

В - В О С А М О О С В І Т А

18.681.

СУСПІЛЬНА ЕКОНОМІЯ

написав Карло Коберський

ЛЬВІВ

1935

06
10
ВИДАВНИЦТВО „САМООСВІТА“

основане при співучасті

УКРАЇНСЬКОГО РОБІТНИЧОГО СОЮЗУ

Суспільна Економія

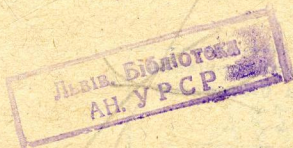
(Наука про народне господарство)

приступний виклад

18-681.

написав

Др. КАРЛО КОБЕРСЬКИЙ

Л Ъ В І В 1935

Накладом „САМООСВІТИ“, кооп. з обм. відп.

Бібліотека Союзу

99 (29к/0)

Львівська державна
наукова бібліотека

№ 2787

РОЗВИТОК НАРОДНЬОГО ГОСПОДАРСТВА

часть І.

Все розвивається !

Ніщо не стоїть на місці — все змінюється; — то росте, то корчиться, доходить до нових сил — завмирає, на його місце приходить щось знову нове й інакше. Світ, це театр, де виходять на сцену особи і сходять з неї. Наш вік короткий і ми за свій вік не бачимо тих всіх змін, які зайшли в людському роді від тисячів літ. Але хто читав історію людського роду, той нам притакне, що людське життя **розвивається** до щораз то нових форм.

Кожний має якесь господарство.

„Хліб і страва — перша справа“ — це ствердив вже наш письменник Іван Франко. Не значить воно, що для хліба людина може занедбати все інше, нехтувати моральні засади чи вищі ідеали. Але це значить, що без страви людська одиниця і ціла громада не може й думати про розвивання своїх духових сил, про плекання наук і мистецтв. Всі ті, що творять науку і мистецтва — учені, письменники, малярі, музики і т. д. — всі вони теж потребують зїсти, одягтися, десь мешкати, одним словом й вони мають свої **господарські потреби**, які мусять залагодити, заки візьмуться до творення наук і творів мистецтва.

Певна річ — від самого доброго харчу і одягу ще не родяться славні вчені і мистці — до того ще треба **таланту** і **охоти** (запалу, ідейности). Нераз буває, що вбога людина дає більше людству, як не один, що плаває в достатку. Та не перетя-

гаймо струни! Коли хтось примирає голодом або хорує, бо живе у вохкому мешканні — то хоч має талан і запал, — не дасть стільки, кілько би міг дати. Коли вчений хемік, фізик чи механік не має відповідної лябораторії, варстату та потрібних йому матеріалів для досвідів — то хочби який був з нього геній — він не зможе створити нічого нового.

Отже людство мусить дбати про те, щоби мало харч, одяг, мешкання, потрібні прилади, машини і матеріали, книжки, мистецькі твори, образи, різьби, театральний будинок і т. д.

Хто дбає про ці всі потреби — той, кажемо, займається **господарськими справами**. У нас, коли кажуть: господарство — то мають на думці тільки господарство хлібороба, селянина, а вже те, що робить ремісник, купець чи урядник, то не є господарська діяльність. Це є хибна думка, бо **кожний на світі чоловік веде якесь своє господарство**: чи то урядник, робітник чи селянин — всякий мусить дбати про харч, їжу і т. ін., та мусить добре рахуватися з грошем, щоби не видати на прожиття більше, як має доходу — і це зоветься **господарюванням**.

Часто замість „господарські потреби” пишуть „економічні потреби”, замість „господарська скрута” пишуть „економічна скрута”, а замість господарство пишуть „економія”. Економія є слово грецьке і значить те саме, що в нас „господарство”. Ми будемо уживати в цій книжці обох назв на переміну.

Одначе таке домашнє господарство, про яке була мова вище, є завжди господарством одиниць, **одиничним господарством** (приватною економією).

Народнє господарство.

Коли всі господарять, то це все разом називаємо **народнім господарством**. В однім краю на-

родне господарство краще, люди живуть засібніше — в другім з господарством гірше, люди бідують, хоч може й не всі, але більшість. **Кожна держава** нині для себе становить якби окреме народне господарство, бо тут є своя **валюта** (гріш), одні для всіх **податкові** ставки, свої пограничні **мита** від привозу й вивозу товарів, один земельний устрій і т. д. Це все лучить зі собою наче в одну цілість всі одиничні господарства зі спільними для всіх інтересами. Це видно виразно в нинішніх часах. Кожна держава прим. старається, щоби її громадяни могли як найбільше товарів вивезти за границі, та щоби як найменше спроваджувати чужих. Це є спільний інтерес цілого „народнього господарства“ цієї держави.

Наука економії займається власне пізнанням будови і потреб цілих народніх (національних, суспільних) господарств. Тому й називають цю науку також „**національною економією**“, або „**суспільною економією**“, або „**політичною економією**“. Всі ці назви означають одно й те саме.

Господарство натуральне і обмінне.

Звірина рідко коли думає про завтра. Мало є таких господарних тварин, як **бжолі**, що складають мід на зиму, або той малий **хомяк**, що закладає у своїй норі цілі магазини збіжжа на довгі зимові місяці. Він добрий господар, але таких звірят є дуже мало. **Тільки людина заводить в себе розумне господарювання, якого ціль — забезпечити собі хліб і на завтра, не лише на нині.**

З історії знаємо, що давно було мало людей на землі, не було ще багатолюдних міст, не було фабрик ані ремесел, а люди жили головно з ріллі. Кожна родина старалася по змозі мати все, що потрібно, своє, зі свого власного господарства, не

лише харч, але й одяг, обуву і таке інше. Така господарка зветься **натуральна (природна)**.

Але потім, по довгих віках, почали люди міняти між собою деякі свої продукти. Хто мав багато зерна, а не мав шкіри на чоботи, шукав такого, що вмів виправляти шкіри і міняв зерно за шкіру. Той-же, що вичиняв шкіри, мусів десь купувати сирі шкіри. А що грошей тоді ще люди не знали, отже міняв сирі шкіри за виправлені або за те зерно, що його діставав за свій товар.

Так з господарки натуральної помалу приходило всюди, по всіх краях, до господарки **обмінної**, товар за товар.

Господарство грошове і кредитове.

Одначе і на тім не стало, бо людський розум видумав нові способи життя. Помалу прийшло до того, що завелися **гроші**. Зпочатку це не були нинішні круглі срібняки ані мідяки, ані не паперові банкноти. Перші гроші це була або міра збіжжя, кусок матерії, мірка соли, або штука худоби, або куски металю (заліза, срібла, міді, золота) на вагу. Рахували приміром так: купую шкіри за два воли. Податок в старій Русі-Україні платили князеві продуктами, а найбільше шкірами прим. куніць, поки ще не заведено всюди металевих грошей.

Чим далі, то всяка виміна товарів відбувалася за гроші, бо гроші приймав усякий, знаючи, що за гроші купить собі все, що йому потрібне. Особливо так було від того часу, як заведено гроші з дорогоцінного металю, срібла і золота. Так прийшло до **грошової валюти**, яка є нині вже майже по всьому світу. (Правда і нині ще селянин старається мати все, що лиш дасться, зі свого власного господарства, але не кожному нині оплатиться бути для себе і рільником і шевцем і ковалем

а вже не кажемо про те, щоби він міг сам собі бути фабрикантом паперу, книжок і подібне).

Гроші появилися не в один час у різних народів. У деяких диких племен ще до недавня за гріш служили різні цяцьки, шкаралупки мушель, гарні шкірки, куски металю то-що. А знову в інших народів гроші і то металеві були в ужитку вже на тисячу й більше літ перед народженням Христа. Це все залежало від розвитку обміну й торгівлі в країні. Хоч і то не завжди, бо прим. Єгипет був вже на 3—4 тисячі літ перед Христом висококультурною державою зі сильною державною властю, а дуже довго обходився без грошей. Тут переважала натуральна господарка; навіть податки збирали натурою (збіжжям). Держава удержувала великі мгазини на збіжжя, до переховувала зерно на голодні роки (про це є згадка також у жидиській біблійі в повісти про красного Йосифа).

Ще перед заведенням грошей нераз люди **позичали** один одному в потребі, що було треба: чи зерна на засів, чи штуку худоби на приховок. За ту вигоду позичаючий обов'язувався дати якусь винагороду тому, що давав позичку (то є „відсоток“). Так зродилися на світ **довжники і вірителі**, а цілу ту справу названо **кредитом**. Довжниками ставали все бідніші люди або ті, що їм трапилося якесь нещастя. Чим далі до нових часів, то кредитова господарка поширювалася.

В нових часах появилися навіть окремі установи (підприємства), що займаються уділюванням кредиту. Це є **банки**. Тому й говориться, що нинішня господарка є не тільки грошева, але й **кредитова** (грошево-кредитова).

Господарство переважно аграрне і переважно індустріальне.

Хто бував в Німеччині, Чехії або Англії, той знає, скільки там всяких фабрик і ремесел, який живий рух по містах, а навіть по селах кілька там

всяких промислових підприємств. Зате в таких краях, як Польща, Україна, а ще більше в середній Азії величезна більшість населення живе й нині переважно лиш з того, що зародить свята земля. Це переважно **рілнничі** (або **аграрні**) країни, а тамті — це **промислові** (або **індустріяльні**). До найбільше **упромисловлених** держав належать нині: Англія, Бельгія, Німеччина, Сполучені Держави Америки, відтак Франція, Чехослованна, Австрія і т. д. До найбільше **аграрних**: Китай, Індії, Со-вітський Союз, Румунія, Польща, Канада, Аргентина, Бразилія і т. д. Нині ті аграрні країни хочуть чим скорше завести у себе промисл, щоби не мусіли купувати по дорогих цінах промислових виробів з чужих країв.

ЯК РОЗВИВАЛОСЯ ГОСПОДАРСТВО?

На світі стільки ріжних країн і народів, стільки їх вже загинуло а стільки появилoся нових, що описати в такій маленькій книжочці історію господарства всіх народів — річ дуже й дуже тяжка. Тому ми можемо розповісти про це тільки дуже загально, даючи опис тільки найголовніших діб в розвитку господарства головних країн, передовсім європейських. За підставу беремо поділ історії післятого, як укладалися **суспільно-політичні відносини**, бо такий поділ дає нам також найкраще зрозуміння причин **господарського** розвитку.

Господарство в добі родового комунізму.

З історії людського роду знаємо, що в найменше розвинених народів, на першім щаблі їх

громадського розвитку, люди жили **родами**, які провадили спільне господарство. Такий лад стрічався ще в нових часах серед американських Індіан, а й нині ще так живуть деякі півдикі племена Африки й полінезійських островів. І наші предки жили колись родами; про рід згадується ще й нині в наших стародавніх піснях. **Рід був власником всіх просторів** для полювання та пасовиськ (бо управа ріллі прийшла аж пізніше, за родинного устрою). Є сліди, що в деяких краях старшинство роду було в руках матерей, а не батьків. Що надбали спільним трудом, те було спільною власністю роду, а ті надбання пізніше ділили між членів роду. **Своєї окремої (приватної) власності не мав ніхто**, хіба на те, що зробив собі сам своїми руками, як прим. збрує, одяг, чи якусь прикрасу.

Коли було добре цілому родові, то було добре й одиницям; коли прийшов голод, то дотикав рівно всіх. Та форма господарки називається **родовою спільністю** або **родовим комунізмом** (бо по латині „**комуніс**“ значить „спільний“).

Найбільше у нас відоме таке родове життя з **біблійних оповідань** старо-жидівських книг. Перекази про патріархів Авраама та Ісаака, які жили головню з **годівлі стад овець та худоби** — відносяться власне до родово-патріярхальної доби. Головою роду був той, що був найстарший віком і повагою („патріярх“, говорячи грецькою назвою). Жидівські книги виводять від того устрою цілу історію свого народу.

Але при самім **скотарстві** людство не могло залишитися — бо людей приростало і треба було думати про якісь видайнші способи господарювання. Так ирийшло до **обрібки землі** і засіву збіж. Тоді вже не можна було бути вічним мандрівником — треба було осісти на однім місці і побудувати

тривалі хати—оселі. Родова організація держалася ще далі довгі віки, але всетаки прибирала вже інші форми. Вже не все є спільне для цілого роду, бо треба дбати про різні господарські знаряддя, треба корчувати ліс — а хто все це придбав, той вже нерадо ділився з другим, хочби й членом того самого роду. **Родово-патріярхальна спільність (комунізм) помалу завмирає.** Найдовше задержалася спільність що до **землі.** Земля довгі тисячі років ще остала не ділена; нею розпоряджала ціла родова рада, дбаючи, щоби ніхто з роду не був без куска землі для господарства. **Такі земельні спільноти заховалися подекуди ще й до останніх часів і то навіть в Європі** (в Росії — община, в Югославії — під назвою „задруга“). Але згодом населення густішало і роди через женячку перемішувалися зі собою так, що годі вже було знаходити між ними виразну границю. Тоді в многих краях і землю перестали вважати родовою власністю, а вважали її за власність **родини.** Це був уже початок окремої, **приватної власності** на землю. **А власність землі від тих часів, аж до недавна, рахувалася основою всього. Хто мав землю, був громадянином і вільним чоловіком;** безземельний був звичайно несвобідний, раб, невільник.

Розуміється — не всім щастило однаково в придбанню землі. Звичайно родові старші, ті що виводилися від самого патріярха, захоплювали більше землі в свої руки. Так з розвитком хліборобства і осілого життя завмирала давня родова рівність. Появилися більшепосідаючі і меншепосідаючі, знатні і прості громадяне.

З української історії знаємо, що ще на початках **староукраїнської держави** були останки родової організації, але вже населення було по більшості осіле на ріллі і вже була нерівність.

Були ще люди цілком вільні — хлібороби, що називались „ратаями“ (орачами), а котрих вищі стани називали згідно „смердами“ — але були вже старшини „княжі люди“ — які посідали більше землі, держали при собі озброєну прислугу, мали кращі двори і т. д. Це вже був початок боярства, **шляхти**. Окрім ратаїв — селян, були однак ще бідніші люди — що за довги мусіли відробляти своїм вірителям. Ці звалися „закупи“. Були ще бідніші, „невільні люди“, їх звали „холопами“. — При княжих городах в торговельних пунктах, особливо над великими ріками: Дніпром, Дністром осідали різні люди, що не мали землі, але знали яке небудь ремесло. З тих людей почав помалу виростати новий суспільний стан — **міщанство**, який відіграв у нас більшу роль аж у 16. столітті.

Розуміється, що за родової доби господарка була переважно натуральна, а обмін був дуже скупий, гроші траплялися рідко.

Господарство за панування невільництва.

Вже в родовій і племінній добі вживали **воєнних бранців** до всяких примусових робіт, як невільників. Навіть у таких висококультурних народів як **Греки** і **Римляни** існувало невільництво і було навіть підставою культури тих народів. Вільний Грек і Римлянин звичайно соромився чорної роботи біля ріллі, мелення збіжжя на жорнах, обходження худоби то-що. Богаті Римляни держали у своїх домах великі громади рабів, які працювали не тільки на полях, але й у всіляких ремісничих майстернях, де готовили панові і його родині все, що їм було потрібне до розкішного життя. Правда — в першій добі римської республіки число невільників ще не було велике і тоді був ще численний стан вільних селян хліборобів, головна

основа військової сили держави. Але чим більше Рим поширювався, підбиваючи сусідні племена і краї, — тим більші громади невольників напливали до римських міст і сіл. Безплатний примусовий робітник обрабляв великі лани римських фінансистів і шляхтичів. Ті капіталістичні продуценти збіжжа продавали його дешевше як селяни для війська і на прохарчування міського населення. (Як бачимо — в Римі вже була тоді сильно розвинулася обмінно-грошева господарка). Дешеве збіжжа з тих шляхотських фільварків руйнувало господарку самостійних селян. Ті, не маючи збуту на свій продукт, терпіли злидні, заходили в довги, тратили ґрунта в користь своїх вірителів, а самі масово емігрували зі сіл до міст, стаючи вуличним пролетаріатом. Відомі реформи братів Гракхів мали на цілі ратувати селянський стан, але сила капіталістів показалася більшою.

Рим упав тому саме, що перестав цінити працю, а головну ціль держави бачив у війні і громадженні багатств з підбитих кольоній. Завалили Рим малокультурні, але соціально здорові племена Германів, де ще був живий родово-племінний лад, де всі громадяни були вільні і рівні, а невольництво ще не ослабило трудящости громадян. Але по многих століттях і в ново-повставших **германських і кельтійських державах** поширилася невольнича праця — хоч у трохи м'якшій формі. З вільних селян-воєнків, які руйнували могутню світову римську імперію — зроблено по кількох сотках літ **панщизняних підданих**. Настав лад **февдально-шляхотський**. В західній Європі — у Франції, Еспанії, Італії, Німеччині творилася шляхетська верства вже в 7—8 столітті по Христі, в Середущій і Східній Європі коло 12—13-го століття. Не було це вже таке невольництво, як за часів Риму або на Сході, але в кожному разі був це лад опертий на тяжкій неволі.

Хоч у Західній Європі невольництво заступлено кріпацтвом, то в Азії і Америці воно процвітало ще довгі століття. Відома річ, що в Америці аж до другої половини 18. століття держалося невольництво; плантатори бавовни держали цілі громади невольників-Муринів, які під нагаєм обрабляли їх лани. З цього виникла навіть війна між північними і південними державами американської федерації, бо північні були проти невольництва.

Господарство за феодалного ладу.

Майже тисячу літ держався в Західній Європі феодално-шляхотський політичний і суспільно-господарський устрій. Аж англійська революція 17. століття і французька 1789 року підкосила його основи. Але в Східній Європі шляхотський устрій держався ще майже сотню літ.

Господарство в тих часах було ще довго переважно натуральне. Мало хто щось купував; кожне господарство старалось мати все свого виробу. Коло 10—11-го століття було вже доволі всяких **ремісників**, які оселившись біля княжих замків, будували **міста** (города). Місто, коли було при воднім або добрім сухопутнім шляху, робилося осередком торгівлі й промислу. Правда — ремісник тоді робив на **замовлення**, а купці торгували переважно тільки ціннішими і рідшими товарами, як дорогі матерії, зброя, всякі дорожчі приправи до їди, то-що. Пройшли ще довгі століття, заки селянство навчилося жадати готових чобіт або одягу і появилися в містах постійні **склепи**, магазини готових товарів. **Купці мандрували постійно з краю в край**, бо не було ще ні залізниць ні пошти. Хотів купець мати до продажу перець чи шаблі дамасценки — то мусів сам особисто вибиратися в далеку й небезпечну дорогу, до Італії або навіть далі в Азію та вишукувати там такого купця, що мав ті річі. В дорогу вибиралися звичайно озброєні, бо на купців спеціально

чатували грабіжники, яких тоді було всюди повно. Але **осовою всього життя було тоді посідання землі і хліборобство**. В міру того, як розкладалися роди і племена, було трудно хліборобові оборонятися в тих неспокійних часах; тому менші хлібороби або добровільно або примусово йшли під зверхність більших землевласників, а ті ще більших; на чолі тої цілої суспільної драбини стояв король (князь) Дрібні піддані (послушні) звичайно звільнялися від військової повинности, яку брали на себе зверхники (лицарі, шляхтичі). Чимало давних рабів піднеслося до степеня кріпаків.

Способи управи ріллі були в середніх віках ані трохи не ліпші, як за старини. Взагалі техніка хліборобства майже не поступила вперед аж до новітніх часів. Також реміснича техніка не багато відбігла від грецько-римської. З важніших винаходів кінця середніх віків треба назвати винахід друкарської штуки (1440 Німець Гутенберг) і стрільного пороку (1364 р.) Отже на розвиток господарського життя найбільше впливу мали: політично-суспільний устрій та зріст самого населення.

Цей **зріст населення** скріпив власне владу шляхти. Бо ще як землі було багато пустої — її поділили між себе лицарські роди і князі з королями. Прибуваючі нові покоління селян мусіли вже впрошуватися на шляхотські землі на послушників-кріпаків. **Коло 10—11 століття на Заході вже цілком не було селян з власною землею**. Пани-февдали виконували також право суду над своїми кріпаками.

Побіч світських магнатів великі простори землі посідали монастирі, церкви і окремі достойники церкви. Як виглядала тодішня господарка церков і монастирів, про це дають уяву їх бюджети. Приміром: сан-жерменський монастир коло Парижа мав в своїх добрах коло 10 тисяч душ панщизняних мужів. З них одержував річно 144 фунтів срібла, 2600 фунтів заліза, 55 волів, 1158 баранів, 288 овець, 37 тисяч яєць, 5818 курок, 140 шефелів вина, 25.500 деревляних жердок.

У своїх добрах світські і духовні фєвдали держали монополю всі млини і шинки і ніхто не мав права молоти збіжжя де інде, як тільки у свого зверхника або монастиря.

(Відома в середніх віках боротьба світської власти з церковною і шляхти з духовенством йшла в значній мірі не так за релігійні догми, як за маєтки церкви).

Від 14-го століття в деяких західних краях, як Англія, Еспанія, Італія—кріпацтво починає ослабати. Замість примусових робіт на панських ланах селяни починають панам платити тільки чинші. У Франції кріпацтво почало упадати в 16. столітті, в Німеччині у 18. столітті, а в Австрії і в Росії зносять панщину аж у 19. столітті.

Як виглядала господарка такого середньовічного фєвдала чи монастиря? Довгі віки вона була натуральна; спершу фєвдал вдоволявся данинами в натурі від своїх послушних-кріпаків; пізніше, коли почали рости міста, де можна було продати збіжжя, шляхтичі почали розводити власні більші фільварки, які селяни мусіли примусово обрабляти. (На Україні ця дїба розвитку приходить аж у 15. і 16. столітті).

Селяни за фєвдальної доби жили дуже нужденно. Ось як представляє життя селян у культурній Франції ще у 17. столітті Англієць Локе:

„Хати тут окружені страшним болотом, без вікон і печей, дим видобуваєтьст одиноким отвором — крізь двері. На зиму хати обкладають гноз. Вікон не роблять, бо не мають грошей на шкло. Навіть добре збудовані дома є без шиб. Люди, звірята і птиці — всі живуть в купі.— Навіть як є окремих хлів, шпихлір і хата, то люди в зимі живуть у хліві, бо там тепліше. Хати криті солом'яними стріхами, долівка з землі, помішаної зі сіном“. — Так знову описував сільські хати у Франції перед революцією Шатобріан.

Годувалися вівсом і ячменем, бо пшеницю і жито віддавали панам за чинш; крім того їли капусту, а як трапилося то рибу, малоко, часом сало або яйця. М'ясо було в середніх віках і піз-

ніше в селян великою рідкістю. — В інших країнах селянству поводилося тоді ще гірше.

* * *

Такі були порядки в Європі за февдальної доби в середніх віках. Одначе хибою є думати, що в старині не було февдалізму. Ще в стародавньому Єгипті на 2—3 тисячі перед Христом через довгий час були такі порядки, які сильно нагадували пізніші февдальні. Також грошовий капіталізм існував в старинному Єгипті. З того бачимо, що в розвитку господарських форм є деякі повторення. Нині приміром багатоговориться про етатизм, то є такий устрій, де держава кермує сама господарствами. Але коли поглянемо в історію, то побачимо, що влада єгипетських фараонів була у многих точках подібна до тих державних порядків, що тепер заведені в т. зв. Совітському Союзі.

Міщансько-цеховий устрій.

Ніколи в історії людських суспільств не було так, щоби якась нова форма життя, новий устрій приходив аж тоді, як другий уже вигас і цілком зник. Невільницький устрій існував ще довго поруч з новим февдальним. Так само на довго перед кінцем февдалізму поруч з ним формувався вже новий устрій, більше свободний, міщансько-цеховий. Ми вже згадували про початок міст. Отже ті ремісники і купці, що тут поселялися, скоро показалися рухливішим, освіченішим і заможнішим народом як селяни. Передовсім вони почали викуплюватися з під панської зверхности, платячи февдалам тільки чинші. Хто пожив якийсь час в місті — робився вільним чоловіком. Відси пішла повірка, що міське повітря робить людину вільною. Потім міщани зорганізувалися в самоврядні міські громади і добивалися, часто за гроші, різних свобод і привілеїв. Найважливіший привілей для кожного міста — то було право відбувати **ярмарки** і право **самим собою управляти** (т. зв. магдебурське

право, магістрати). Крім того почали ремісники організуватися в союзи, **цехи**. Після родів праці були: цех кравців, кушнірів, шевців, ковалів, ткачів і т. д. Навіть жебраки і проститутки мали свої цехи. Важне те, що такий цех звичайно діставав від влади важний привілей: що **ніхто не міг провадити ремесла, коли не був записаний в цеху**. Цех приписував, як що робити та з якого матеріалу. Цехові старші окремим **іспитом** визволяли челядників на майстрів. Цех також назначав **ціни** за ремісничі роботи і платні челядникам. Як бачимо — цехова організація була сильною охороною ремісничого стану; але одночасно цех міг диктувати всім споживачам ціни, (подібно як це нині роблять капіталістичні картелі). При помочи тої сильної організації — середовічне ремісництво і купецтво, а особливо його верхівка, цехові старшини, патриції, жили заможнo, та мали досить засобів, щоби відкуплюватися від напастей різних феодалів та королів.

Дамо тут один примір: На весіллі дочки пекаря в місті Авсбургу в Німеччині з'їдено: 20 волів, 40 кіз, 50 штук всякого дробу, крім того 1006 гусей, 25 пав, 46 телят, 95 свиней, 15 індиків. Зіли так багато тому, що на весіллі був цілий цех, а крім того цілий магістрат і ще багато гостей.

(При тім однак мало хто в ті часи мав більше як 1—2 сорочки, а навіть королі їли пальцями).

По пару століттях такого заможного життя відносини по містах змінилися на гірше. До міста напливало щораз більше людей з сіл, приваблюваних свободою і зарібком. Не всі могли діставатися до ремесла; решта оставала без заняття, і без куска хліба, жебраками. Під кінень цехової доби європейські міста були переповнені збіднілим людом, який втік був зі села, з під панської зверхности, а тут у місті не находив для себе заробітку. Які це мало наслідки для цехової організації — про це буде мова пізніше.

Львівська державна
наукова бібліотека

№ 2287

18.681.
Львів. Бібліотека
АН УРСР

Слухаючи про багатства середньовікових міст треба однак знати що це були своєрідні часи. Люди мали дорогі футра, срібні й золоті перстені, але не мали сорочок. Вулиці міст були збірницями всякої нечисті, калу, повні блукаючих безріг і собак. Хліви для безріг були на вулиці, перед домами. Нині такий славний Париж був в середніх віках повен болота, на вулицях повних гною валялися здохлі коти, а сопух був такий, що король Пилип Август в 1185 р. зімлів стоячи у вікні своєї палати.

Найбільше вславилися в середніх віках своїм багатством міста над великими ріками та морями. Передували міста Італії, а відтак приморські міста Німеччини. Голандії, Франції, Англії, які об'єдналися в союзи т.з. Ганзи. Метою союзу була спільна оборона і монополізація торгівлі. Важніші міста дійшли під кінець середніх віків до того, що стали зовсім самостійними міськими республіками, з власним військом, податками, грішми і т. д. Голландські міста ставали навіть коло половини 16. століття на чолі революції проти Іспанії.

Цеховий устрій не загинув в повні і до нині. В деяких родах ремесла в Європі примусові цехи існують і до нині і без визволення цехом не вільно того ремесла вести. Крім того різні нові організації, які живо нагадують цехи. Це в прим. адвокатські і лікарські та інші "палати" які дають право на працю і назначають такси за роботи своїх членів.

Промисл а особливо торгівля вимагають, щоб людина була все в руху, в свободі. Така людина набирає собі багато **освіти й досвіду** — тому й не дивниця, що міщани скоро перевищили освітою всі інші верстви: шляхту і духовенство. Міські громади і цехи удержували для міщан школи грамоти. Свобідне місто стало скоро горувати над закріпощеним селом; в місті почалися й **бунтівничі думки проти цілого фєвдального ладу**, де почесь і маєтки належалися не тому, що мав розум і був трудящий, а тільки тому, хто мав щастя вродитися з гербової родини. Місто видвигало рухливих, трудящих і розумних; шляхотське право утискало селян, а серед самої шляхти плекало вживання світа, вигідне життя, забави й полювання. Одинока почесна і важна служба, яку

колись виконувало старе лицарство-боярство, а то **воєнна служба**, під кінець середніх віків вже не була до вподоби шляхтичам. Вони дуже нерado йшли за воєнним покликом своїх зверхників. Шляхотське військо збиралося лiниво і розбігалося на всі сторони, коли йому щось було не до вподоби. Тому від 15. століття в Європі монархи заводять **платне наємне військо** з фахових служак, бо таке військо було певніше і все готове. Шляхті лишалася ще тільки така суспільна служба, щоби робити гонори при дворі зверхника, виконувати уряди воєводів і старостів, господарити на фільварку та судити мужиків, не платячи ніяких податків.

Свободолюбне місто дивилося на те все з негoduванням у душі.

В самім місті готувалися **ногі суспільні зміни**. Місто, нагромаджуючи з торгівлі і промислу значні багатства, почало організувати **промисл на більшу міру**. Давна система цехів: працювати на замовлення, а як продавати готовий виріб, то не купцям, а тільки прямо споживачам — ця система мала вже противників. Противилися тому **купці, які починали скуповувати готові вироби від ремісників і заробляти на їх перепродажі**. Та війна між цехами і купецтвом тревала в деяких краях 100 і 200 літ; виграла її всюди купці, бо мали гроші і вміли перетягти на свій бік королів.

Друга війна була за ведення **купецьких промислових підприємств**. Многим купцям мало було скуповувати товар від ремісників. Вони давали їм матеріял до дому, наперед і таким способом купували їх вироби, так мовити, на пні. Щораз більше ремісників, тих що збідніли і не мали свого матеріялу і капіталу, ставали на службу до таких капіталістів, а самі з вільних майстрів робилися т. зв. „халупниками“.

Халупництво це була перша форма повітнього капіталістичного виробництва. Але на тім не стало. Вже в кінці 15-го, а особливо в 17-тім століттю почали появлятися т. зв. **мануфактури**, це є **великі варстати**, де працювало по кількадесять або кількасот майстрів і робітників. Засновували такі майстерні спершу князі й королі для потреб своїх дворів і війська, але скоро стали до того діла братися і приватні підприємці з більшим капіталом. **Це ще не були фабрики, бо не було тут машин**, а праця робилася ручно, але не були то вже й старі ремісничі варстати, **бо праця тут вже була поділена**. Не кожний робітник робив те саме що другий а тому й праця ішла скорше й ліпше.

В таких майстернях заставляли робити крім кількох фахових майстрів, ще всю ту бідноту, що валялася в місті без праці. В державних мануфактурах ставили за варстат арештантів та різних бездомних волоцюг, бо, як казав французький письменник Монкретен, „краще посадити злочинців за станок, як годувати їх по тюрмах або ставити тисячі шибениць та коліс для тортур...“ Кардинал Рішеліє говорив: „Народ це мул, який псується від неробства“ — отже треба його заставити до примусової праці. В Росії саджали за роботу у мануфактурах Петра Великого — селян-кріпаків. Приватні підприємці старалися робити те саме, а як не могли і мусіли якось оплачувати робітників, то робили це з великою кривдою для них.

Годували робітників картоплею та вівсяним хлібом. Жили у хлівах, спали по черзі по кілька душ на ліжку, так, що ніколи не охолоджувалося місце. В одній кімнаті містилося до 15 осіб, старі й молоді, жінки і чоловіки. Платню нормували суди, але вона була така мізерна, щоби ледво жити.

Тому мало було охочих йти добровільно на роботу в мануфактурі і, тому капіталісти того часу косим оком дивилися на шляхтичів-февдалів, бо ті мали ще у многих краях безплатних робітників-мужиків.

Промисловці думали: **робітник бувби ще танший, якби скасувати кріпацтво!** Тому перші капіталістичні промисловці від 17. століття починають критикувати кріпацтво, там де воно ще існувало. Появляються з рядів мішанства письменники й моралісти, які вже з ідейних причин осуджують неволю і домагаються освободження кріпаків.

Як про феодалізм ми казали, що він траплявся вже в старині, то таке саме приходиться нам сказати й про міста, ремесла та грошевий капіталізм. І ті форми життя мали свій праобраз в давній старині Єгипту, Вавилону а потім Греції й Риму. Старинний Вавилон в часі коло 2000 літ перед Христом був величезним містом, що розтяглося на яких 500 квадратних кілометрів. Це було місто ремісників, купців і хліборобів. Величаві будівлі окрашували його вулиці, прегарні мости лучили оба береги Евфрату; був теж тунель під рікою для вигоди проїзжих. Були тут банки, себто міняйли грошей, були великі склади товарів. І Вавилон і єгипетські міста були вечорами освітлені, здається навіть нафтою. Було своє торговельне право, були торговельні суди і були установлені норми кільки вільно брати процентів. Греки, особливо Атенці, а потім Фенікійці і Картагінці, а далеко пізніше Араби виробилися у спеціалістів купців. Для торгівлі удержували великі торговельні фльоги і мали докладно обдуману систему мір і ваг.

Також великі майстерні з десятками ремісників бували вже в старині. У Греків в кінці пелопонезької війни були приватні і державні варстати по 120 робітників. Теж саме було в Римі. Правда — робітники по тих варстатах були побільшости раби-невільники. Але ж бо і в мануфактурах з початку була праця примусова.

Грошевий капіталізм.

Міщансько-ремісничий устрій поволи став копати сам під собою гріб тим, що на склоні свого віку давав нагоду многим одиницям збогачуватися над міру а тисячі людей стримував від праці. Цехи довго боролися проти збогачування одиниць. Вони виступали проти надмірних зисків членів, старалися щоби була захована середня заможність. Але вони не могли багато вдіяти. До того прий-

шло ще те, що в промисл почали мішатися купці-гуртівники. Купці були першими більшими промисловцями а також банкирами в Італії, Голяндії і других торговельних осередках. **Гріш** робився щораз частішим явищем, за грошем була щораз більша погоня. Особливо від часу відкриття Америки, коли Еспанці й Португальці стали перевозити звідси більше золота й срібла — гріш зробився вже щоденним явищем. Від господарки натуральної переходить до господарки грошевої **наперед місто.**

Цю добу в історії господарства зовемо добою **грошевого капіталізму.** (Пізніше, по винаході парової машини, почалася нова доба, промислового капіталізму, яка триває до нині). В тій добі, від 16. століття, почали появлятися **банки.**

Перші банки то були підприємства, які допомагали купцям розраховуватися між собою, коли кожен мав гроші іншої держави. Це були огже купці—мінйали, що мінйали талари на дукати то-що. Пізніше вони почали займатися кредитом і перевозом грошей з одного краю у другий. Коли купець не хотів брати з собою в дорогу багато грошей зі страху перед нападом, то йшов до банкира і складав у нього певну суму грошей. Банкир писав йому на це посвідку і давав лист до знайомого другого банкира в тім краю, куди мав їхати купець. Приміром такий лист: „Виплатіть Іванові Мольнарові квоту сто таларів левантинських на мій рахунок. Таку квоту Іван Мольнар зложив у мене”.

З таких писем почалися перші **векслі.** Банкирі оселялися тільки у відомих торговельних містах, як Венеція, Генуя, Остенда, Гамбург то-що.

За приватники банками стали появлятися і публичні себто державні (про це буде мова далі).

Важною подією в розвитку грошевого капіталізму було заведення **бірж,** а відтак **акційних спілок.** Перші біржі появилися в Голяндії; були це зібрання купців в означенім часі й місці для купна і продажі товарів, валют, векслів то-що. Біржі сильно улекшували купцям зноситися між собою в справах торгівлі і кредиту. Акційні спіл-

ки знову це були купецькі товариства, де кожний член ручив тільки своєю пайкою (акцією). Хто купив уділ (акцію), той мав право на зиск з підприємства і діставав один голос від кожного уділу на загальних зборах спілки. Така форма спілок давала змогу громадити великі капітали для ведення таких великих підприємств, що переходили сили одиниць.

Перші акційні спілки займалися веденням банків (прим. Банк Англії) або заграничної торгівлі. Такі завдання мала прим. славна голандська спілка „Східно—Індійська компанія“, що вела торгівлю з далекою Азією. Французи заснували й собі „Західно—Індійську компанію“ для торгівлі з Америкою. Великі зиски, які давали акційні спілки, викликали попит за акціями (уділами) тих спілок. Публика тисячами вистояла перед конторами спілок, коли проголошувалося підписку і продаж акцій. За акцію вартості 100 франків компанії Лова платили 1000 а то й 1600 франків! Появилися громади спекулянтів, які жили з того, що купували дешевше, а продавали дорожче акції. Появилися теж сміливі авантюристи, які засновували акційні компанії і проголошували продаж акцій — на те тільки, щоби виманити від легковірних людей гроші, а відтак проголосити банкруцтво спілки. Величезну шкоду вдіяло Франції банкруцтво акційної спілки згаданого Лова, який натягнув публіку і державу на 3 мільярди франків. — В наслідок таких злочинств державні уряди взяли під контроль саме засновування і господарку акційних спілок.

Але це не спинило розгону грошового капіталізму.

В своїм розвитку грошовий капіталізм мусів знищити ще одну важну заперу. Через цілі середні віки властиво правно і церковно **було заборонено побирати відсотки** (проценти) від позиченого капіталу. Середні віки, як вже знаємо, були оперті на шляхті і ремісництві; ані одні ані другі не жили з процентів і ненавиділи тих, хто трудився позичанням грошей (позичали гроші найбільше Жида, бо до них не відносилася заборона побирати при позичках проценти). Але теорія теорією, а в практиці хто брав позичку, той мусів за те платити. Народжуючийся грошовий капіталізм добивався щораз голосніше, щоби змінити або зне-

сти заборону відсотків. Вже в часі релігійної реформації деякі реформатори з кругів міщанства дозволяли брати проценти. Найскорше дозволено процент законно в тих краях, що випередили всі інші торговельно: в Англії і в Голляндії. Сталося це в р. 1545. Урядово дозволено побирати 10 від ста за рік. В Голляндії дозвіл прийшов 1640 р. на 5 від ста. В дійсности однак брали і 20 і 30%. **Явний дозвіл відсотків—цебула велика подія в історії. Він означав повну перемогу ідеології капіталізму над середньовічними думками про середній трудовий заробіток, про заробіток не з капіталу, а з праці рук.**

Наставали нові часи, які мали принести з одної сторони дуже багато доброго — високу науку, освіту і цивілізацію — але з другого боку також багато нового визиску і людської кривди. Дотепер була ідеалом земля (для шляхтича), а варстат (для ремісника). Від тепер мав стати богом летючий гріш (хочби й паперовий) а панувати мав той, хто мав того гроша як найбільше.

Бунт проти феодалізму і цехів.

Грошевий капіталізм вперто підкопував старий середньовічний лад, а властиво аж два лади, що існували поруч себе, як два суперники: лад феодалізму і міщансько-цеховий устрій. **Проти примусових норм цехів і проти неволі феодалізму молодий капіталізм кидав дуже привабливе і заохочуюче гасло: вільности і свободи.** Про цехи говорилося, що вони гальмують ширший розвиток краевого промислу, бо не допускають нових людей до праці, ані не дозволяють закладати більших варстатів. Цехи — це таке ярмо для міської людини, як панщина для селянина. Капіталізм у тій агітації мав за собою сотки безробітних по містах, які

прагнули заробітку, хочби як наємні робітники, або халупники.

Проти февдалізму капіталізм підносив заміт, що він утискає вільну людину, що дає всякі привілеї не людям праці і заслуги, а людям вищого роду, хочби це були нездари і лінтяї. Люди родяться рівними і вільними — ось як говорили речники нового, вільно-капіталістичного ладу. Нехай кожний береться до такого ремесла, хліборобства чи торгівлі, до якого його душа тягне — чому ставити якісь обмеження людській ініціативі? Що хто заробить — те його; нездара нехай гине під плотом. **Держава (королівські уряди) і цехи нехай не мішаються до того, з чого хто і як хоче жити.** Оставте людей їх власному розумові—а все буде гаразд — ось які були засади нової **ліберальної** (свободолюбної) **економічної науки**, яку видвигали тоді речники нової капіталістичної кляси.

З того цікавого і буйного руху почала формуватися новітня економічна і політична ідеологія демократизму і лібералістичного капіталізму. Про них ще буде говоритися далі.

Доба меркантилізму.

Між добою февдалізму і новітньої демократії Європа переживала в політиці добу абсолютної монархії або **монаршого самодержавія**. Найскорше вступили на цю дорогу Англія і Франція, пізніше Прусія, Австрія, Росія і другі. В деяких краях ця доба принесла навіть поступ в освіті і державній організації і тому її названо там добою „**освітнього абсолютизму**“. Найвизначнішими фігурами доби абсолютизму були королі: у Франції Людвики, у Прусії Фридрихи, в Австрії Карло VI., Марія Тереса, Йосиф II., в Росії Петро I. і Катерина II. (Одна Польща не мала своїх абсолютних монархів).

Політично роля цих монархів полягала в тім, що вони встигли приборкати свавільну і анархічну шляхту (бояр), яка розтягала державу на куски. Вони зціпили зцентралізовані держави (**більше-менше в національних межах**). Доба абсолютизму відзначилася теж своєрідно в історії господарства. Річ в тім, що майже всі ті монархи сильно підпирали у своїх краях **розвій торгівлі і промислу**. Відомо, як Петро I. звозив до Росії всяких майстрів та механіків, будував кораблі і місто Петербург з пристанею, щоби мати блищий зв'язок морським путем з Європою. В тім він тільки наслідував володарів Пруссії та Франції. Ті володарі удержували численні двори і для потреб самих тих дворів утримували всякого роду майстерні і варстати, цілком на взір колишніх римських аристократів. До того приходили ще **потреби війська**. Абсолютні монархи оперли свою владу на постійній наємній армії, не здаючись на давніші завадіяцькі шляхотські ополчення. Військо вимагало умундування і озброєння. Для тих потреб королі або самі своїм коштом засновували мануфактурні варстати сукна, шкір, зброї іт.д., або підпирали засновування приватних таких підприємств, коштом купців-капіталістів. **Багато промислів вела монопольно сама держава.**

Нам Українцям цікаво буде знати, яким способом повстала перша в Україні фабрика. Це була ткацька мануфактура у с. Глушківі путивлівського повіту, заснована в 1719 р. Українцем Іваном Дубровським. У цій мануфактурі працювало „всяких майстрів понад 500 осіб” — а вироблені сукна продавалися військовій управі для її потреб. Яка була тверда рука уряду над такими підприємствами, бачимо з того, що самого Дубровського арештували і його фабрику skonфіскували в користь скарбу 1726 року. Зроблено це тільки за те, що Дубровський, подаючи оферту на доставку сукна, написав, що може доставляти сукна на мундури на 13 полків війська, а по правді не мав надії стільки виробити!

Підпираючи „твердою рукою“ промисл, абсолютні уряди дбали спеціально про те, **щоби з краю**

як найбільше вивозити товарів, а як найбільше привозити з чужини грошей. Таку господарську політику названо **меркантилізмом**. В добі меркантилізму почали заводити приграничні **охоронні мита**, які мали на меті не допускати до краю таких товарів, які можна було виробляти тут своїми руками. Краєва продукція мала „протекцію“ перед заграничною. Перша вступила на той шлях **Англія** (це цікаве, бо пізніше, у 19. столітті Англія відступила від митного протекціонізму!). За нею пішла Франція і Прусія. Приміром вже в 1581 р. Прусія заборонила вживати закордонні сукна.

Найбільше відомим меркантилістом був французький міністер **Кольбер**, який ціле життя працював для того, щоби піднести французьку заграничну торгівлю і промисл. Другий великий меркантиліст, це був пруський король **Фридрих Великий**. Він говорив таке про напрямні своєї діяльності в одному листі:

„Ви знаєте мою державу. Грунт пісковий і сухий, дуже мало родить хліба. Скотина малоросла, худа і нечисельна, доводиться її добувати з Польщі. Колиб я дозволив своїм підданам довозити чужоземні промислові вироби: оливу, цукор, коріння, каву і т. д., то вони швидко витратилиб всі гроші одержані за шерсть, тканину і дерево, наші єдині предмети вивозу. Я забороню довіз, на скільки можу, бо це єдиний засіб примусити моїх підданих виробляти самостійно те, чого вони не можуть одержати... Я даю привілеї, монополі і патенти, я дав багато позик підприємствам, більше міліона таларів, не рахуючи звільнення від акцизи... Нахай народ кричить з приводу заборон — не булоб контрабанди. Мій народ повинен працювати і зробивсяби лінивим, якби промисловість не мала додаткового збуту.”

Організуючи з уряду промисл і торгівлю, меркантилісти стрінулися з потребою наладати справу **монети і кредиту**. Заводили одностайний гріш для кожної держави, касуючи різні провінціональні монети, означували докладно скількість срібла чи золота в урядовій монеті. Виникла потреба засну-

вати також **державні банки**. Правда, перші державні банки мали завдання вести різні дохідні інтереси, прим. торгівлю з кольоніями то-що. Такі завдання мали перші державні банки: венеціанський 1619 р., голяндський 1600 р., гамбурський, шведський, англійський, заснований 1644 р. **Але скоро ті банки сталися осередками цілого грошового руху своєї країни.**

З початком 18. століття стався ще один дуже важний факт: деякі державні банки починають так мовити „робити гроші“, себто випускати **паперові банкноти**. Як це робилося — не тут місце вияснювати, досить, що від кінця 18. століття в Європі крім металевих монет почали кружляти ще паперові заступники гроша. Їх приймали замість монети в тім довірю, що банк на кожну вимогу виплатить за папір правдиву металеву монету. (Як знаємо — нині паперовий гріш це майже всюди одинока валюта):

Держава мусіла тепер добре уважати на банки, щоби не було надужить у випуску паперового гроша.

Промислова революція (18 і 19 століття).

Від 16 і 17-го століття пішло по всій Європі надзвичайне захоплення торгівлею і промислом (доба меркантилізму). Торговельні і промислові підприємства росли як на дріжджах і несли великі доходи тому, що населення спішно переходило від натуральної господарки до обмінної і грошової. Володарі споглядали зависно на збогачення такої Голляндії, яка була тоді головним купцем, перевізником, промисловцем і банкиром Європи та старалися її наслідувати. Притім найбільше думалося про розвиток заграничної **торгівлі з кольоніями** своїми і чужими, бо звідтіль плило найбільше зо-

лота і срібла. **Кількістю** посіданого дорогого металю тоді ще мірили заможність країни. Мало вивозити дорогого металю, а багато привозити — такий був ідеал краєвої господарки.

На розвиток і значіння хліборобства в добі меркантилізму не зверталось досить уваги.

Правда, в початку 18-го століття появилася у Франції ціла поважна група економістів, яка бачучи за велике захоплення промислом і торгівлею, брала в оборону хліборобство, а опрокидувала торгівлю й промисл. (Ці економісти назвали свій напрям **фізіократизмом**). Але поглядів тих людей не поділила більшість державних мужів. Вони повели Західну Європу по лінії чимраз буйнішого розвивання торговельного життя й промислової продукції!

Допомогла цьому та обставина, що від 16-го століття йшов новий рух у розвитку людського знання. Як знаємо, гуманізм і реформація штовхнули людську думку на шляхи вільного досліду всіх правд, без огляду на церковні догми. Розвиток астрономічних і фізикальних наук улекшив дорогу до нових і то переломових **технічних винаходів**.

З тих технічних винаходів на перше місце вибилися: **винахід механічної прядільної машини**, **винахід механічного ткацького станка**, винайдення способу використання **камінного вугля** до ви-топлювання заліза і нарешті винахід **парової машини**, як корони тих всіх винаходів. Всі ті винаходи зроблено в Англії і Франції у другій половині 18. століття, а до них прилучилося відкриття **електричної сили** та її примінення у 19. столітті.

Черга тих славних винаходів була слідуєча:

1733 року ткач сукна Джон Кей, роздумуючи над тим, якби прискішити ткання, придумав автоматичне ткацьке човенце, яке давало змогу виробляти сукно ширше як досі.

1758 року Джон Уайт (Wyatt) до спілки з другим майстром вивдавав прядільну машину.

Обидва винахідці вмерли в нужді, бо за їх життя ніхто не хотів застосувати їх винаходу в практиці. (В нужді на чужині вмер також Кей). Аж у 32 роки підхопили ідею прядільної машини нові люди і зуміли ввести її в життя. 1780 року було в Англії вже понад 10 тисяч прядільних станків. Прядення бавовни ішло так живо, що ткацькі варстати не здужували виробити усіх випрядених ниток. Треба було придумати кращу машину для ткачки, якаб ще прискішила ткання. І всправді Кромптон, а потім Картрайт придумали механічну ткальну машину.

Усі ті машини мали або водний або таки людський погін, і хоч вони вже сильно здешевлювали виробництво, то все таки людська думка не спочивала. Хотілося придумати ще кращий погін від водного. Ця думка здійснилася тоді, як після довголітніх випробувань почали загально вживати в промислі парові машини, тої царниці новітніх машин.

І вивдавав парову машину знову Англієць інженер, Джеймс Уатт (Watt). Наука фізики з одної сторони наводили іже з давна людей на думку, що у водній парі є величезна сила пружности, наче у здорового коня і треба тільки придумати спосіб, якби цю дику силу загнздати і поставити на службу людині. Вже перед Уаттом були спроби що до вживання сили водної пари. Уатт поліпшив ці взірці і 1769 року одна фабрика почала виробляти парові машини його будови. Вони почали дуже скоро ширитися у всіх галузях промислу і парова машина стала порушувати перші прядільні ткацькі станки, а згодом почали її вживати для перевозу річей і осіб, як паровоза (льокомотиви). Нова машина, бухаюча вогнем, димом і парою будила загальне зачудовання, а в деякого забобонний страх.

В р. 1825 пущено в Англії в рух першу льокомотиву (залізницю). В часі від 1825 — 1833 року відкрито властивости електричної сили. 1833 року почали вживати електричної сили для телеграфування. (Пізніше Італієць Марконі винайшов спосіб телеграфування без дроту). 1877 року винайдено телефон і в тімже часі почали вживати електричної сили для освітлювання домів і вулиць. Не довго вже чекалося і винайдено електричну машину (динамо-машину), яка могла порушувати робочі машини і заступити парові або ще давніші водні двигуни.

Далі прийшли в кінці 19-го століття такі важніші винаходи: фотографії, штучних погноїв для ріллі, бензинового мотору і автомобіля, баллона, врешті в 20 століттю літака, радіо і т. д.

Також у **промислі металів** зайшла у тім часі важна зміна. До 18. століття до **витоплювання заліза** вживали дерева. В Англії дійшло вже було до того, що майже повирубували ліси в тих сторонах, де була залізна руда і були важкі турботи, що буде далі з державою, звідки вона братиме залізо, коли не буде чим його далі витоплювати. Дослідам Доднея, Дербі і Джона Робека вдалося **найти своєіб витоплювання чистого заліза на коксі з камінного вугля**. Очевидно, без поступу науки хемії ці винаходи не булиби можливі.

Не можна собі нині навіть добре уявити, які переміни в житті прийшли через ті всі технічні винаходи. **Машина працювала в десятеро скорше а часто й ліпше, як ручний варстат**. Через заведення прядільної машини продуктивність людської праці збільшилася в десятеро. Відповідно до того дешевшали кошти виробу. **Але що це значило для робітника?** Це значило, що там, де досі стояло коло станка 10 робітників, тепер міг стояти тільки оден. Не даром вже першого винахідника Кея так зненавиділи його товариші праці, робітники, що він мусів геть втікати. Не дурно то велику фабрику Картрайта і Грімшов 1791 року спалили робітники. І взагалі ще пару десятків літ вибухали **розрухи і бунти робітництва та ремісників проти машин і фабрик** — бо дійсно машини перебирали на себе чимало людської роботи.

Та з другої сторони через здешевлення машинових виробів поширювала ся промислова **продукція на збут і вивіз**. Не даром Англія в початку 19-го століття могла відкинути всякі мита і проголосити себе державою вільної торгівлі. Ма-

ючи дешевий продукт машинового виробу, Англія могла засипувати ним всі інші краї; зате вона довозила зі заграниці дешевий хліб для своїх робітників. Занехуючи хліборобство, Англія ставала на шлях чистого упромисловлення (індустріялізації). Англійський промисл, опершись на машині і фабрики, почав рости в неймовірний спосіб. В 1780 році доведено до Англії бавовни для фабрик за 5 мільйонів фунтів штерлінгів, а в 1785 р. вже за 18 мільйонів, бо так зростало бавовняне виробництво. Місто Менчестер (осідок ткацького промислу) мало в 1790 р. 50 тисяч мешканців, а в 11 літ потім вже 95 тисяч. Давніше за 200 літ від 1571 р. до 1781 населення промислових міст зросло всього на 6%, а за 10 літ 1781 до 1791 зросло на 90%, отже більше, як перед тим за 200 років.

За фабриками появилися залізниці (винайдено в р. 1825), що опоясали залізними обручами-шинами цілу земну кулю. Прийшли великани **кораблі — пароходи**, що вже не мусіли місяцями вижидати прихильного вітру, заки рушили в дорогу (винахід парохода 1777 р.).

Яку переміну в способах перевозу принесла сама залізниця! Ще недавно перед тим в Англії вважали, що перебути за оден день 20 кілометрів дороги, це дуже велика скорість! Коли 1669 року університет в Оксфордї завів постійний рух кінного диліжансу до Лондону і цей диліжанс перебував цю дорогу за 1 день (60 кілометрів), то та новість розворушила ціле громадянство більше, як в 1931 році перелет Ліндберга літаком з Америки до Європи! Появилася різка критика такої скорости, вказували на всі шкоди від неї: щомовляв, упаде годівля коней, втратять торгівці сідел і остріг, бо ніхто не буде вже їздити верхом до Лондону. Будуть мати страти придорожні шинки і т. д.

А що діялося серед обивательства, як завведено парову залізницю, які страхіття і яке каліцтво пророкували усім, хто буде їхати цею „чортопхайкою“ — про це оповідають ще нині у нас старі люди. — Але машина впихалася всюди і скрізь появлялися фабрики та робили революцію. Століття 19 і 20-те слушно названо століттям пари і електрики.

Героєм тих всіх історичних перемін була **європейська біла раса**. Вона вміла ці свої перемоги використати для господарського опанування інших країн (бо військово і політично Європейці опанували Америку, Африку, більшість Азії і Австралію вже перед своєю промисловою революцією). Те, що встоялося ще перед силою зброї, мало не встоятися перед напором дешевого заліза, матерій, всяких машин і приладів, скла, порцеляни, обуви і так далі. Почалася доба шаленої індустріялізації та господарського завойовництва (імперіялізму), в чому одна європейська держава мала випереджувати другу.

Машинізація виробництва і транспорту перемінила протягом 19. століття цілий зовнішній вигляд Європи. Промислові краї Європи, заливаючи дешевим фабричним крамом цілий світ, стали якби центральною фабрикою світа. Хоч з початку справді здавалося, що машина позбавить хліба людей, то згодом сталося навпаки; для розвиваючогося промислу було потрібно щораз то нових і нових тисячів робочих рук. (Очевидно — до якогось часу).

Рівночасно йшов могутній рух **в політиці і в культурній ділянці**, опертий на кличах свободи і рівності (**демократії**). Вільний від панщини громадянин став горнутися до освіти і добиватися співголосу в управлінні державою. Народом був вже не сам тільки шляхотський і духовний стан, а все населення, отже і „третій“ стан міщанства,

і „четвертий“ — робітників та мужиків. Їм призначено теж право на освіту і кусок хліба та якусь охорону в разі нужди і безробіття. Почався сильний рух за загальним навчанням, примусовим і безплатним, всіх дітей. Звернено увагу на здоровельні відносини, які досі були в жахливому стані, через що панували постійні пошесті й зарази. Смертність сильно зменшилася, а народження почали зростати. По великих наполеонських війнах наступили в Європі десятиліття зглядного супокою і це все разом сприяло величезному **ростові населення в Європі**. Найкраще про це говорять цифри: За 500 літ від 1350 до 1820 населення Європи подвоїлося; зі 100 мільйонів виросло до 200 мільйонів душ. Але в 19. столітті подвоїлося число населення всього за 80 літ! В 1900 р. було в Європі вже 400 мільйонів. За тих 80 літ прибуло в Європі стільки душ населення, кілька за всі попередні сотні й тисячі літ.

Дехто приписує все це — капіталістичній системі господарства. Це питання не таке просте. Певна річ, не можна відмовити капіталістичним промисловцям і торговцям, що вони запопадливо трудилися біля будови фабрик, кораблів, залізниць і т. д. та що без них не булоби такого скорого росту цивілізації. Але ніде правди діти — вони робили це все не для якоїсь вищої суспільної ідеї, а просто для зисків, для того, що промисл і торгівля їм поплачувалися. Що так воно було справді, це видно з того, як вони обходилися зі своїми робітниками і службовцями. Особливо **перші десятиліття капіталістичного промислу це був час нечуваного визиску робітників, між якими було чимало дітей і жіноцтва. Денна праця тревала 17 і більше годин, в страшних умовах, в задусі, в вожности і бруді.** Коли отже мимо того був деякий соціальний поступ, то з інших причин — **через зріст освіти серед самого робітництва та його власну самоорганізацію і самооборону.**

Коли би хто питався, як в коротких словах означити основну **суть господарки капіталізму**, то відповідь мусілаб бути така:

1. Капіталізм продукує не на готове замовлення, а **на запас для ринку**;

2. Капіталізм послугується вільними **наємними** працівниками (робітниками і урядовцями);

3. Капіталізм має за ціль не інтерес населення, а **зиск на власний капітал** і не знає границь в погоні за тим зиском. Капіталізм перекидає свої капітали в ту ділянку, де сподівається найбільшого зиску.

Закінчуючи цей огляд розвитку господарських форм, мусимо ще згадати про ті два ступні розвитку, який перебув капіталізм за 19-те століття. Це є: 1) ліберальний капіталізм, 2) доба картелів і трестів.

Ліберальний капіталізм.

Ми вже говорили, які кличі видвигала молода капіталістична верства, міщанська торговельна і промислова буржуазія. Це були кличі господарської свободи. Кожний повинен мати волю займатися чим хотів. Ані феодал, ані цех, ані король (державна) не мають нікому нічого приписувати, з якого матеріялу, по якій формі і за яку ціну що робити. Ніяких концесій чи привілеїв, ніякого меркантилізму. „**Оставьте все йти своїм шляхом, а все піде найкраще**“. Нехай буде вільно кожному, навіть чужинцеві, конкурувати з ким хоче (засада вільної конкуренції). На тім вийде добре ціле суспільство, бо виграє конкуренцію той, що буде давати товар дешевий і добрий. А хто не зможе видержати такої конкуренції, той мусить уступити місце ліпшому. Треба скасувати державні монополії.

Не можна заперечити, що в цих гаслах було

богато слухності, а навіть притягаючої сили. Особливо клич загальної свободи одушевляв широкі маси. Свободи бажало селянство, купецтво, і взагалі міщанство. Як знаємо, ці **ліберальні** (від латинського слова *liber*—свобідний) кличі привели до революції: голяндської, англійської, американської, французької, а вже у 19. столітті відбулися подібні ліберальні переміни в Німеччині і Австрії (1848 року), та нарешті в Росії, Туреччині, Персії, Китаю та інших відсталих країнах.

Лібералізм переміг. Політично це виявлялося в тім, що замість абсолютної монархії запроваджено **поступенно** демократичні (народоправні) державні порядки. Очевидно, до першого голосу доходили всюди ті, що голосили кличі свободи і рівності — представники ліберального міщанства, народжуючогося капіталізму. Маса селян і робітництва теж їх підпирала, вірючи в те, що рівність і свобода буде для всіх.

На руїнах старого февдально-цехового устрою будувався новий лад, де сила, гроші і впливи мали належати тому, хто був спритніший, рухливіший, багатший (а не як давніше тому, хто з вищого шляхотського роду). Заведено нове право і закони, оперті на охороні кожного купця і промисловця чи він був в цеху, чи ні. Право було оперте на охороні окремої, приватної власності, на взір римського права. Буржуазія вимагала: певности для власності і певности торговельних договорів. Побудувавши такий правний лад, вона почувала себе забезпеченою в своїх господарських інтересах.

Ціле майже 19. століття це є доба закріплення капіталістичної торгівлі, банківництва і промислу, з початку довгий час у ліберальній формі вільної конкуренції. В тім часі капіталізм використав буйно нові винаходи (пари і електрики) і побудував в Європі великий фабричний промисл,

спершу в Англії, а від половини 19-го століття також в Німеччині та деяких других державах.

Вільна конкуренція справді знижувала довгий час ціни промислових виробів і з того боку молодий промисловий капіталізм був чинником поступу.

Даючи дешеві ціни — капіталістичні фабрики рішили збогачуватися іншим способом: через **визиск робітника**. І дійсно — доля робітників у перших мануфактурах і фабриках була жахлива і то навіть в Англії. Нещасні жертви того нового господарського ладу жили пів-людським життям: доводжені до розпуки голодом, холодом і хворобами не раз підносилися до **кровавих бунтів** (в Англії бунт чертистів, в Німеччині в 40-вих роках бунт ткачів, описаний в драмі Гавптмана „Ткачі“). **Взагалі перші кроки промислового капіталізму у всіх краях значилися кровю і потом робітництва**. У нас їх описали так живо і трагічно Іван Франко у „Бориславських оповіданнях“ та С. Ковалів.

На українських землях доба грошового капіталізму не відбилася так виразно, як на Заході. Перешкодою в тому була бурхлива історія українського народу та політична підлеглість України. Постійний стан війни від татарського лихоліття спинював розвій торгівлі. Одна тільки Галичина зі своїм осідком Львовом в 15. і 16. століттю мала оживлену торгівлю, лежачи на торговій дорозі від Чорного моря до Північного. Капіталістичний промисл почав появлятися на Україні щойно в кінці 19-го століття, коли урухомлено копальні нафти в Галичині, а вугля, заліза і цукрові фабрики на Великій Україні. Від початку 20-го століття розвиток промислу на Вел. Україні пішов вже буйним темпом — але не у всіх ділянках. (Приміром ткацького фабричного (текстильного) промислу українські землі не мають і досі).

Капіталізм організується. Доба картелів.

Навіть противники капіталістичної системи признають, що промисловий капіталізм у своїй першій (ліберальній) формі подешевлював ціни товарів. Це було наслідком вільної конкуренції між підприємцями. Але по пару десятках літ бачимо вже зміну. Вже при кінці 19-ого століття **замість конкуренційної боротьби між фабрикантами почалися змови і порозуміння щодо того, аби не знижувати більше цін товарів.** В Америці і в Європі, наперед у Німеччині, почали ходити вісті про те, що підприємці засновують різні порозуміння. Їх звали різно: **картелі, трести, синдикати,** то-що. Члени картелю, приміром залізного, або картелю вугля умовлялися між собою продавати тільки по тих цінах, які означить картельна управа. Далі почали узгоджувати між сібою також інші умовини продажі. Щоби не допустити до знижки цін, картелі часом застановляють деякі фабрики, а їх власникам платять відшкодування за те, що фабрика стоїть. Картелі втягають до себе всі підприємства даної галузі, а це тому, щоби ніхто не був поза картелем і не продавав на догідніших умовах. Хто не хоче пристати до картелю, того нищать всіма доступними способами.

Картелі опанували протягом останніх 50 літ передовсім всі сирівці: залізо, вугіль, нафту, цинк, мідь, потім такі важні вироби, як цукор, папір, прядиво і тканини і т. д. **Картелі доводять до фактичного монополю в цих ділянках, так, що ціле громадянство є віддане на їх ласку і неласку.**

Картелі мають такий великий вплив на нинішнє господарство, як мали цехи у середновіччі, а може навіть значно більший. Тому слушно називають нинішню добу добою монополів (картельних і державних).

Безоглядна господарська диктатура картелів, трестів і синдикатів викликає загальне негодування в усіх верствах працюючого населення, так, що навіть державні органи приневолені виступати проти картелів.

Проти влади картелів. підносяться різні течії; одні хочуть передати ведення великих промислових підприємств державі, інші кооперативам, ще інші самим робітникам. Проти капіталізму виступають сьогодні найбільше **соціалізм і кооператизм**, але критикують ту систему також інші течії, як прим. **аграризм, християнсько-суспільна течія** і т. д.

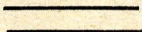
Одно є певне, що розвиток не стане на капіталізмі а покотиться далі. „Все пливе“, як сказано на початку цієї книжки і зміниться також капіталістичний лад.

Не треба однак думати, що попри капіталістичні підприємства нині не існують інші... Навіть нині, в часах найвищого розвитку капіталізму, не все є капіталістичне. Існують ще **дрібні ремісники, дрібні купці** та міліони **дрібних селянських господарств**. Існують **кооперативи**, відтак підприємства громад і держав, які не є приватно-капіталістичними установами.

Попри капіталістичні підприємства і серед капіталістичного оточення виростають вже нині зародки нових господарських порядків.

Людство в своїм поході до освіти і поступу не може помириться з тим, щоби всі поліпшення і винаходи, які придумує людський ум, доводили тільки до збогачування одиниць, або до загострювання воєн між народами. **Здобутки техніки повинні вести до поліпшування людського життя.**

В тім лежить також завдання економічної науки, щоби показувати дороги, якими треба йти до направи того збірного життя.

Контрольні питання до I. частини:

По докладнім прочитанні книжки дайте відповідь на такі питання:

1. Що значить слово „економія”? Що значить „супільна економія”?

2. Що то є господарство натуральне?

3. Що то є індустріальне господарство і де воно найбільше розвинулося?

4. Як виглядало господарство за доби родового комунізму?

5. До чого вживали давніше невольників?

6. Як прийшло від невольництва до кріпацтва?

7. Коли почався феодалний лад на Заході а коли на Сході Європи і коли занепав?

9. Які були причини занепаду феодалізму?

10. Як прийшло до того, що міста визволилися з під панської (феодалної) зверхности?

11. Що таке цехи і які були їх права?

12. Звідки бралася опозиція проти феодалізму і цехів?

13. Коли і як почався грошовий капіталізм?

14. Що це був меркантилізм?

15. Що це була промислова революція, які були її причини і які наслідки?

16. Яка є основна суть промислового капіталізму?

17. Які кличі видвигнув ліберальний капіталізм?

18. Що це значить вільна конкуренція?

19. Коли і як прийшло до появи картелів?

20. Які є нині противники капіталістичної системи і чого вони хочуть?

ДРУГА ЧАСТИНА.

Людська праця та її поділ.

Боротьба за існування.

Хоч кажеється, що людина — пан природи, пан землі, води і повітря, хоч на свої услуги запряг силу вогню і води, пари і електрики, то все таки чуємо на кожному кроці нарікання на тяжке життя. І справді — нелегко приходить ся людині добувати собі **харч, одяг і помешкання** — ті три **перші потреби людини**. А ще тяжче з так званими **вищими потребами**, духовими: з видатками на школу, книжку, газету, театр, радіо і т. д. Чим тяжчі часи, тим більше людей нужда відсуває від культури і засуджує їх на існування мало що вище від звірячого.

Кажуть: за багато людей на світі і для того тиснуться між собою і ворогують один на одного, завидуючи собі куска хліба. З цієї книжки дізнаємося, чи справді земля не всилі прокормити всіх людей. Є фактом, що в світі йде зажерта боротьба між людьми і цілими народами за кожний клапчик землі та за кусок хліба. Чи та боротьба конечна та чи не можнаби без неї обійтись — ось питання, на які відповідь може дати тільки наука і мораль.

Колись люди жили **родами і племенами** і їх мораль наказувала, щоби члени одного роду-племени спомагали одно одного і не вели між собою боротьби. Ця родово-племінна організація розпалася, а на її місце прийшла спільнота **громади** і над нею — **держави** (нації). Нині голоситься за саду солідарности **національної** (членів одної народности) і солідарности **державної** (громадян

одної держави). Та солідарність покищо проявляється в тім, що ведеться боротьба між народами (державами) за землю і за право використання скарбів тої землі. Не один нарід у тій боротьбі підпадає під владу другого народу, а це має для нього прикрі наслідки. Держава переможної нації дбає передовсім про інтерес громадян пануючої нації. Їм дає полекші в господарстві і культурних змаганнях, часто коштом членів підбитої нації. Держави між собою ведуть запеклу боротьбу за кольонії та за ринки збуту товарів. Як колись була боротьба племен, так тепер маємо боротьбу держав.

Не думаймо одначе, що внутрішня солідарність нації дуже велика. Хоч членів нації єднає спільний інтерес на зовні: боротьба з другими націями, то і внутрі кожної нації йде також боротьба. Борються між собою за хліб цілі **стани, класи, професії** і окремі **одиниці**.

Вплив природніх умов.

Кажуть: багатий край — багатий нарід!

І тому в науці економії звичайно пишеться, що першим чинником добробуту народів є природа: врожайна земля, пригоже підсоня, багатство вугля, заліза, нафти, дерева і т. д. Певно, деяке значіння має природне положення краю, але не треба забувати, що є цілі народи, що мають пребогату землю, а живуть в бідности і нужді. Багата природа робить їх оспалими, мало рухливими. Перший такий нарід це ми, Українці. А є знова народи, в яких земля зовсім не особлива, та зате їх бистрість, освіта, сприт і трудящість довели до того, що живуть вони достатньо, ба, ще опановують території других народів і тягнуть ще й з них зиски. Чи маємо наводити примір Данців, Голяндців, Бельгійців, Португальців, Англійців, Італійців, Москалів?

З історії знаємо, що був час, коли Еспанія мала у своїх руках головні копальні золота світу і жила розкішно. В надії на те своє золото, еспанський нарід занедбав освіту і працю, не розвинув свого промислу, не підніс сільського господарства. І сталося — що золото розійшлося по світі, а Еспанія зійшла до ряду вбогих, малокультурних країн.

З того ясно, що підставою добробуту народів є їх **трудолюбність**, бистрість, освіченість, винахідчивість, та солідарність в обороні рідної землі. Одним словом — **особисті прикмети населення, його активність**.

Праця — основою багатств.

Ріжними дорогами доходять люди до маєтку і слави. Один чесною працею, другий, як кажуть, легким коштом. Тут обдурить, там надужие сили; той третється коло влади і з того багатіє; інший позичає гроші на лихварські проценти. Той, маючи впливове урядове місце, ще бічними драчками збільшує свої доходи, а інший, фабрикант, робить змови-картелі з колегами по фаху, щоби менше платити робітникові, а за товар побирати вищі ціни від покупців. Коли влада наложити податки на купців і промисловців, то вони ті податки добивають до ціни товарів і на кінець ті податки заплатити останній покупець товару. Ідучи так по нитці до клубка, переконаємося, що кожне збогачення мусить заплатити **працююче населення**, та що всі багатства походять таки **з праці**. Коли купець збогатився, продавши дорого товар, закуплений за дешеві гроші — то він тільки присвоїв собі частину праці тої людини, що в нього купила товар. Сам купець того нам не скаже — він певен, що свій зарібок він „чесно“ заслужив своєю працею. Але всякому ясно, що той прибу-

ток звідкиля-сь мусів узятися. Десь убуло, коли тут прибуло! Прибуло воно з кишені покупця, що купив товар.

Коли фабрикант надмірно збогатився при продажі виробів своєї фабрики, то знов усякому ясно, що цей заробок, то не була заплата за саму його власну працю. Тут є недоплата за працю робітників і надплати покупців, споживачів товару. Вони моглиб цей товар мати дешевше, якби навчилися його самі виробляти. Капітал не родить капіталу.

Все, що є на землі — всі багатства і добра якими величається людство — все те — з малими виїмками — є **овочі праці людини**. Якби не праця наших предків і нас самих — то ми жили б ще й нині способом диких звірят, які не працюють для **завтрішнього дня**. Що не візьмемо — всюди видний слід людської праці. Хліб, плуг, будинок, віз, залізниця, спів грамофону, звук телефону, корабель, що пливе по морі — все те **овочі людської праці — праці голов і рук**. Хтось то мусів **видумати**, хтось задумане **виконати**, хтось над тим **трудився**.

Отже честь і слава праці!

Працею стоїть світ і працюючій людині належалася б по правді й відповідна пошана в світі. На жаль так рідко буває, а частіше навпаки. Ті, що найтяжче працюють, звичайно й живуть найбідніше. На перше місце звичайно вибивається той, хто посідає **капітал**.

Праця і капітал.

Праця творить добра, які можна вжити до дальшої господарки. Це є **капітали**. Засоби поживи й паші, худоба, машини, будинки, товари в магазинах, золото й інші дорогі метали — все це є **капітал**, тільки у ріжному вигляді.

Простий розум каже: коли праця родить ка-

пітал, то той, хто найбільше працює повинен мати найбільше маєтку, худоби, будинків, одним словом капіталів.

Знаємо одначе, що так не є. Нині працююча людина звичайно так обмотана, що велику частину плодів її праці забирає хто інший. Частина йде на податок, частина на додаток, пайка за аренду ґрунту, ще інша вірителеві за довг і відсотки, а те що остається, рідко коли дає змогу добре жити і поправляти господарство. Не краще живеться наємному працівникові. Ще гірше положення тої людини, що взагалі не має змоги працювати і жити з праці, а таких безробітних стає щораз більше.

Це значить, що нині не вистарчить бути трудящим і запобігливим. Треба ще конечно, щоби так звані „порядки“ кругом, державний і соціяльний лад, були сприятливі для людей праці і для тих, що хочуть чесно працювати. А так не є там, де на перешкоді стоїть опір зорганізованих людей, що володіють велики капіталами.

Капітал **сам по собі** — річ необхідна в господарстві. Небезпека йде лиш від того, що нагромадження більшого капіталу в приватних руках дає власникові велику силу і впливи. Власник великих капіталів легким способом робить своїми слугами тих, що не мають майна або мають його небогато. **Капітал, це є нагромаджена матерія**, це є матеріяльна сила. Праця — це творча діяльність людських голов і рук. В більшості буває так, що нагромаджена матерія бере верх над тими, які не посідають нічого більше, окрім духових і фізичних сил і охоти до праці. Власник капіталу дістає дохід (процент і зиск) від самого тільки посідання капіталу, навіть не працюючи. Коли-ж до того він ще працює (кермуючи підприємством), то його доходи можуть ще збільшитися.

Людину, що живе передовсім з нетрудового

доходу, людину якої дохід пливе зі **самого посі-
дання капіталу**, називаємо **капіталістом**.

Не кожний власник капіталу є зараз капіталістом. Селянин і ремісник є власниками невеличких засобів землі та різних струментів — але з того ще не виходить, що вони капіталісти. Той їхній капітал сам по собі не дасть їм ніякого доходу — коли не будуть особисто працювати.

В господарстві такого малого самостійного виробника праця не є слугою капіталу, праця і капітал об'єднані в одних руках. Це є **трудове господарство**; воно не працює **постійними** наємниками. Що іншого **господарство капіталіста** (приватна фабрика, фільварок і под.). Там більшість праці виконують наємники капіталіста-власника. В такому господарстві є поле для непорозумінь між працею і капіталом; їх називаємо суспільними (соціальними) непорозуміннями.

Найкращий лад це очевидно такий, де нема причин для частих внутрішніх непорозумінь. Це може бути лише такий лад, де нема підстав для боротьби між власниками і працівниками, або як образowo кажемо — між „капіталом“ і „працею“.

Бо капітал повинен бути тільки помічником людини, **його слугою — а не паном і диктатором.**

Капітал у продукції має тільки **допомагати** людським головам і рукам у праці. Машини, струменти, всякі винаходи мають **збільшувати видай-
ність праці**. Кравець шиючи на машині, зробить за день п'ять-десять разів більше, як давний кравець, що шив тільки руками. Кожний новий винахід збільшує видайність праці людини, бо тою самою працею людина може виконати щораз більше роботи.

На жаль, при капіталістичнім ладі доходить до того, що з кожним поліпшенням машин і способів виробництва звільнюють з праці певне число

робітників, коли машинова праця окажется дешовшою як ручна.

Ощадність і господарність — друге джерело богатств.

Праця витворює всі земні добра, але тільки при господарности і ошадности. Найвищим законом у господарстві одиниць і народів повинен бути той закон, який каже: **при найменших витратах досягнути як найбільші користи.** Це є правило, закон господарности або економії. Чи щось продукуємо, чи працюємо в торгівлі, чи ведемо домашнє господарство — на кожному кроці видно, яке значіння ошадности і господарности. У виробництві має значіння кожний відпадок, кожна розсипка. В добрій фабриці не змарнується майже ніщо; найменшу дрібницю там вміють ще якось використати і це збільшує видаїність праці фабрики.

В керовництві підприємства має велике значіння ошадність у видатках на адміністрацію. В домашнім господарстві, де споживаються ви-продуковані харчі, одяг, мешкання, світло і т. д. від ошадности залежить багато. Негосподарність і розтратність доводять до руїни найліпші господарства і підприємства.

Праця нині поділена між ріжні звання (професії, фахи). Суспільний поділ праці.

Старі люди по наших селах ще й нині часто балакають: „є усякі віри на світі: панська, жидівська, хлопська“. Молодше покоління вже так не говорить, бо воно знає, що тут річ не у вірі, а в чім іншій. Коли село польське і дідич теж Поляк, то віра у них однакова, римська, а все таки хлоп хлопом, а пан паном. Те саме — коли зійдеться

Українець мужик з Українцем інтелігентом, скажім лікарем чи вчителем. Віра в них однакова, грецька, але **звання** таки не однакове, бо один — хлібороб а другий умовий працівник. Отже й тут не у вірі річ, а в ріжниці фахового заняття. Найбільшу ріжницю між людьми робить **праця і спосіб заробітку**.

Є люди, що працюють тільки руками (**фізично**), а інші головою й пером (**умово**), а чи не найбільше є таких, що працюють трохи цим і трохи тим. **Фізичними працівниками** є всі селяни, ремісники та робітники; учителі, інженери, лікарі, адвокати, агрономи, урядники, торговельні і банкові службовики й інші — це все є **умові працівники**. Звичайно буває так, що у всіх більших господарствах, по фабриках, банках і под. умові працівники виконують керовничу працю, а те, що вони **придумують і прикажуть**, то відтак **виконують** фізичні працівники (робітники).

Коли запитати просту людину, як вона міркує, хто з чого жиє? — то скаже: „справа ясна! Мужик оре й сіє та годує панів. От і вся фільософія!“

Таке пояснення було добре колись, тому парусот літ, але не нині. Колись дійсно так було, що працював мужик, а решта народу, шляхта й духовенство, працювали дуже мало (міщанства у нас було ледви трохи, так що його праця губилася з очей). Наш край остався позаду других у розвитку промислу; це почасти й до нині наша болячка і одна з причин нашої бідности. Тому у нас не трудно було казати, що працює оден тільки мужик, а все, що є над ним, то є пани, які нічого не роблять, тільки споживають мужицький хліб. Нині навіть у нас є вже трохи промислу, копалень, ремісничих варстатів, фабрик, банків, торговельних, транспортних, асекураційних та інших підприємств. У тих підприємствах сидять фізичні та умові працівники і виконують всяку роботу.

Якби не та їх робота, то ми не мали-би нафти з Борислава, соли зі Стебника, каїніту з Калуша, цукру з Ходорова, дощок з лісів і тартаків, не їздилиб по краю залізниці та авта, не бігалиб по дроті телеграми, не ходилаб почта розносячи листи й газети і так далі. Отже з того бачимо, що **крім праці хлібороба нині є ще й інші роди праці, для суспільства так само потрібні, як праця коло ріллі.** Якби не було промислових, торговельних, транспортних та подібних установ, то булоби так, як це бувало перед сотками літ. Кожний мусівби бути для себе і рільником і шевцем, ткачем і ковалем, вчителем і так далі. А що тому всьому він не міг-би дати ради, отже мусівби занедбувати то се то те, вирікатися то одного то другого, а на такі річи, як наука, то вже напевне не булоби часу. Культура і освіта мусілаб вернутися о тисячі літ назад. Культура поступила вперед власне тому, що люди **поділили** між собою різні роди праці і поробилися **спеціялістами.**

З того бачимо, що не одна тільки хліборобська праця творить корисні вартости, як у нас ще дехто думає старим звичаєм. **Є різні роди суспільно-корисної праці.** Ми можемо таки зараз назвати, які є головні ради праць, без яких нині не може обійтися ніяке суспільство, ніякий нарід. Ось ті заняття (професії):

господарство

1. добування сирівців: сільське господарство, лісництво, рибальство, мисливство та копальництво (гірництво);
2. обрібка сирівців: ремесло, фабричний промисл, будівництво;
3. перевоження річей і осіб або транспорт: залізниці, кораблі, авта і т. д.; транспорт вістей: почта, радіо, телеграф і т. д.;
4. торгівля і посередництво товарами;
5. торгівля і посередництво грішми і кредитом;
6. асекурація річей, осіб та інтересів.

культура

7. преса, друк книжок, освіта (моральне виховання, школи: кіно, радіо, театр, освітні товариства і т. д.);
8. служба здоров'я і соціальної опіки;

політика

9. служба внутрішньої безпеки і державного управління (судівництво, завідування публичним майном і т. п.).
10. військова служба і загранична політика.

В тих десятих точках є зібрані всі головні роди занять в нинішнім суспільстві. Очевидно, що кожна з тих 10 груп містить знов цілу громаду спеціальних родів праць (фахів, професій).

Ще раз погляньмо на список головних суспільних чинностей (або як кажуть „функцій“). Перших шість професій є відділені грубою чертою від всіх інших. Зноваж між 8 і 9-ою є також така сама груба чертка. Нащо це зроблене? Щоби показати, що тих 10 головних суспільних функцій ділиться на **три групи**. Перших шість це є **господарські чинности**. Сема і восьма — це **культурні функції**, а дві останні — це **державно-політичні функції** в тісному розумінні.

Господарські чинности виконують: хлібороби, ремісники, промисловці, купці, кооператори, банківці, асекуранти і т. д. **Культурну** службу виконують: учителі, вчені, письменники, малярі, музики, друкарі, священики, лікарі, адвокати, урядовці різних освітніх товариств і т. д. Врешті **політичну** службу сповняють державні урядовці цивільні та військові, далі вибрані народом послі і радні та добровільні громадські організації (політичні партії).

Коли придивитися добре повищій драбині суспільних занять, то побачимо, що **перша група** (господарські функції) дбає про те, аби всім було що їсти, де мешкати, у що одягтися, аби було з чого робити дома, залізниці, кораблі, авта, ра-

В Індії орють слонями

діоапарати, папір на книжки і газети і т. д. **Друга група**, беручи від першої господарські добра, має їй за те давати культурні вартости: науку, освіту, релігію і мистецтво, опіку здоров'я, опіку в разі старости й недуги і т. д. Зновуж **третя група** бере у формі податків і оплат господарські добра від **обидвох** перших груп; зате має їм давати правну охорону, безпеченство їх осіб і майна в краю та спокій від зовнішнього ворога.

Часто буває, що третя група — люди що є при уряді і зброї — беруть **під себе** обі перші групи і утискають їх надмірними тягарями, а право віддають на службу передовсім собі самим. Ще частіше водиться, що люди від державного правління роблять тихий союз з богатими особами з обох перших груп і спільними силами утискають найбідніше населення. Тоді ціле суспільство, усі стани діляться, правду кажучи, на **дві класи**: класу працюючих і класу керуючих та визискуючих.

Наука економії займається ближчим описом тільки **господарських чинностей суспільства**, проте, як воно заспокоює свої господарські потреби, а коли їх не може вповні заспокоїти, то чому, що треба робити, щоби всі члени громадянства даної країни мали харч, одяг, мешкання і головні засоби культури.

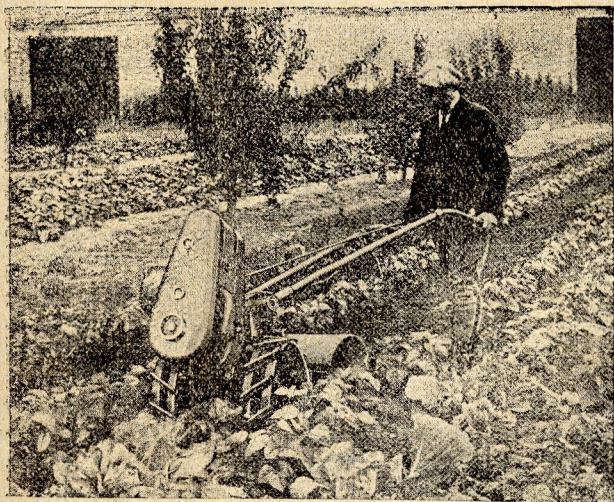
Приступимо до опису головних **господарських** занять у нинішнім суспільстві. (Як воно було в давніших часах, перед сотнями літ, про це ми вже писали в першій частині суспільної економії, п. н. „Розвиток народнього господарства“).

Продукція, обмін, консумція.

Просимо пригадати собі спис головних родів господарських занять. Ось вони: 1. хліборобство зі скотарством, мисливство, рибальство, лісництво

Ручним плянетом підгортають рядки

Малий бензиновий плуг

та копальництво; 2. ремесло, фабричний промисл і будівництво; 3. перевіз річей, осіб і вістей; 4. торгівля товарами; 5. торгівля грішми і кредитом; 6. асекурація річей і осіб.

Хто бистрий, той відразу побачив, в якому порядку ми уклали професії. Під числами 1 і 2 є ті професії, які **виробляють** різні товари, потрібні для людського життя. Під числами 3 і 4 є ті заняття, які **перевозять** вироблені товари з місця виробу на місце їх спотребування і передають їх споживачеві. А врешті під 5 і 6 є ті людські заняття, які **допомагають** у праці і виробникові і купцеві. Вони дають йому поміч кредитом, влекшують йому перевіз заплати за товар, зменшують його ризико від вогню, води чи іншої втрати і т.д.

Отже хліборобство і промисл займаються **виробництвом товарів або продукцією**.

Транспортіві і торговельні підприємства влекшують **рух і обіг** товарів, а різні роди асекурації **допомагають** в їх роботі і продуцентам і купцям-посередникам.

Коли товар є вже на місци у споживача, то він його спотребує, **консумує**. Всяке спотребування товарів називає наука економії **споживанням** гос подарських дібр, або **консумцією**.

Ми „споживаємо” не лише хліб, мясо, яблука, чеколяду, цукор, але також залізо, камінний вугіль, плуги, закуплені робочі коні; хто світить електрикою, той споживає електричну силу і мусить за те платити; фабрика пива, коли є в місті, „споживає” багато води з міських водотягів і мусить за те також платити. Коли я їду залізницею, то також споживаю силу паровоза і мушу заплатити; хто посилає лист поштою, той споживає працю і услуги поштових службовців і залізниць, які розвозять і розносять пошту і т.д.

Пристапаємо до опису головних продукційних занять. Зачнемо очевидно від продукції підставових річей, себто **сирівців**. Пізніше, в дальшій частині, прийде опис тих промислів, які **переробляють** сирівці на готовий продукт.

Продукція сирівців.

Що таке сирівці?

Як сказано, метою суспільного господарства має бути задоволення потреб усіх громадян. Але не кожний продукт виходить від продуцента відразу готовий до спожиття.

Хлібороб продає зі свого господарства зерно, яке не є ще готовим хлібом. Коли купую в крамниці чоботи, то над ними працювало чимало майстрів. Наперед це була собі шкіра якогось вола чи теляти; відтак ця шкіра була в руках купця, який її продав до гарбарні; з гарбарні через руки кількох посередників вона дісталася до варстату шевця або до обувної фабрики, а потім знову через руки купців прийшла до крамниці. Та перша, сира шкіра, злуплена з вола у селянина, це був **сирівець**. Зі сирівця зробила гарбарня шкіру і це можна було назвати **півфабрикатом**, а щойно шевський варстат, вживши ще інших матеріалів (полотна, цвяхів, кілків) — зробив з того всього **готовий фабрикат**.

Зерно є сирівцем для муки і хліба, **лен, коноплі, бавовна, вовна** — це сирівці для виробу полотна і сукна; сире гутне залізо — це сирівець для усяких залізних виробів, бориславська ропа, це сирівець для нафти і бензини, дерево — сирівець для будови домів і под.; дерево і старе шмаття — це сирівець для виробу різних гатунків паперу, кварцовий пісок це головний сирівець для виробу скла, вапняковий камінь це сирівець для випалу вапна, камінний вугіль це сирівець, без якого не моглиб працювати фабрики ані не їздилиб залізниці і т. д.

Головні сирівцеві виробництва є такі:

Сільське господарство, лісництво, рибальство і мисливство, копальні вугля, нафти, заліза, цинку, міді, соли, добування водної енергії.

Як видно відразу — між сирівцями є одні такі, що їх добувають зі землі відразу готовими або пів-готовими: вугіль, сіль, нафтова ропа, залізна руда і т. д., але інші треба щойно плекати, як от збіжжа, худобу, дерево. Перші називаємо **мінеральними** продуктами, другі це є різні рослини або звірята. Їх зовуть **органічними** продуктами. Органічні продукти доставляють народньому господарству хлібороби, лісники, риболови, мисливці; неорганічні або мінеральні продукти добувають зі землі різні копальні.

Далі треба взяти під увагу ще одну ріжницю між ріжними сирівцями. Одні дають **матерію**, а другі **енергію**. Що це значить?

Зачнім від енергії: Щоби машина могла працювати, то хтось її мусить порушувати. Робить це або розігріта водна пара, або горюча бензина чи ропа. Щоби була горяча пара, мусить бути паливо, а тим паливом є звичайно нині камінний вугіль. Отже вугіль, бензина, нафта, спирт, дерево — це все є джерела **механічної енергії**. З даєн давна людство крім того добуває енергію також з води (водні млини і турбіни). Теплова і водна енергія порушує нині всі машини і мотори, прямо або перетворена у електричну силу.

Інші сирівці, як залізо, мідь, глина, збіжжа, мясо — доставляють нам вже не самої енергії, а **матерії**, себто матеріалу, з якого ми при допомозі енергії машин робимо все, що нам треба.

Щоби господарство якогось краю могло як слід розвиватися, для того **треба, щоби в краю була і механічна енергія і матеріал**. Коли в якому краю бракує одного або другого — то там трудно,

щоби розвинувся промисл. Приміром у Галичині нема свого доброго камінного вугля, нема також свого заліза. Хоч є нафта, то все таки вона дорожша як вуголь і це є одна з причин, чому в Галичині фабричний промисл не дуже розвинувся (бо довезений вуголь завжди дорогий).

Енергія живих істот (людей, коней, волів) не вистарчає для розвитку фабричного промислу; для того є конечні засоби механічної енергії.

Знову на Наддніпрянській Україні є досить свого вугля і заліза, але мало лісів і дерева. Тому там слабо розвинувся наприклад деревний промисл.

Кожний нарід і кожна держава старається мати все достаточо тих сирівців, що дають енергію, як також тих других, що дають матерію. А коли де чого брак, то входять у порозуміння з другими державами, які мають те, чого їм не достає.

Опанувати джерела сирівців — це річ дуже важна для народнього господарства. Хто опанував приміром всі нафтові поля в краю — той має фактичний монополь на нафтову продукцію і від нього є залежні всі ті, що потребують до чого небудь нафтових продуктів. Продукція всіх сирівців має обмежені границі і тому дуже надається для монопольного використання. Це є головна причина чому великий капітал кидається передовсім на опанування сирівців і чому тут є завжди сильні картельні змови підприємців. Із тої самої причини в новіших часах до сирівців добираються вперто самі держави, бажаючи їх опанувати для себе (головно у воєнних цілях).

Продукція органічних сирівців. (Сільське господарство, лісництво)

Ще заки людина навчилася добувати залізо, мідь чи інші метали, ще заки почався промисл — вже існувало мисливство, риболовство, годівля скоту а далі прийшло й рільництво. Ловля диких звірят і риби — це був найдавніший спосіб прохарчування людей. Шкіри звірят давали людині окрім того ще й добре і тепле одіння.

Але так було лиш до того часу, поки людський рід не розрісся. Бо на те, щоби могла прокормитися з дикого мяса цілий рік тільки одна родина, треба великих просторів вільного ліса чи степу; а чим густіше було людей у родах і племенах, тим тісніше було за поживу. Траплялися такі пори року, що всі голодували, а слабші навіть і вмирали з голоду. Треба було конечно придумати якийсь спосіб на те, щоби мати більші засоби поживи.

Тим способом було: удомашнення коров, свиней, овець, кіз, коней та всякої птиці. Давні люди з мисливців і риболовів почали робитися скотарями. Це вже був початок справжнього господарювання. Людина думала вже не тільки про нинішній день, а й про дальші дні та місяці. Тут уже видно було працю розуму. Давніше людство жило як звірята: що вполював — те зів.

А коли вже і скотарство не вистарчало на прокормлення, тоді наші пра-предки взялися до управи пожиточних рослин, себто до рільництва і осілого життя на однім місці. Рільництво стало головним заняттям людини в тих краях, де для цього був відповідний ґрунт.

Очевидно — годівля звірят лишилася й до нині дуже важним заняттям сільського господаря, тільки що тепер і вона ведеться осіло; стад не переганяють із краю в край на нові кращі пасовиська, бо таких уже нема. Все обсаджено людьми і кожний годівельник мусить кормити свою худобу тим, що виплекає на власнім куску землі.

Мисливство і полювання в цивілізованих краях не грають нині майже ніякої ролі як джерело поживи. Більше значіння мають футра (кожухи) з убитої звірини. Є ще деякі мало залюднені простори (прим. північна Канада і Сибір) де ловля пушистих звірят є головним заняттям людности. Риболовство є поважним промислом над морями. Оселедець та інші морські риби (солені, сушені або вуджені) є для деяких країв, прим. для Норвегії, Голяндії і т. д. дуже поважним джерелом доходу. Також українські чорноморські прибережа трудяться ловлею оселедців та інших морських риб.

Зате рільництво, садівництво і скотарство стали для людства головним джерелом поживи; крім поживи вони дос-

тарчають важних промислових сирівців (шкір, волосся, лему, конопель, вовни, бавовни і т. д.) З рільництвом є споріднене лісництво, себто свідоме плекання дерев на матеріал і опал. Продукція дерева є нині підставою важних промислів, при-міром будівельного, виробу меблів, паперу і т. д.

Між рільничими рослинами на перше місце вибивається **зернове господарство**, це є управа збіж: пшениці, жита, рижу, ячменю, кукурудзи, вівса. Далі йдуть побічні збіжжя: просо, гречка, потім різні стручкові рослини: фасоль, біб, горох і т. д. Дуже важне місце зараз попри збіжжя займають бараболі (картоплі). Європейські і американські країни вищої культури споживають передовсім пшеницю, азійські країни передовсім риж. Жито є хлібом бідніших країн Європи (головно Росії, Німеччини й Польщі); так само картопля, яка в тих країнах займає таке місце, як риж в Азії.

На цілій земній кулі зібрано в р. 1927 (перед великою кризою) ось скільки різних родів збіж:

Міліонів сотнарів (квінталів)

Бараболі	1920	Вівса	660
Пшениці	1185	Жита	470
Риж	1160		
Кукурудзи	1115	Ячменю	355

Бараболі найбільше садять: СРСР, потім Німеччина, Польща, Франція, Злучені Держави Ам., Чехословаччина, Вел. Британія і т. д. Пшениці: Злучені Держави, СРСР, Канада, Брит. Індія, потім Франція, Аргентина і т. д. Риж най-більше Індія, Хіни, Японія. Кукурудзи: Злуч. Держави, Аргентина, Бразилія, СРСР.

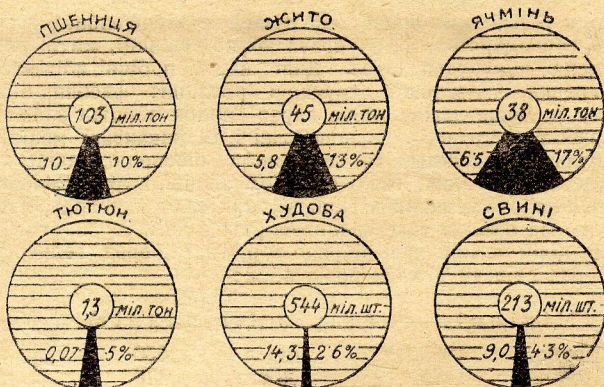
Годівельна господарка стоїть високо там, де ще є великі неуправні площі пасовиськ (прим. степи в Аргентині), або там, де переважає середня і дрібно-земельна власність, бо великі фільварки не надаються так добре для годівлі тварин. Що до числа голов рогатої худоби, то її найбільше в Британській Індії, потім іде СРСР, відтак Злучені Держави, Аргентина, Бразилія, Австралія, а вже за ними інші держави. Свиней найбільше в Злучених Державах, за ними зараз іде Німеччина, відтак Бразилія, СРСР.

Коней найбільше в СРСР, за ними йдуть Злучені Держави і Аргентина.

Овець найбільше в Австралії, дещо менше в Світах, далі йдуть Злуч. Держави, Аргентина, Індія, Південна Африка, Рел. Британія.

Україна вславилась своїм багатством рільної продукції. Рахуючи разом всі землі заселені Українцями, від Карпат по Кавказ, вони дають пересічно в рік:

Пшениці	10	міліонів	тон	або	10 ⁰ / ₀	всесвітнього	збору
Жита	5,8	"	"	"	13 ⁰ / ₀	"	"
Ячменю	6,5	"	"	"	17 ⁰ / ₀	"	"
Тютюну	0,07	"	"	"	5 ⁰ / ₀	"	"

Яку частину світової продукції дає Україна. В середині цифра всесвітньої продукції, чорний відтінок це продукція України.

Українські землі давали (до війни) на експорт в чужі краї:

пшениці	4,5	міль. тон,	вартости	141	міль. доларів
ячменю	3	"	"	81	"

Але за українську пшеницю платили лихі ціни, бо її якість не була найліпша, товар був засмічений. Заробляли на тім найбільше купці, а не хлібороби, які не мали ще своїх збутових кооперативних організацій.

Там де високо поставлена годівля рогатої худоби, там звичайно розвивається **продукція масла і сирів**. До країн, що цю ділянку високо розвинули, належать: Данія, Нова Зеландія, Голандія, Австралія, Ірландія, Аргентина, Швеція, Фінляндія, Франція, Латвія, Естонія, Швейцарія, Канада й Італія. Інші поспішають за ними.

Яринне господарство або управа городовини розвивається оловно в поблизу міст, бо городовину продається свіжою. Кругом кожного більшого міста є перстень сіл, де переважає управа городовини.

Садівництво розвивається там, де є відповідне підсоння і ґрунт, а також легка комунікація з містом, або заліз-

ницією, для відстави продукту. Це дуже важна і поплатна ділянка сільського господарства.

Управа технічних рослин: цукрових буряків, тютюну, цикорії, хмелю, лону, конопель, ріпаку, соняшника, кавунів і т. д. залежить все від можливості корисного збуту тих продуктів. Звичайно це в добре оплатні роди рілних культур.

На цілій земній кулі живе кругло 2 міліярди (дві тисячі мільонів) душ насення. Ті засоби збіж, мяса, ярин, товщів та овочів, які видає світове господарство, **вистачають на достаточне прохарчування цілого населення земної кулі.** Коли мимо того мільони людей недоїдають, то це є наслідок нерівного поділу дібр між окремими народами, краями і суспільними класами.

Лісництво. Старі, самосівні ліси, що з давен давна залягали деякі простори, вже в більшості або вирубані або їх місце заступили штучно насаджувані дерева. Рубати ліс — річ дуже легка і вигідна, бо майже без ніякого труду дістається в руки цінний матеріал для власної потреби і на збут. Тому лісові простори всюди опанувала переважно шляхта і державні уряди. При ліквідації панщини двори позабирали для себе майже всі лісові простори, яких вживали селяни. Селянство посідає лісу дуже мало. Шляхта так нищила ліси, що аж державні уряди у всіх краях мусіли вмішуватись в те і заборонювати рубати ліси без дозволу. На місце зрубаного мається насадити новий ліс. Ліси, крім того, що дають деревину, роблять величезну службу для краю: вони затримують вогкість. Безлісна країна терпить від посухи (прим. степова Україна).

З українських земель тільки деякі мають нині більші простори лісу. Це в Полісся, Карпати, Чернігівщина. Річний приріст дерева, який можна вирубувати без зменшення лісової площі, виносить в Галичині **пересічно 3,4 кубічних метрів на 1 гектар, а на Вел. Україні менше — 2,9 куб. метрів.** Це є досить низький приріст.

З Галичини, Буковини і Закарпаття вивозять тепер великі маси дерева, але не на Вел. Україну, тільки на Захід. Вивіз з самої Галичини перед кризою був кругло 150 тисяч вагонів річно, вартости 124 мільонів злотих п. Тих 150.000 вагонів усталених в ряд, дало би поїзд довгий на 750 кілометрів. На жаль ми ще й досі не навчилися використовувати дерево; прим. папір переважно довозимо з Польщі, а навіть з Німеччини.

Особливі прикмети сільського господарства.

Залежність від природи. Сільська продукція різниться від промислової не тільки тим, що виробляє органічні сирівці. Рільна продукція полягає в тім, що тут властивим процудентом є не людина а природа: сонце, тепло, дощ, ґрунтова почва. Людина тільки організує ту працю та **допомагає** ростові рослин і тварин. Допомагає вже тим, що справляє ґрунт, бо незорана земля родилаб дуже мізерно. Як треба, то згноєє землю, підливає поле і ростини. Доля хлібороба зависить в значній мірі від природи. Коли гарна погода — в пору тепло і в пору мокро — тоді будуть гарні жнива. Несподівані набіги холоду, слота, повінь, посуха можуть знівечити працю довгих місяців і навіть цілий річний збір. Як є весна — муситься орати й сіяти, жати можна аж у літі, копати бараболю в осені і т. д.

ВРОЖАЙ ЦУКРОВИХ БУРЯКІВ В М.СОТНАРАХ НА 1га				
на якій досвідній станції? Івано-Франківська	підлітків негноєні:		підлітків гноєні облітків:	
	беззміно	в сівозміні	беззміно	в сівозміні
НА ХАРКІВСЬКІЙ С-Г ДОСВІД. СТАНЦІЇ Вр.р. 1914-1925	 67	 218	 237	 315.6

Гноєння і зміна засівів підносять урожай. Тут показані врожаї з одного гектара землі негноєної і гноєної, без сівозміну і зі сівозміном.

В ремеслі чи у фабриці інакше. Коли хочу — роблю, коли ні — спочиваю. Можу не працювати цілу весну а зачати працю аж літом. Ні зливи ні морозу не боюся. Селянин не може мати більшого господарства як має ґрунту; промисловець може збільшувати працю у своїм підприємстві, додаючи все нові машини і робітників. Річ тільки в тім, чи є в мене капітал на збільшення підпри-

ємства. Хлібороб — хочби й мав капітал, коли не має де докупити землі, то не може дуже поширювати свого підприємства.

Засадничі ріжниці між сільським господарством і промислом є дуже важні і нам ще прийдеться нераз про них говорити. Поки що нам треба підчеркнути таку річ: **в сільському господарстві капітал не має такого великого значіння як у промислі.** Певна річ — без капіталу туг не обійтися: земля потребує обрібки всякими приладами чи машинами, вимагає угноєння природними чи штучними погноями, але є певні границі, поза котрі не оплачується далі вкладати капітал у землю. Не є так, що чим більше угноїти — тим більший буде врожай. Грунт приймає угноєння лише до якоїсь границі. Коли передати гною над міру, то не тільки збір не буде більший, але навіть можна зашкодити ростинам. Поверх тої границі дальші вклади капіталу не мають вже значіння і не дають сподіваної користи.

Таке є природне правило сільського господарства; воно носить назву:

Закон падаючої видаєності ґрунту. Якби не той закон, то селянське господарство давно вже збанкрутувало б від конкуренції фільварків, так як збанкрутували ремісники через конкуренцію капіталістичних фабрик. Капіталістичний фільварок не може робити занадто великої конкуренції в цінах селянинові, бо при допомозі свого капіталу фільварок може тільки до якоїсь границі поліпшувати свою господарку. Поза ту границю далі поліпшувати не може, бо ті дальші вклади оплачуються чимраз гірше.

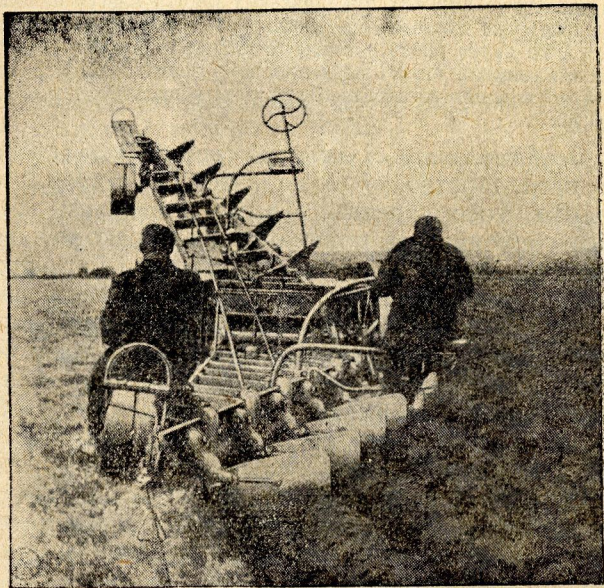
Поліпшувати сільське господарство вкладками капіталу (машин, меліорацій, погноїв і т. д.) або більшим вкладом праці — значить провадити **інтензивне господарство** (скріплене). Хтож не дбає про докладну обрібку землі, не гноїть, не веде

плодозміну, не поле, не обкопує — той веде **екстензивну** господарку. Є відома річ, що краї свіжої культури, де землю обсівається від недовга, не потребують ще доброго гноєння ані глибокого орання. Така екстензивна господарка ведеться ще нині в багатьох державах Америки, в Сибірі, Африці, Австралії і т. д. Великі капіталістичні рілні обшари в Америці, по парутисяч гектарів орної землі, провадять вправді машинову господарку, вживають найновіших машин, як прим. **комбайнів**, але мимо того це є переважно екстензивна господарка, бо ріллі там не угноюється, пшениці не полється, щоби не платити робітника, а також не змінється як слід засівів на полях. Як показалося тепер, великі державні господарства совітської держави, що числять десятками а то й сотнями тисяч гектарів, через цілий ряд літ підряд обсівали поля все пшеницею та пшеницею, аби тільки як найбільше витягти з землі користи. Через таку рабункову господарку земля вичерпується зі своїх відживних сил, так що навіть гноєння не в силі їх в скорім часі назад повернути.

Машини в рілництві. В промислі можна вживати усяких машин, навіть найбільших. В хліборобстві машина не має такого полядо поширювання, раз тому, що тут машини мусять бути рухомі, а по друге тому, що багатьох робіт машина взагалі не може виконувати. Це є також одна з причин, чому капіталізм не опанував досі цілого сільського господарства.

Земельна рента. В економічній науці багато говориться про спеціальний дохід власників землі, що його зовуть „земельною рентою“. Є кілька джерел такого доходу. Ті ґрунти, що положені блище міст або залізничої стації, дають кращий дохід, як інші, що далше положені. Кращий ґрунт дає ліпші врожаї при такій самій праці;

продуктивність праці тут більша: цей ґрунт дає ренту в порівнанні з другими гіршими ґрунтами.

Величезний електричний плуг; його вживають тільки на великих капіталістичних господарствах.

Ренту дає також ґрунт загосподарений інтензивно з більшим вкладом капіталу і праці. Врешті приходить під увагу й те, що ґрунти в містах і селах, які розростаються, приростають у ціні много скорше, як інші, дальше положені.

На ґрунтову ренту мають пильне око різні податкові власти і при різних нагодах стараються ту ренту стягнути з власника в користь держави, бо це є дохід **без праці власника**, нетрудовий. Він подібний до зиску підприємця з капіталу, або

до доходу співака з гарного голосу, який йому дала природа, а не його власна заслуга.

Досвід з сучасної великої господарської кризи показав, що в часі дуже низьких цін сільських плодів навіть найліпші господарства не покривають коштів виробництва, отже дають страту а не якусь ренту. Через те падають ціни усіх ґрунтів; тільки по великих містах не видно того спаду. Взагалі, ціни ґрунтів по великих містах вирости іноді в десятеро за останніх 20 літ.

Особлива вага сільського господарства. Сільське господарство — це найважливіша ділянка народного господарства. Тому розвитком сільського господарства повинні бути однаково зацікавлені всі, навіть нехліборобські стани і професії. Помилку роблять ті народи, які занедбали своє сільське господарство та кинулись односторонно в бік промислу і торгівлі. Ті народи, прим. Англійці, а почасти й Німці, відчули в часі світової війни, що то значить не мати досить власних засобів поживи. І тому по війні в тих краях бачимо усильні змагання до поширення свого сільського господарства. Отже з огляду на вагу хліборобства всі верстви повинні зрозуміти тяжке нинішнє положення хліборобства і уступити дещо зі своїх здобутків хліборобам.

Але з другої сторони і хлібороби не повинні бути занадто горді на вагу свого стану. А то буває в деяких державах, що хлібороби, об'єднавшись у власні, виключно хліборобські партії і організації, забувають про решту народу і свої станові інтереси ставлять вище інтересів загальнонародніх.

Розумне керовництво народнім господарством повинно стояти на тій засаді, щоби кожному членові (нації) забезпечити справедливую оплату його праці — без огляду в якій професії він працює, чи в хліборобстві, чи в промислі, чи де інде.

Великі і малі господарства та земельна реформа. Посідання землі на свою приватну влас-

ність — це був з давна найліпший спосіб, щоби забезпечити собі і своїм потомкам матеріяльне існування. Коли тої землі мається більше, то є змога мати вплив на других людей, підчинювати їх собі. Колись таке підчинення мало вигляд невільництва, потім фєвдально-панщизняної підлеглости, відтак чиншівництва, а нині це є залежність робітника або довжника, що відробляє позичене на переднівку збіжжа чи гроші.

Отже в тих часах, коли творилися держави і вояцько-лицарський стан, а було ще багато вільної землі, всі ті вільні землі захопили у свої руки члени вояцької кляси. Далі шляхта назвала своїми і ті землі, що були в руках селян (хоч сама тих земель не обрабляла), а самих селян обернула в кріпаків.

Нинішні великі посілости це є останки того давного шляхотського землеволодіння. Не господарність, не охота працювати на ріллі породила ті великі маєтки, а тільки жадоба панування над другими. І нині ще, хоч настали часи капіталізму, де рішає сприт і запобігливість підприємця, то велика земельна посілість мало де зрозуміла духа часу. Мало фільварків пристосувалося до рільничого поступу і провадить раціональну, розумну і ощадну господарку. Старі звички предків наказують нащадкам старої шляхти переважно тягнути з землі ренту, не вкладаючи туди нічого.

Крім того — не треба забувати, що великий зем. власник сам не працює, а часто навіть і не кермує госоодарством, а все роблять наймані сили. Тут є **виразний розділ між працею і капіталом. Праця наємна не може рівнатися з працею тої людини, яка працює на своїм.**

З цих причин маєтки великої земельної посілости в Європі є переважно обдовжені і йдуть поступно на парцеляцію, а в многих країнах, особливо по війні, цей поділ фєвдальних маєтків між

селян переведено примусово, законодавною дорогою. Відбувається на наших очах велика земельна зміна, **аграрна реформа**. Історія направляє страшну кривду, заподіяну колись насильно селянству, і вертає землю назад в руки тих, які на ній хочуть самі працювати, а не тільки розкішно жити коштом праці других.

Не брак очевидно й оборонців старого ладу, які доказують, що така аграрна реформа приведе до занепаду рільної культури, до зменшення видаєності землі, а на тім, мовляв, потерпить ціле суспільство. Практика й досвід виказали, що ті побоювання неслухні і злобні. Середнє, а навіть менше селянське господарство показалося не менше здібним до раціонального господарства як велике фільваркове. **Підперте співництвом і організацією**, селянське господарство в многих ділянках навіть перевищило великі капіталістичні господарства. Так є в ділянці годівлі худоби, безріг, курий, в яринництві, садівництві, шовківництві, в управлену, тютюну і под., **взагалі там, де потреба щільного особистого догляду і великого вкладу людської, а не машинної праці**.

Селянське господарство має ще ту велику перевагу над фільварковим, що тут **нема боротьби праці з капіталом**, бо одно і друге є злучене в одних руках. Робітником є сам господар, його жінка, діти і вони всі разом є власниками землі, будинків та господарських приладів. Селянська родина — це є господарська спільнота, природна і здорова „комуна“.

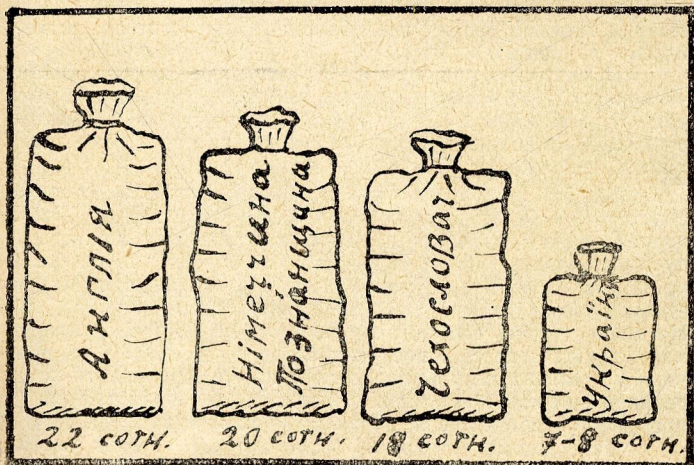
Але знову не є добре, коли земля занадто роздрібнена. Як можна добре господарити з цілою родиною та ще й довги сплачувати, коли мається морг, два морги, а то й пів морга поля? А так власне є в Галичині, на Буковині, Закарпатті і в многих сторонах Вел. України. В такій ситуації є необхідні ґрунтовні зміни: **парцеляція фільвар-**

ків по можності без оплати або за найменшою, далі розбудова сільських та міських промислів, які моглиб відтягнути зі села ті зайві робочі руки, для яких нема праці на дрібоньких господарствах. Третє — це всебічний розвиток рільної культури і кооперації.

(Про трудові господарства буде ще мова в останній частині нашої сусп. економії).

Труднощі поступу. Чи хліборобство країни стоїть високо чи низько, це пізнаємо по тім, кілько земля видає пересічно продукту з гектара. Отже коли порівняємо з собою прим. урожаї такої Бельгії і Англії, з досить кепським ґрунтом і нашої України, то побачимо величезну різницю. Україна має переважно чудовий чорнозем, а мимо того пересічний збір пшениці з гектара тут 6—8 квінталів (сотнарів по 100 кг.). Тимчасом в Німеччині гектар видає середньо 20 квінталів, в Чехах 18 квінталів, в Познанщині 20 квінталів. Лише краї низької культури, як прим. Еспанія, Румунія, Індія, Аргентина, Австралія і т. д. мають такі низькі жнива як Україна.

Як бачимо — не земля тут винна, а кепські способи господарювання, низький рівень обробки і ґноєння, лихе на-

Кілько пшениці видає оден гектар в різних краях.

сіння, низька хліборобська освіта населення, брак організації агрономічної допомоги населенню.

Найпевніший спосіб на це лихо, то самодопомога зорганізованого селянства, (бо дідичі можуть собі скорше давати раду а до того вони мають поміч з боку держави і т. званого самоврядування). Селянство мусить само добувати собі освіту і організувати агрономічне порадицтво, коли не робить цього держава з податкових грошей.

Труднощі в організації. Хлібороби не живуть великими громадами, як міщани, бо хлібороб мусить бути поблизу свого поля. Не живучи великими оселями, хлібороби не мали ніколи змоги так поступати в культурі, як міські люди. Ремесла, промисл, торгівля, школи і науки, державні уряди — це все осідало по містах, а селові з того припадали завжди тільки скромні огризки. Ось чому село було і до нині є головним заборолом старини, часом доброї, але часто злої; неграмотність, забобонність і темнота мають ще й нині свій головний осідок по селах.

Міста сполучилися в нових часах залізницями, телеграфами і телефонами, а це ще більше впливає на піднесення рівня освіти. Міські люди живучи великими масами тісно коло себе, мають кращу змогу організуватися у всякі товариства ти спілки. Тому в новіших часах місто (хоч морально стоїть много нижче від села) — запанувало під кожним оглядом над селом. Найболючіше діткнули хліборобів всякі господарські обєднання купців і промисловців, звернені своїм вістрям головно проти темного села. Село остало позаду власне в організації.

Поки воно не поборе тої великої перешкоди, і не назвється так само організуватися, як це робить місто, доти воно буде визискуване. Це не є легка річ, бо селянство розкинене на великих просторах землі; але не є воно знову цілком неможливе.

Велика **розпорошеність** хліборобів робить їх дуже залежними від всяких торговельних посередників. Тільки кооперативна організація може зарадити цьому лихові. Будучи залежними від посередників, хлібороби, а особливо дрібні, одержують дуже низькі ціни за свої продукти. Маючи низькі доходи з продажі своїх продуктів, вони є бідні. Не маючи досить капіталу на прожиття, вони є примушені масово продавати свої продукти зараз по жнивях. З тої причини по жнивях падають раптовно ціни, а спекулянти-посередники викупувають різні продукти за безцін. Вони їх продають відтак на весні по значно вищих цінах.

Так одно лихо тягне за собою друге. В таких умовах господарка селянина це блудний круг, з якого вихід не легкий.

Продукція неорганічних сирівців (гірництво).

Місто Борислав на галицькому Підкарпаттію — це громади брудних домів, порозкиданих в болотистій кітліні, окружених з трьох сторін високими узгір'ями. Гори кругом засіяні сотками чудних деревляних веж. З тих веж роздаються що хвилини

Нафтові шиби, з одного вибухає ропа. Так вибухала ропа в Тустановичах в р. 1909. Нині вже бориславські джерела вичерпуються.

чудні ніби свисти ніби голосіння. А як западе ніч — то всі гори кругом засіяні тисячами світил, наче зорями.

Це славні у нас бориславські копальні нафтової ропи — „шиби“. Кожна така вежа надбудована над глибочезною дірою, що виверчена в землі спеціальними сверлами. З тої діри рурами помпують на верх чорну смердючу мазь — „кипячку“. Підземними рурами вона пливе відтак до рафінерії, де її очищують на нафту (керосін), бензину, ріжні оливи і мазі і розвозять по широкому світі, аж в далеку Азію.

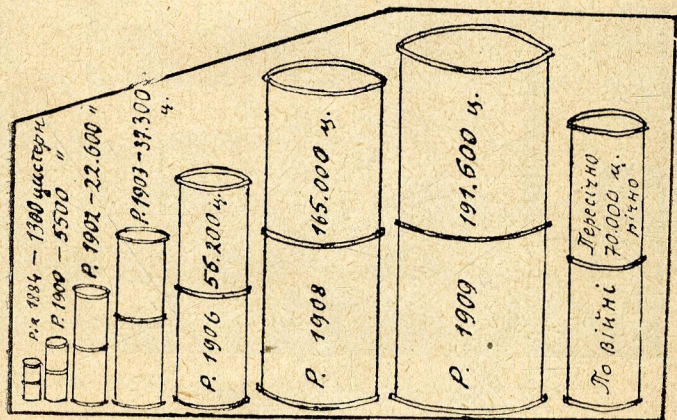
Резе рвоари нафти і бензини в Бориславі.

Хто читав прекрасні бориславські повісти й оповідання Івана Франка та Стефана Ковалева, особливо „Борислав сміється“, „Боа Констріктор“, та „В галицькій Каліфорнії“ — той має уяву як родився той промисл. Скільки тут виросло міліонових фортун — очевидно неукраїнських! Як легкодушно український мужик, власник нафтодайних піль, вибуваввся того багатства! Нераз за чарку горілки! Пявки-підприємці нищили матеріяльно зарібників, що для них добували з землі ропу, наражуючи при тім своє життя; знова не одного під-

приємця, що всі свої гроші уклав у верчення, шукаючи нафти, карала доля невдачею й банкрутством.

Нема мабуть в українській літературі живіших оповідань, як та бориславська поема, виспівана І. Франком в добі, як родився бориславський нафтовий промисл.

У 80-х роках 19-го століття почало на нашому Підкарпатті розвиватися на більшу скалю і уліпшеними способами добування нафти. Розуміється, тими, що кинулися організувати на велику міру новий золотий інтерес, були чужинці: Американці, Французи, Німці, Жиди, Поляки і т. д. Які багатства почали витрискувати зі землі, це видно з того, як швидко росла продукція ропи (в Бориславі і в близьких Тустановичах):

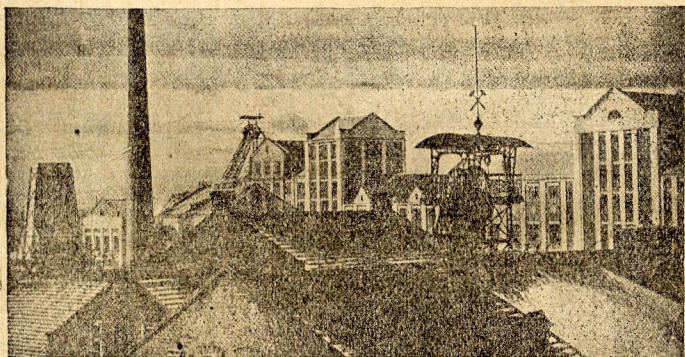
Зміст добуття нафти в Галицькому Підкарпатті.
Цистерна це 10.000 кг. (один вагон).

По 1909-ім році продукція почала зменшуватися, бо джерела почали висихати. По війні вона

удержується на висоті пересічно 70 тисяч цистерн за рік. Зиски з нафти пливають по війні в кишені головно французьких капіталістичних фірм, в яких руках є більш половини капіталу нафтових підприємств. Поважний дохід має держава у формі податку. В нафтовім промислі Галичини в кращі часи працювало до 20.000 робітників, на жаль знову в більшості не Українців.

Галицька нафта вистарчає не тільки на застрєбування Галичини і цілої Польщі, але ще приблизно третина усеї продукції ішла за границі Польщі. В цілости поза межі Галичини йшло в роках перед крізою різних нафтових продуктів кругло 56.700 вагонів, у вартости 235 мільонів польських золотих. Це така сума на яку Галичина довозила щорічно різних текстильних виробів (полотна, сукна і т. д.)

Якби устави́ти один за другим тих 56 тисяч вагонів нафти, бензини і т. д. які вивозять щорічно з Галичини — то бувби поїзд довгий на 283 кілометрів, менше більше як зі Львова до Києва.

Копальні потасу в Калуші.

Ви певно нераз чули, що хлібороби вживають для справлення ріллі поро́ху, що його зовуть потасівкою або **каїні́том**. Цей каїніт і та потасова сіль, дуже цінні мінеральні погно́ї, це є мішанина соли з калієм (потасом), дуже потрібним ріллі. Є лише кілька точок на цілій земній кулі, де до-

бувають калій. До тих точок належать наші міста **Калуш і Стебник**. Запопадливі руки соток робітників викопують там з під землі річно пересічно 35 тисяч вагонів потасової соли. Якби ці вагони уставити підряд один за другим, то шнур вагонів бувби довгий на 17 кілометрів! Це багатство є в руках польської держави, як монополь і приносить їй великі доходи, бо один вагон потасової соли продається ще тепер, в часі кризи, за ціну 1000—1900 злотих, а каїніту за 450 злотих (тоді як прим. вагон шлеського вугля коштує 300 зл.). В Галичині спотребовується з тої маси потасових солей ледви десята частина; решта йде на експорт в Польщу і за її границі.

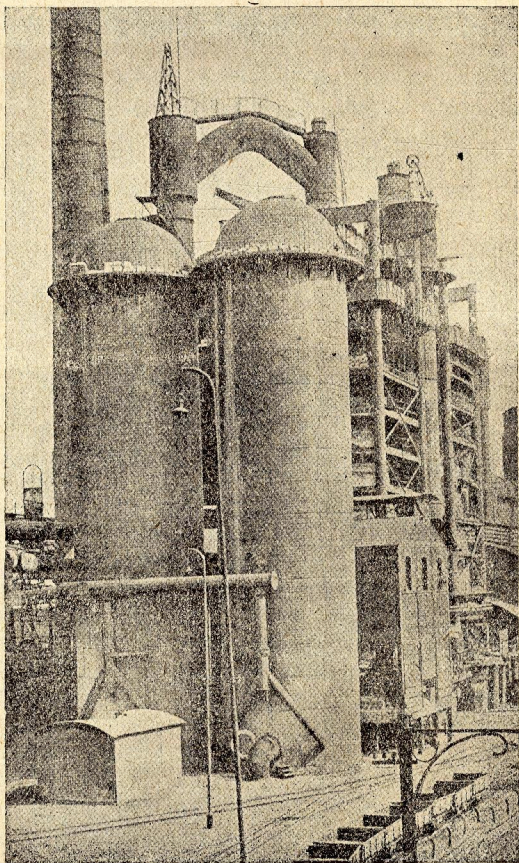
В згаданім Стебнику а далі в цілому ряді місцевостей на Підкарпатті, виварюють з соляної води **кухонну сіль**. Як знаємо, наші брати з Наддніпрянщини колись їздили чумаками в Крим за сіллю. Але мало згадується про те, що ціле Поділля, Покуття, і навіть Бесарабія з давних давен побирали для себе сіль з Підкарпаття, їздючи туди за нею самі або довозили її туди галицькі люди.

Перенесімся духом далі на схід — впоперек нашого чорноземного степу, аж ген на Дніпро, де колись була Січ Запорозьська. Що ми там нині побачимо? У Дніпровому коліні, вище давних порогів, в околиці міст **Кривого Рога і Никополя** побачимо копальні залізної руди і мангану та доменні печі, або гуті, де з руди витоплюють **залізо**. Піч така — як велика вежа; туди з гори насипають вугля і залізну руду і витоплюють розжарене пливке сире залізо. Така одна піч приймає нараз 30, 40, а великі печі навіть 100 вагонів руди і коксу.

Україна багата в залізо; вона сама дає тепер річно до пів міліона вагонів чавуну (сирого топленого заліза), з чого більшість забирає до себе

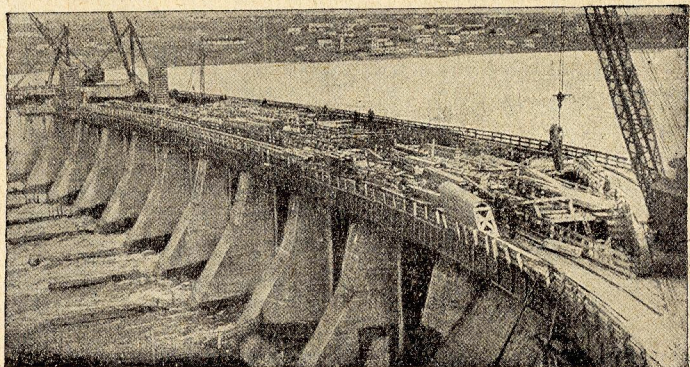
Московщина. 70 відсотків всього заліза дістає СРСР з України.

А далі на Схід, у так званому **Донецькому**

Доменні печі (гута заліза) на Україні. Які це великани, видно з того, якими малими здаються проти них ті вагони, що їх бачите на долі з права.

Басейні знова копальні й копальні — розриті поля. Все чорне, вкрите вугляним пилом — бо цеж царство донецького **камяного вугілля**! Тут шахта на шахті, то великі, то дрібні, а навіть ручнокопні. Це головна криниця теплової енергії України. Тепер до неї прилучується ще одно джерело енер-

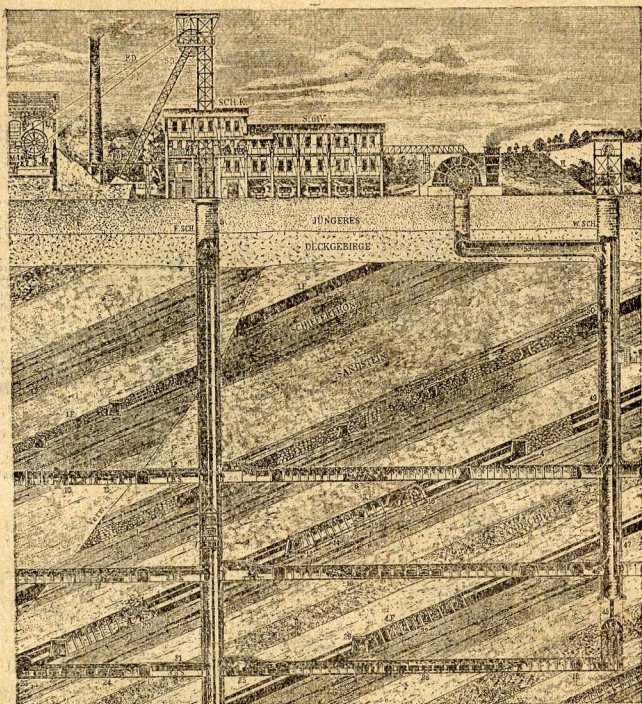
Велика гребля Дніпрельстану

гії — **Дніпрельстан**, водна електростачія низше Дніпрових порогів; ту величезну стачію побудувала московська влада для того, щоби водну силу Дніпра перемінити на електричну енергію, а ту електричну силу вживати для успішного витоплювання заліза та алюмінія та вивозити їх з України.

Донецький Басейн сам один дав в р. 1930 3 і пів міліони вагонів камінного вугля, а після плянів першої п'ятирічки повинен їх давати понад п'ять міліонів річно! Росія (СРСР) дістає з України аж 77 відсотки усього свого вугля.

Якби не українське залізо і вуголь, то Росія, чи як вона тепер зоветься, СРСР — булаб дуже й дуже бідною державою. Якби річний добуток вугля з Донбасу завантажити на вагони, кожний лиш на 5 метрів довгий, то це дало б поїзд довжини 17.500 кільометрів! Це був би поїзд від Львова на схід через Україну, цілу Сибір, через Тихий Океан до Америки аж приблизно до міста Вінніпегу у Канаді.

Добувають ще й інші корисні мінеральні сировинці у нас на Україні. Є великі запаси **фосфори-**

Так виглядає копальня вугля, якби перерізати землю коло неї наче ножем. Бачите довгі тунелі, кудю робітники вивозять на візках вугіль. Чорні скісні смуги це зложя вугілля.

тів, добрих для виробу погноїв; є доволі **вапняку** і крейди, є добрі **глини** для гончарства і на виріб порцеляни та **алюмінія**, є пісок для витопки скла і ще дещо. Нема у нас міді, цинку, олова, золота, срібла і ще дечого, але не може кожний край мати

усе. Чого не має, те дістане в обмін за той товар, якого має більше, ніж сам потребує.

Викопування різних мінералів з землі зовемо **гірництвом**, або гірничим промислом.

Як бачимо з того короткого образка українського гірництва, гірниче господарство це річ дуже великої ваги. Це така сама підставова продукція як рільництво, годівля тварин або лісництво.

Ось причина, чому здавен давна князі й королі, а в нових часах капіталісти захоплювали у свої руки передовсім гірничі терени. Живий примір дає нам Борислав. Як тільки рознеслися вісти що тут є нафта, не довго тревало, і вже появилися висланці усяких заграничних і краєвих великих фірм, які стали контракувати ґрунти для копання нафти. Наші копальні вугля в Донецькому Басейні розбудувалися заходом заграничних капіталістів, головно бельгійських. Польські копальні на Горішньому Шлеську є в більшій частині в руках німецьких фірм. Бо хто має в своїх руках головні засоби палива (енергії) і залізо, той має наче ключ до всіх найважніших промислів. Не дасть їм вугля чи заліза по тій ціні, як вони хочуть, то вони знайдуться в безвихідному положенні.

З огляду на велику вагу „ключевих“ промислів громадянство в многих краях домагається суспільної контролі над ними, або навіть їх цілковито вивласнення та усупільнення. В ріжних краях з давен давна, ще з доби монархій, заховалися державні монополі на сіль, золото, олово і под.

Гірництво — це така ділянка господарства, яка вимагає найбільшого вкладу капіталу. Вже само закупно теренів спотребовує великі суми а коли мінералу треба щойно шукати верченням або копанням шахт, то це коштує теж іноді дуже багато, і є ризиковне, бо трапляється, що нічого не найдено і гріш пропав. Це є друга важна причина, чому гірництво попало в руки великого капіталу.

а подекуди й держави. З тої самої причини гірництво ведеться звичайно у формі великих підприємств, з дуже добре платними директорами на чолі. Доходи управителів вугляних і залізних капіталістичних копалень доходять казочної висоти. Це дає уяву про те, які зиски з тих підприємств мусять одержувати їх власники. Бо хоч іноді трапиться страта, то це виїмок, а з правила копальна вугля чи залізна гута, коли є в картельній змові з іншими того роду підприємствами, має завжди запевнений збут і добру ціну. Це з усіх родів підприємств найпевніші і найбільш дохідні.

У слідуючій частині „Економії” опишемо головні роди перероблюючого промислу, а також торгівлю, кредит і ролю грошей.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ:

- 1) Які є нижчі і які вищі потреби людини?
- 2) Чи природа має вплив на добробут народів?
- 3) Дехто каже і навіть пише в книжках, що не тільки праця родить капітал, але й капітал сам собою родить капітал. Як приклад наводять проценти від капіталу. Чи це правда чи ні?
Чи праця є карою чи втіхою для людини і коли?
- 4) Які є галузі суспільної праці. Назвіть всі десять.
- 5) Які господарські заняття належать до продукції, а які до обміну?
- 6) Які є найважливіші сирівці?
- 7) Що таке земельна рента?
- 8) Що таке сівозмін?
- 9) Що таке закон падаючої видаєності ґрунту?
- 10) Чи світова продукція харчів вистарчає на прокормлення всіх людей? Чим це доказати?
- 11) В яких ділянках дрібні сільські господарства перевищують великі?
- 12) Що таке екстензивне, а що інтензивне сільське господарство?
- 13) В чім село слабше від міста?
- 14) Які знаєте засоби механічної енергії?
- 15) Як використовують водну енергію?
- 16) Чи Україна має досить сирівців і засобів механічної енергії? Де вони?

Промислова продукція

У фабриці.

Чи ви були коли у великій фабриці?

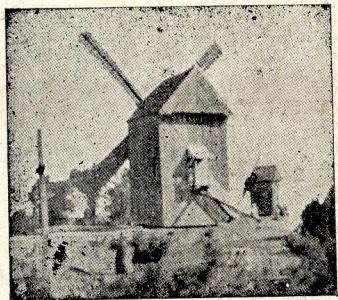
Вже здалека пізнати фабрику по великих будівлях з довгими вікнами, високих коминах, часто по великих двигунах-кранах і т. д. Попробуємо увійти в таку фабрику і поглянути, що там робиться. Скажім, що перед нами фабрика машин.

При вході сидить такий пан в урядовій шапці. Це портієр, або по просту сторож, що має завдання не впускати у фабрику непрошених гостей, а коли приходять до праці свої люди — робітники, майстри, інженери, урядовці — то портієр контролює, о котрій годині хто прийшов, щоб був а хто не спізнився. Більші фабрики мають при вході такі апарати, куди робітник вкладає свою робочу карту і апарат на ній виписує час приходу робітника. Бо час то гроші — так каже мораль сучасної фабрики.

Сучасна фабрика це наче величезний годинник, де всі колісця крутяться під одну команду і коли раз пущено в рух машини, то кожний мусить бути на своїм місці, як вояк на позиції. Не може фабрика марнувати сили пари, електрики, води чи вогню. Кожну шкоду, що повстала б через постій машини, до якої не явилася обслуга — управа фабрики обтягне з платні робітників, що не зявився на свій час.

Вступаємо в район фабрики. Коли ми замовлені, як гості, то нам дають провідника, який нам

все пояснює. Наперед нас поведуть туди, де робиться та великанська сила, що порушує машини

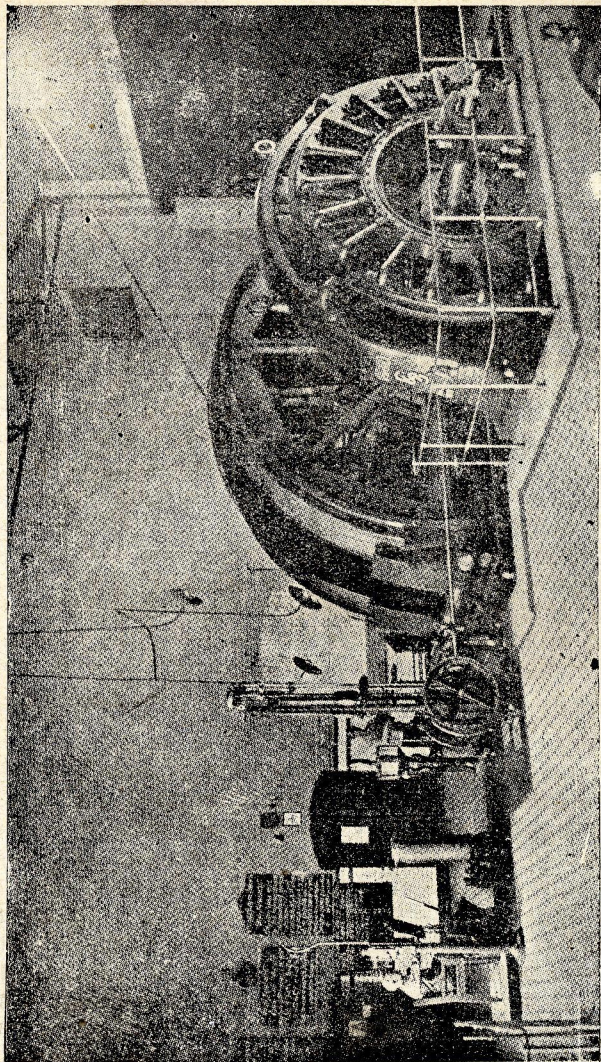
До найстарших родів промислу у нас належить млинарство — водне і вітрове. Перед нами вітровий млин.

в усіх варстатах фабрики. Сила буває парова, електрична або бензиново-моторова. Великі фабрики звичайно самі собі виробляють потрібну їм погонову силу, енергію, у великих парових кітлах, побудованих на тій самій zasadі, що й залізничні локомотиви. (Про будову парової машини можете прочитати в 52 книжці „Самоосвіти“ п. н. „Механіка течей та газів“).

Пара, витворена у кітлах,

жене шаленим розгоном величезне розгонове колесо (маховик) у головній салі ogrівальні. Сила обороту маховика передається широкими поясами на менші й менші колеса і валки. Ви певно бачили як молотять у дворі машиною. І там є махове колесо. Сила розгону махового колеса передається поясами на менші колеса у молотілці і це пускає їх у рух. Уявіть собі колесо у десять або й двадцять разів більше, таке, що сягає аж під стелю великого будинку. Це буде „силова централь“ фабрики. Зі силової централі розходяться на всі боки бігаючі пояси до околичних будинків, де стоять робочі машини, станки. Пояси бігають з тихим шумом цілий день, все туди й назад, все в русі, поки не засвище сирена (парова труба) на перерву праці.

Коли фабрика порушується не водною парою а електричною силою, тоді вона може ту електричну силу виробляти сама, або бере її готову по дротах з якоїсь електривні, прим. міської. Тоді у фаб-

Велика силова централь з маховими колесами. Від коліс біжать пояси, які порушують машини у фабриці.

риці не буде того високого комина, що ще до недавна вважався ознакою фабрики. Електричну силу можуть собі спроваджувати по дротах навіть малі фабрички і ремісничі варстати, не потребуючи витрачатись на будівлю парових кітлів і дорогих силових централей. Тому в новіших часах електричний погін дуже улекшує розвиток малих промислових варстатів, які мають такі самі робочі машини, як і великі фабрики.

Крім парових і електричних двигунів є в ужитку також бензинові або ропні мотори.

Загляньмо тепер у властиву робочу салю, або як тут кажуть „**машинову галю**“. Довгими рядами наче гармати в полі, вилискуючи чистотою, тут стоять „**робочі станки**“. Ось один з них — великий молот. Це така собі залізна довбенька, загрубшки у добру бочку; вона то підноситься у гору на ланцах, то гепає в низ, ударяючи у так само грубе ковало. Підставте туди не голову — а сталеву кулю — один удар молота роздавить її на бляху. Не диво, що з великої брили сталі за короткий час маємо густо збиту плиту, з якої буде хороше колесо до вагона то-що.

У великих металевих фабриках таких молотів усілякого калібру буває десятками.

А оце інший рід машин. Це „**вальці**“. Вони розплющене коване залізо роздавлюють на тонкі плити, а далі на бляху. Інший рід машин — це токарські станки. Вони обточують грубезні сталеві ковані вали, роблячи з них круглі бальки. З тих валків будуть сильні восі для вагонів залізниць і трамваїв. У валках потрібні усілякі заглиблення, шийки то-що. Цю роботу виконують спеціальні токарські машини, оброблярки або фрезери. Очам своїм не повірите, як на такій машині тверда сталь дається краяти наче віск; в швидкому обороті тільки відприскують тріски сталі, наче піря.

Можете собі уявити, який гук і галас у такій робітні, коли підуть в рух ті великани: молоти, вальці, фрезери, сверли, що вертять діри у сталевих колесах і т. д. В кого слабші нерви, той не довго витримає у такому пеклі.

(В нових часах передумують над тим, якби зменшити галас по робітнях, бо він виснажує нервову систему працюючих. Вже є деякі поліпшення в цьому напрямку).

Праця у фабриці поділена. Ось тут тільки й роблять, що кують та обточують сталь; там в іншій довгій галі стоять сверли і фрезери, які викінчують, обточують і вертять діри та шрубові гвинти. В іншому відділі гартують сталеві пружини до вагонів. Окремо є варстати, де прирізують та гиблюють дошки на стіни вагонів, на скрині до машин і т. д. Де інде знова виверчують в залізі рури і циліндри, потрібні для всяких моторів. Вогнем дише відділ відливарні: тут вливають розжарену сталь у приготовлені форми, з чого виходять до обрібки різні залізні частини машин. Нарешті нас ведуть у кінцевий відділ, де є так зв. збиральня. Тут сходяться з усіх відділів готові складові частини машин, льокомотив чи вагонів. Тут їх ще випробовують, чи витримують вони силу напору, підпиловують і вигладжують що треба а потім **монтують**, це значить складають і зішрубовують у цілість, після заздальгідь виробленого пляну.

Нарешті приходимо у лякерувальний відділ, де готові машини лякерують і відсилають до магазину, на склад готових виробів.

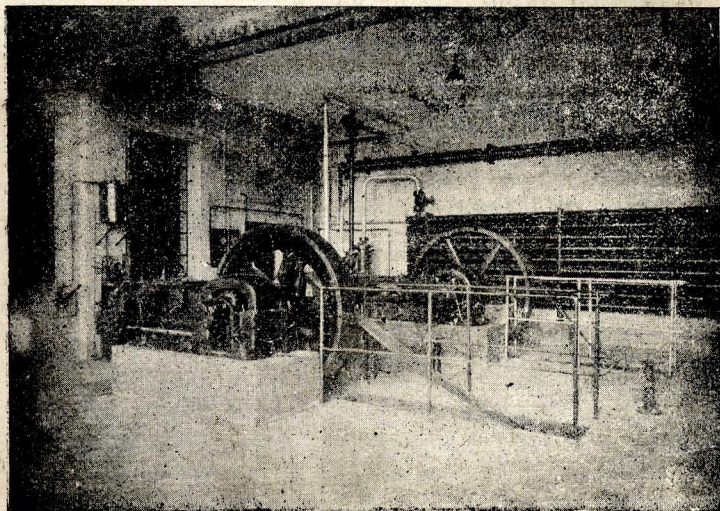
Усі відділи фабрики получені з собою залізними шляхами (коліївками), по яких робітники пересувають навантажені вагонетки; так переходить робота з одного варстату у другий, наче в добре накрученім годиннику. У наймодерніших фабриках, улаштованих на американський взір, у деяких від-

ділах робота розпланована навіть на години і мінути, яких робітники мусять додержуватись. Особливо примушує до поспіху в праці і до абсолютної точності система рухомих помостів, **конвеєрна система**, яку вперше завів фабрикант автомобілів Форд. Конвеєр це дуже цікаве урядження.

Здовж довжезної машинової галі покладена наче колійка, що біжить попри робочі станки. По тій колійці їде-пливе рухомий поміст з дротяної сітки. На тім помості (конвеєрі) їдуть від станка до станка складові частини роботи. Роблять приміром сталевий циліндер до автомобілевого мотору. Його треба вигладити, повертити ряд дірок, вшрубувати туди ряд шрубок, пришрубувати дно і т. д. Кожну з тих робіт виконує інший робітник, при іншому станкові. Пускають відлитий циліндер на мандрівний поміст; підїде він до першого станка, тут його здїме робітник з помоста, повертить дірку чи що там треба і кладе назад на ленту, яка все сунеться і пливе без кінця. Циліндер з готовою діркою їде до другого станка, де в ньому зробить знову іншу роботу другий робітник і подасть дальшому. А тимчасом вже до першого станка підїзджає новий сирий циліндер і тут на ньому зроблено цюж саму операцію, що й на першому. І так далі і далі — цілий день і завтра й позавтра — робітник стоїть коло свого станка і робить все одну й ту саму дуже поєдинчу роботу. Знає її вже так добре, що може її робити зі замкненими очима; кажуть — виспеціалізувався і робить свою роботу знаменито, машинально. Через такий подрібний поділ праці Форд довів в своїй фабриці до того, що в його заводах є коло 8000 родів занять, а всі переважно дуже прості.

Наслідки від так далекого поділу праці є добрі для фабрикації, яку улекшують, але прикрі для робітників, яких праця стає одноманітна і скучна, а тому томляча.

Чи чули ви про славного на весь світ чеського фабриканта обуви, що зветься Батя? (Нині

Махові (розгонові) колеса в електричній силовій централі холодільні Маслосоюзу у Львові

він уже не живий, діло веде його син). Мені, що пишу ці рядки, довелося оглядати фабрику Баті у Зліні на Мораві і мушу сказати, що вона зробила на мене вражіння. Ніхто б і не подумав, що таку вже просту роботу, як шиття черевиків можна аж так розложити на куски і доручити всю роботу машинам. У тій фабриці самі гарбують шкіру і роблять полотно та нитки, потрібні для фабрикації обуви. Окремі машини-станки роблять деревляні копита, інші викравують, властиво вибивають, штанцюють шкіру верхову і підшовову; один станок зшиває верхи, другий пришиває верх до підшви, інший обкладає „кранци“, ще інший кілкує,

набиває зап'ятки, викладає нутро, гладить і малює спід і т. д. Коло кожного станка один робітник, а черевик мандрує від станка на рухомій ленті, урядженій на американський лад. При такій організації праця йде так швидко, що фабрика обуви у Зліні може виробляти десятки тисяч пар денно.

Великі заводи американського „короля автомобілів“ Форда у Дітройт випускали перед світовою господарською кризою, поки йшли повним ходом, понад 4 тисячі штук готових авт **денно**. Можемо собі уявити які велитенські мусять бути розміри тої фабрики, яка це кольосальна економічна машина, таке одно підприємство. Форд zatrudнював у своїх підприємствах в часі повного їх розцвіту кругло 70 тисяч душ рообітників і робітниць та відповідне число урядовців. Відомі є величезні заводи Круппа в Німеччині, Шнайдера—Крезота у Франції, Шкоди і Шіхта в Чехії і т. д. У Круппа в 1930 р. працювало 42 тисяч персоналу. Текстильні (ткальні) заводи Шайблера-Громана в Лодзі (в Польщі) мають в повнім ході 10 тисяч робітників.

Є великі промислові заводи й у нас на Україні. Ось прим. у харківській фабриці тракторів має працювати до 15 тисяч робітників; є там рівнож велика фабрика паровозів і турбін, також велика фабрика є в Луганську. На Дніпрельстані (тепер його назвали „Дніпрогрес“) має бути побудований завод для витопки алюмінія (силою електричного току з Дніпрельстану). Там повинно працювати теж пару тисяч осіб.

В Америці, Англії, Бельгії, Німеччині і т. д. в останніх десятках літ повстали сотні величезних фабричних підприємств; кожне з цих підприємств, це наче окреме місто, де проводять свої дні, а часто й ночі армії жовнірів праці, десятки тисяч пролетарів робітників, пролетарів бюрових та торговельних працівників. (Розуміється, що в часі

нинішньої кризи найбільше втрат мають власне великі (нескартелізовані) підприємства, маючи великі адміністраційні видатки навіть тоді як стоять).

Організація фабрики.

Кермувати більшою фабрикою це не така проста річ, як малим ремісничим підприємством. Більше тут машин, іноді їх цілі сотки, велике число робітників, часом тисячі, більше відділів і складів, а в тім всім треба держати порядок, треба великого рахівництва, щоби не загубитися в тім цілім інтересі і не втратити, замість заробити. Тому директорство великого промислового підприємства, то не є дармоїдство, як часто можна почути; це дуже складна і відповідальна умова праця. По наших селах творяться вже теж малі фабрики: млини, районні кооперативні молочарні, і ті селяни, що навчилися їми кермувати, знають, кільки то треба наморочити собі голови, щоби все звести до купи як слід.

Тому у великих фабриках праця в засаді поділена на дві частини, щоби облекшити управу. Є **технічна** дирекція і **торговельна**. Часом є ще й окремий директор для книговодства та контролі, а у величезних заводах є над тим всім ще начальний директор.

Що робить технічний директор?

Він журиться самим ходом фабрики. Його річ дбати, щоби машини були в порядку, щоби робітники, майстри та інженери були на час при праці; щоби сирівець, закуплений торговельною дирекцією, був як слід оброблений і викінчений та щоби при тім всім була захована як найбільша ощадність в матеріялі, в енергії машини і в праці людей. Технічний директор має собі до помочі пробну робітню (лябораторію), де фахові люди приготавляють докладні пляни для виробництва,

Образ організації фабричного підприємства:

Д и р е к ц і я

технічна

торговельна

виріб пlynів

технічне рахівництво

силова централь

варстат I

варстат II

варстат III і т. д.

матезин сирівців

збиральня

направва машин і приладів

матезин готових виробів

закупно сирівців і матерійнів

бюро продажі, агенти, рекляма і т. д.

канцелярія, каса, справи персоналу

головне книговодство(бухгалтерія)

скіци і взірці. Коли це є хемічна фабрика, то тут робляться хемічні проби і рецепти, як що робити і поліпшувати. — Крім того має технічний директор ще й т. зв. технічне рахівництво, де рахівники обраховують щотижневі платні робітникам і де зраховують кілька якого матеріялу і праці пішло на само виробництво кожного предмету (так зв. кошти самого виробництва, технічна калькуляція).

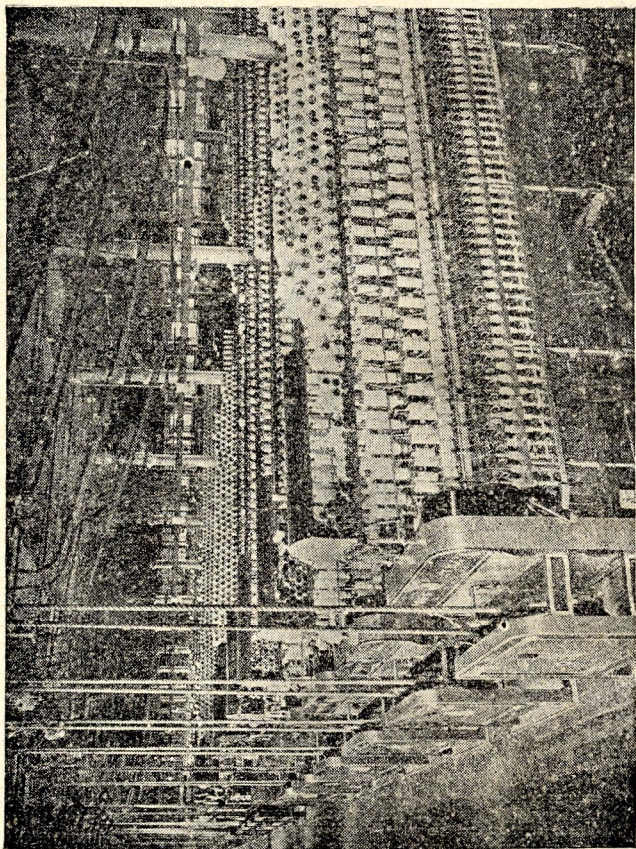
У торговельній дирекції дбають передовсім про дешевий закуп сирівців і всіх потрібних матеріялів, а відтак про як найбільший збут готових виробів фабрики. Для тої ціли мають звичайно агентів, які їздять по світі з прібками виробів фабрики і збирають замовлення. Буває, що утримують свої власні деталічні (роздрібні) склепи, в яких продають свої вироби (так робить прим. Батя). Але частіше фабрики продають свої вироби купцям-гуртівникам, а ті вже їх розділюють між роздрібних купців.

При торговельній дирекції або й цілком окремо є врешті головне книговодство (бухгалтерія). Тут списують разом всі видатки підприємства. До видатків на саме виробництво, які обчислило технічне книговодство, тут додають ще т. зв. загальні і торговельні видатки (на дирекцію, урядовців, канцелярію, податки, агентів, рекляму і т. д.) і так обраховують цілу кошовність виробництва. Тут ведуться книги вірителів і довжників підприємства і на тій основі роблять що місяця білянс, то є обрахунок майна і довгів підприємства.

Українці ще майже не мають власного фабричного промислу, коли не рахувати державного промислу на Вел. Україні. Може тому, що досі не цікавилися тим ділом і навіть не знали, як до нього братися. Тому нам треба конечно студіювати техніку і науку про ведення підприємств. Особливо це відноситься до тих, які є прихильниками ідеї кооперації, бо кооперація має у нас велике поле для розбудови промислу.

„Рационалізація промислу“.

Сама поява машин була великим поліпшенням усякого виробництва, себто раціоналізацією

Кп. 4. Машинна галя у пряцільній фабриці. Бачимо ряд робочих станків; кожний станок має сопки веретен, на яких навивається скручена машиново нитка.

(рацію — значить з латинська — розум; раціоналізація — розумне уладження). Але в найновіших

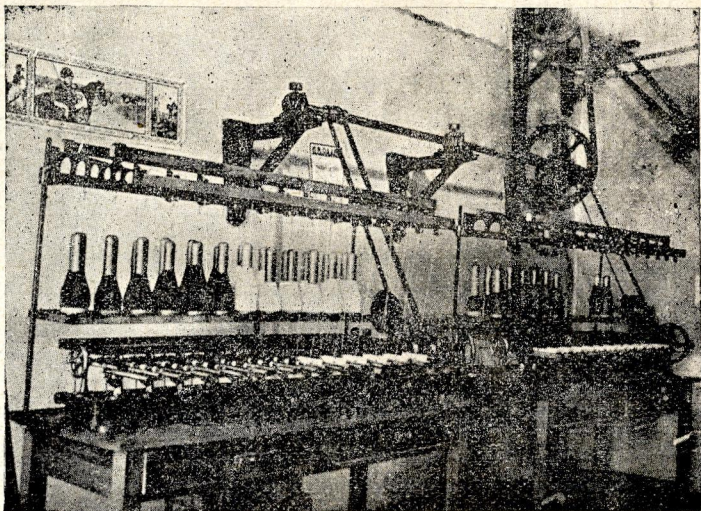
часах, десь від 15 літ, почався в промислі рух до ще більшої „раціоналізації“, себто до удосконалення праці по фабриках, бюрох і взагалі в господарському житті. Цей новий рух прийшов з Америки, яка в поспіху своєї господарської розбудови почала перебігати стару Європу. Нова раціоналізація різниться від давньої тим, що тепер звернено увагу не на саме тільки впровадження нових машин, а й на поліпшування цілої організації підприємства, на точний поділ праці і ощадність сили та матеріялу. Найбільшеж уваги звернено на те, щоби як найбільше праці витиснути з робітника (фізичного і умового). Голосною стала **система Тейлора**, американського інженера, який радив платити робітникові прогресивно (поступно) тим більше, чим скорше він виконає доручене завдання. (Однак зріст платні не йде в рівній парі зі зростом скорости праці!). Тою системою захоплювалися довгі роки всі капіталістичні підприємці, хвалив її також провідник большевиків, Ленін і радив стосувати в совітських підприємствах.

Почалися, особливо по світовій війні, перегони між державами, хто більше „зраціоналізує“ промисл, торгівлю, транспорт, бюро і т. д., хто більше поставить новітніх машин та зуміє кріпше використати робочу силу персоналу.

Наслідки тих шалених перегонів показалися скоро. З одної сторони прийшла завелика розбудова промислу в Західній Європі і Злучених Державах Америки, а з другої сторони зменшилося відносне запотребування робітника. Прийшла величезна світова криза, що почалася 1929 року і ударила по голові всіх „раціоналізаторів“. Почався застій в промислі і торгівлі, а число безробітних в Європі й Америці дійшло разом до 30-40 мільйонів душ.

(Читайте про це в книжці „Кріза світового господарства“, вид. Самоосвіти ч. 18).

Може цей новий гіркий досвід повчить людство, що поліпшення господарства (раціоналізація) є річ **потрібна**, але не такими способами, які викидають з праці мільйони людей, а тих, що працю дістали, використовують до остатка їх сил.

Кл. 5. Навивальня ниток Центросоюзу у Львові. Скромний початок нашого механічного прядільного промислу зробила кооперація.

Роди фабричного промислу.

Промисл (фабричний) ділиться на окремі групи, після того, що виробляє.

Про гірничий промисл, що добуває сировини (вугіль, залізо, нафту, сіль, потас і под.) вже у нас була мова. Промисл, що **перероблює** сировини, можна поділити на такі три групи:

1. група: Промисл першої обробки сирівців.
 Це є такі фабрики:

вальцівні заліза й інших металів, рафінерії ропи для виробу нафти, бензини і ріжних оліїв, тартаки для першої обробки дерева, млини для мелення збіжжя, рижу і т. д. чистільні бавовни, вовни і інших прядив, гарбарні, фабрики для перерібки кавчуку на гуму, склярні, електривні (водні і вугляні) і т. д. горальні, цукрівні, крохмалярні і под.

2. група: Промисл для виробу всяких фабричних машин (виробництво засобів виробництва):

Сюди числимо ті великі металургійні фабрики, де робляться машини, потрібні для самих фабрик. Отже парові котли, електричні мотори, великі молоти, пили, фрезери, машини потрібні для оборудування цукроварень, млинів, електривень, фабрик, господарських машин і так далі. Іншим словом — це є фабрики фабрик.

Нарешті йдуть ті фабрики, що роблять властиві товари, які йдуть в продаж між населення. Це буде

3. група: Фабрики готових виробів. Назвемо головні роди тих фабрик:

Фабрики металевих виробів (ножів, кіс, цвяхів, знарядів і т. д.), текстильні (ткальні) фабрики, шкіряний і обувний промисл, паперовий, деревоперероблюючий промисл (виріб меблів і под.), харчевий промисл (пекарні, масарні, фабрики консерв, чеколяди, цукорків, сухарів, макаронів і т. д.)

Фабрики красок, паст, вазеліни і інших смарів (хемічний промисл), цементовий, гіпсовий, вапновий і т. д. Промисл тютюневий, кравецько-одяговий, будівельний, порцеляновий, фаянсовий, гончарсько-керамічний, цегляний і под. Автомобільний промисл і виріб вагонів, фабрики зброї і муніції.

Суспільні наслідки фабричного промислу.

Перша зміна, яку приніс зі собою розвій фабричного промислу, це було надзвичайне улегшення і прискорення промислового виробництва. Людство, яке в кінці середніх віків поважно побоювалося, чи земля зможе далі прокормити „стільки людей“ — почало скоро відчувати обильність заліза, вугля, механічної енергії, а в слід за тим

сукна полотна, й шкіри, деревляних і металевих виробів. Життя ставало безмірно легше й дешевше..

Але не кінець на тих змінах; можна сказати, що стало змінитися все. Поява фабрик була подією важнішою від многих політичних подій, приміром від воєн Наполеона, дипломатії Метерніха або Бісмарка. Притім треба відразу зазначити, що як все на світі, так і машинізація мала окрім добрих — також і лихі наслідки.

Зачнім від зовнішнього вигляду людських осель. Фабрики наповнили міста димом з фабричних коминів і занечишують воздух; вулиці міст заповнилися тисячами людей нової суспільної класи — робітників, людей, що живуть з дня на день, без певного завтра, бо завтра їх можуть викинути на вулицю і оставити без хліба. Це пролетарі.

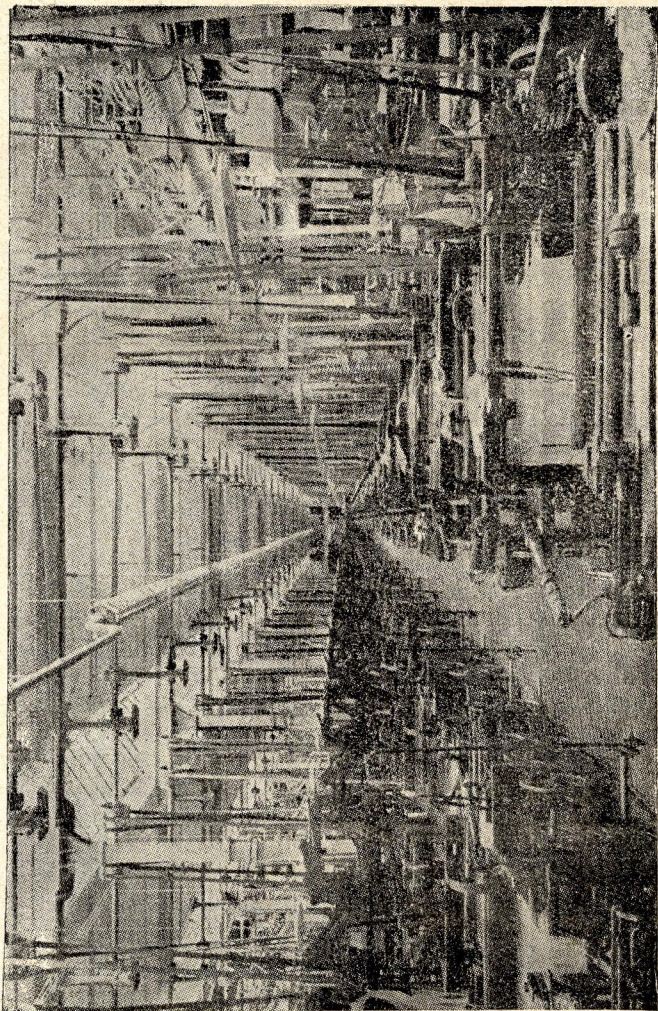
Розуміється, доля робітника не булаб такою, якби той фабричний промисл розвивався іншими дорогами. Але знаємо, що фабрики основувалися головню заходами приватних людей з капіталом, переважно збогачених купців і поміщиків, які з давніх давен привикли трактувати робітника по панщизняному.

Фабрична праця при машинах **відбирає робітникові радість з праці**. Ремісник працює не лиш руками, а й головою, він бачить від самого початку до кінця, як народжується виріб його праці; він може в кожний окремий виріб вкласти якусь поправу, нову думку. У фабриці робітник бачить тільки малий кусок праці і всі вироби тут виходять однаковісінькі, мертві. Тому робітництво при капіталізмі на загал невдоволене життям, нервово і склонне до спротиву.

З появою капіталістичного промислу з'являється теж його супутник — **безробіття**, яке вибухає в часі кожної промислової кризи.

Яка причина безробіття?

При машиново-фабричній системі потрібно менше робітників, як при ручно-ремісничім виробництві; промисловці, придбавши нову машину, відправляють частину робітників. Це лихо не давалося ще так дуже відчувати, поки йшов поступ у виробництві взагалі, поки росло число населення і пока Європа доставляла величезні маси промислових товарів для других частин світа (головно для Азії, Африки, Австралії). Хоч при окремих машинах стояло менше робітників, зате тих машин було все більше й більше. Промислові краї Західної й Середньої Європи, а також Америки, стягали до себе робітника навіть з дальших сторін, а місцеве населення при незлих зарібках і кращих умовах життя й освіти множилося сильніше як коли. Людність Європи протягом нецілого 19-го століття більше як подвоїлася! В р. 1800 було в Європі 180 мільйонів душ, а в р. 1905 — 470 мільйонів. Але чим більше шириться у світі демократичний дух, який підносить і освідмлює народні низи, тим вище підносять голову також заморські колоніальні народи. В господарській ділянці це проявляється тим, що Індія, Австралія, Єгипет, Канада, Африка і т. д., розбудовують свої власні промисли, а тому зменшується промисловий експорт з Європи. (Це одна з причин великої кризи, яку переживає європейсько-американське господарство, особливо від 1929 року). Тепер показуються щораз виразніше лихі наслідки фабричної системи. Щораз більше людей в Європі і в Північній Америці є без праці. Очевидно, не винні тому самі машини. Винні їх власники, винна ціла приватно-капіталістична система, бо вона дозволяє промисловцям викидати зайвих людей на вулицю. Чи не краще булоби скоротити день праці і працювати на більше змін при незміненних платнях робітників і службовців?

Наче військо рядами стоять механічні ткацькі станки (найбільша ткаляня в Лодзі, фірма Шйблера — Громана). Кожний станок порушують рухомі пояси, що сягають до стелі, де крутяться розгонові вальці.

Фабрики почали появлятися, як уже знаємо, від кінця 18-го століття, від винаходу парової машини та перших механічних станків. Винахід електричних, а потім бензинових моторів ще прискорив розвиток машинового виробництва. Він приніс ту зміну, що удоступнив вживання механічно порушуваних машин також для менших варстатів.

В одній німецькій ткальні припадало в р. 1868 на одного робітника машин у вартості 1308 марок, а в 1909 році вже 5531 марок, мимо того, що машини подешевіли. Вже перед світовою війною було на цілій земній кулі моторів, льокомотивів і корабельних машин в загальній силі 200 мільйонів кінських сил (H P), або 600 мільйонів натуральних коней, отже 7 разів стільки, як було правдивих коней. „Земля завагітніла і породила в 7 разів стільки земель зі свого лона” — пише про це економіст В. Зомбарт.

В перших десятиліттях 19-го століття фабричне виробництво через свою масовість так сильно здешевлювало ціни товарів, що здавалося—дрібне ремесло счезне з лиця землі, що не видержить конкуренції з фабричним. Під впливом тих явищ повставали й такі здогади, як теорія німецького економіста Карла Маркса. Він твердив, що великі підприємства будуть витискати малі і промисловість буде все більше й більше зосереджуватися у щораз вужчому крузі людей, аж нарешті дійде до того, що всі капітали, фабрики і ґрунти будуть в руках маленької купки людей. Вся решта населення то будуть безвласні пролетарі, нуждарі. Тоді урветься терпець народу і він шляхом революції захопить керму сконцентрованих великих підприємств та передасть їх у державно-суспільне управління.

Фабричний промисл дійсно робив, а почасти ще й нині робить поважну конкуренцію ремеслові і взагалі малим варстатам. Але не треба знову перебільшувати тої небезпеки. Є кілька причин,

які піддержують існування малих промислових виробництв.

По перше — заведення малих електричних бензинових і ропних моторів уможливило вживання машин також по малих варстатах, без дорогих парових централей. Друге це те, що є чимало таких виробництв, де ручна робота дає кращі висліді як машинова (прим. шиття одягу на міру, шліфвання скла, килимарські роботи і т. д.) Третє, це те, що в деяких галузях промислу вживання машин взагалі не має великого примінення (прим. варення мила, виріб оцту і дріжджів, виріб соди і взагалі хемічне виробництво і т. д.). А врешті треба згадати дорогі ціни фабричних виробів, від коли фабричний промисл почав лучитися в картелі. Картелі — або змови фабрикантів — перебирають мірку в шрубованню цін промислових виробів. Колись, перед десятками літ, як ще не було картелів і промисловці конкурували між собою, то фабрики дійсно знижували ціни промислових виробів. Нині буває часто, що виріб з ремісничого варстату є дешевший, як фабричний. — Очевидно, є ділянки, в яких дрібне виробництво взагалі не є можливе і фабрики не заступить жаден ремісник (приміри: виробництво великих машин і моторів, будова кораблів, виріб шин, бляхи, дроту, виріб металевої посуду, виріб зброї, гармат і крісів, вагонів, танків і автомобілів, виріб взористих перкалів і т. д.). Тому в цих ділянках є найсильніші картельні змови і суспільство терпить чимало від безсердечного визиску з боку об'єднаних підприємців.

Ремесло

Коли підприємство невелике і працює в ньому сам його власник, з додатком хіба пару учнів і челядників, то це не фабрика, а ремесло. Ремісник

може вживати навіть машин, але **коли не тримає правдивих робітників, то все остає ремісником.**

Ремісник — це трудовий підприємець, що нагадує селянина. Він виробник і купець, бо мусить сам дбати про те, де і як продати свій продукт або дістати замовлення на виконання якоїсь роботи. Він майстер, робітник, книговод і торговельний директор в одній особі.

Колись ремісник був паном промислу. Нині він мусів уступити перше місце фабрикантові. Союзи ремісників, цехи, в середніх віках були основою сили ремісництва. Тому ремісники ще й нині мріють про повернення до колишньої системи примусових монопольних цехів (корпорацій). Хотілиб завернути назад ті часи, коли майструвати міг тільки той, що був записаний і визволений в цеху. Тому бунтуються проти системи господарської свободи (лібералізму), системи, яка від часу французької революції поширилася в цілій Європі й Америці.

Саме тепер в різних краях, в Німеччині, в Австрії, в Польщі і т. д. т. зв. середній стан добивається законів про обмеження свободи підприємств, про примус визволення в цеху, про те, щоби на ведення всякого підприємства треба мати урядову концесію і т. п. У многих державах є ще останки старого цехового права. Цілий ряд ремесел, як кравецтво, шевство, годинникарство, бляхарство і т. д. можуть вести лише ті особи, що зложили іспит з того фаху. Хто не пройшов практики як учень і челядник, той не має права провадити самостійний варстат.

Ще одно цікаве явище помітне в новітньому ремеслі: **в місті воно помалу завмирає, але зате поширюється по селах.** Мимо конкуренції фабричного полотна, сукна, шкіри і т. д. на селах удержуються маси всяких майстрів, що роблять роботи на замовлення селян. Є це ковалі, коло-

дії, кушнірі, ткачі, гончарі, боднарі, теслі, столярі, шевці, кравці, кравчихи, кошикарі, ложкарі, вишивкарки, шерстовали, млинарі, голярі... В західній Європі по селах натрапите чимало механічних варстатів з машиновим урядженням, шлюсарень, механічних ткалень, шклярських майстрів і т. д. бо на селі життя дешевше, як у місті.

Наші сільські майстри роблять на замовлення потребуючих або зі свого матеріялу на запас. Тоді вивозять свої чоботи, горці, ложки чи полотна на торги і ярмарки, де продають продукти своєї тижневої чи навіть парумісячної праці.

У нас ще не навчилися відрізняти **ремесла** від т. зв. **домашнього промислу**, а знова домашній промисл часто змішують з т. зв. **кустарним** або **халупничим промислом**. Ці назви треба в'яснити.

Отже перше всього: **ремісник працює на свій власний рахунок** і то прямо для споживача, **без якогось торговельного посередника**. Трапляється, що ремісники побирають матеріял на роботу від якогось купця-гуртівника і роблять товар для нього. Це вже **не є** правдиве ремесло. Таку форму промислового виробництва називаємо **халупництвом** (на Наддніпрянщині зовуть це **кустарництвом**).

Ремісник — це **самостійний підприємець**, хоч і малий, трудовий. Як помічників він тримає лише учнів, що мають охоту навчитися ремесла, аби стати **потім самостійними майстрами**. Тут отже нема правдивих робітників, засуджених ціле життя бути лише наємними працівниками. Ремісник може вживати і (вживає) усяких машин (прим. кравець, швець, механік) і з тої причини не перестає рахуватися ремісником.

Ремісничий стан у деяких державах має крім цехів ще свою окрему загальну публично-правну організацію, до якої вибирають своїх представників усі роди ремесла. В Польщі така організація

зовється „Реміснича Палата“. Згідно з податковим законодавством сільський ремісник, який попри майстерку провадить ще й сільське господарство, є вільний від промислового податку. Цей закон мав на думці підпирати дрібний хатній промисл. (Одначе в практиці так рідко буває).

Халупництво („кустарний“ або „домашній“ промисл).

Ми вже говорили, що то за рід промислу. Це домашнє виробництво на збут, але **несамостійне**. Халупник не продає сам своїх виробів. Він їх доставляє купцеві-посередникові і то по дуже низькій ціні. Часто дістає від того гуртівника і матеріял і варстат і взори, як і що робити, а побирає тільки мізерну платню від штуки. Це є отже форма капіталістичного виробництва. Хто не чув про косівське килимарство на нашій Гуцульщині, яке від 10 літ розвивається так буйно, що в районі Косова працює коло 6 тисяч домашніх килимарських варстатів? Отже ті килимарі у величезній більшості не є самостійні ремісники. Вони дістають від килимарських гуртівників вовну і взірці та ткають днями й ночами ті нещасні килими за нужденну голодову платню. (Платня йде від квадратного метра килима — на день це робить у доброго робітника за кільканацять годин праці коло 1-го золотого; такий то нужденний заробіток). Готовий товар купці розвозять через своїх агентів по більших містах. Ми бачимо, що такий Гуцул-килимар, це ніщо інше як зарібник робітник, тільки ще більший нуждар, бо не тільки його денний заробок такий мізерний, але ще він не обезпечений ні від слабости, ні на старість ні від безробіття. Бо на зовні він рахується „підприємцем“ і часто-густо ще дістає платничі накази за податок!

Хто не бачив на вулицях Львова наших яворівських мужиків, обвантажених всякими кропилами, деревляними кониками, сопілками, діточими возиками і т. д? Думаєте — цей мужик сам робив ті дива і на свій рахунок їх продає? Ні. Ці мужики — це агенти кількох купців-гуртівників, які скуповують яворівські деревляні вироби від сільських майстрів, часто їх наперед задаткують, себто кредитують, а ще частіше їм доставляють сирівець-дерево. Яворівський халупник кустар має з того нужденний зарібок, а властивий зиск іде в кишеню посередника капіталіста.

Частина косівських килимарів пробує стати на свої власні ноги в той спосіб, що обєдналася у продукційну кооперативу „Гуцульщина“. Ця кооператива дає працю своїм членам і дбає про збут вироблених спільними силами килимів, ручників, плхт і т. д. Також яворівські кустарі робили спробу стрясти зі себе опіку посередників і самим продавати свої вироби; спроба ця покищо не мала успіху; треба думати про поновлення цієї справи.

Халупництво — це є отже одна з форм капіталістичного виробництва. Як знаємо з історії господарства, халупництво було найстаршою формою капіталізму в промислі. Ще не було фабрик, не було навіть рукоділень-мануфактур, а вже купці в Голандії, Англії та інших країнах роздавали прядиво по хатах сільських і міських ткачів, забираючи відтак готові полотна, сукна, шовкові матерії. Ще не було фабричного пролетаріату з його страйками і організацією, а вже в Німеччині в 40-их роках минулого століття був бунт халупників-ткачів проти страшного визиску з боку купців-працелавців. (Бунт цей описаний у прегарній драмі Г. Гавтмана п. н. „Ткачі“; на українську мову переклав її пок. Мих. Павлик).

Домашнє виробництво для власної потреби.

Чимало таких робіт, що можуть бути предметом фабричного виробництва, виконують селяни

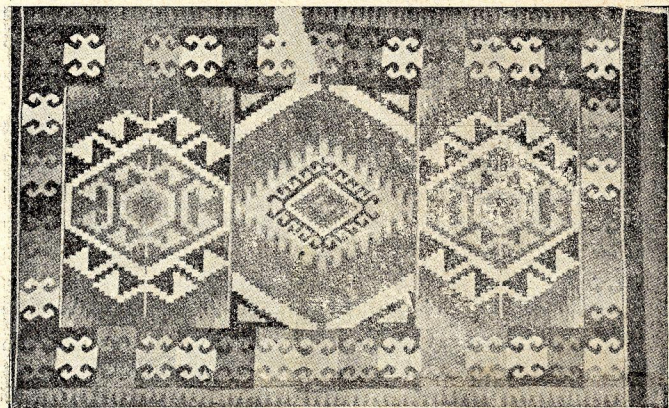
у себе в дома, по старому доброму звичаю. Прядуть лен, коноплі і вовну, ткають полотна і сукна, хоч грубі але сильні і недорогі. У нас часто здіблете ложки, коновки, барильця і решета домашнього виробу. Теперішня дорожнеча промислових виробів вчить людей домашнього виробу цукру, оцту і вин, в деяких околицях ходять у власного виробу капелюхах і ходаках, плетуть з прутя гарні кошики, роблять крохмаль; домашнє печення хліба мало де уступило місця пекарняному і т. д. Не треба спинювати того домашнього виробництва, бо кожний сам знає, що йому виходить дешевше; коли нема праці для нашого робітника по фабриках, а по наших сільських хатах марнується стільки безробітної сили, то краше, хай ті руки хоч щось роблять, як ніщо; воно вийде таки дешевше, як купувати за дуже дорогі гроші те, що зробила чужа фабрика.

Домашнє виробництво грає ще дуже велику роль не лише на Україні, але і у Росії, Польщі та взагалі у всіх країнах, де є більше число селянства. У нас, можна сміливо твердити, яка половина одягу нашого селянства походить з власного виробу. А ручні вироби наших селян, особливо мистецькі вишивки, деревні різьби, писанки і т. д. можуть навіть стати предметом промислового виробництва для збуту, бо зацікавлення ними шириться вже й по містах.

Індустріялізація.

Нераз почуєте це слово. Що воно значить? Індустрія — це промисл, особливо фабричний, отже індустріялізація, це розбудова промислу, помножування промислових підприємств, одним словом: упромисловлення краю.

Англія, Німеччина, по часті Франція, Бельгія, Чехія, Австрія і т. д. мають промисл розбудова-

Вироби українського домашнього промислу. На горі мальовані ганчарські вироби, під ними ручно тканий килим.

ний над потреби власного краю. Ті краї вже під многим оглядом переіндустріялізовані. Відсоток населення що працює в промислі, там уже перевищує число людей, що працюють у хліборобстві та інших фахах. В Бельгії в промислі працює 46 відс. всього населення, а в хліборобстві 19, в Швейцарії 44 відс, а в хліборобстві 25, в Німеччині 41 відс. а в хліборобстві 30. Зате в краях східної Європи в промислі є занята менша частина населення: на Україні в промислі всього около 10 відс., в хліборобстві 74 відс., в Польщі приблизно так само.

Край, що не має власного промислу, мусить багато виробів привозити зі заграниці. Тим самим він дає працю заграничному робітникові, а заграничному підприємцеві зиск. Коли ж у краю є безробітні, то з того ясно, що кожний нарід нині старається привозити як найменше чужих готових виробів, а як найбільше вивозити власних. Щоби досягти ту ціль, старається навіть штучними способами розбудувати які тільки можна промисли у себе дома, себто упромисловлювати край. До тих способів належать: державні позички для промисловців, охоронні мита на ввіз заграничних виробів або навіть обмеження і заборони довозу. В той спосіб перед 100 з горою літ розбудувався промисл Англії.

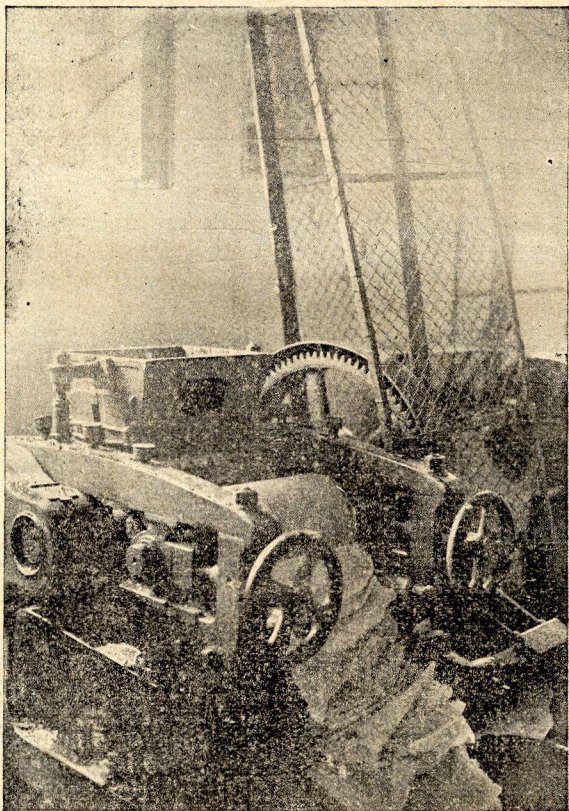
Індустріялізуються поспішно Японія, Індія, Польща, Югославія, Румунія, Совіти і т. д.

Японія протягом світової війни майже подвоїла свою промислову продукцію. Китай (Хіни) збільшив добуток кам'яного вугілля о 20 проц., а число веретен прядільного промислу зросло зі 640 тисяч до 3 $\frac{1}{2}$ мільона штук. Подібно зросла промисловість в Індії.

В Совітах індустріялізація почалася на велику скалю в 1929 році, коли проголошено п'ятирічку, це є 5-річний план розбудови промислу. Ця розбудова іде виключно коштом села, яке закріпощено у колгоспах для того, щоби можна було легше витягати з нього його продукти.

Можна і треба бути прихильником розбудови промислу там де його ще нема, а є ґрунт для

нього. Україна приміром потребує конечно власного текстильного (ткального) промислу, а далі хемічного, шкірного, машинобудівельного, папе-

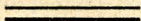
Кл. 7. Машина до краяння мила у фабриці Центро-союзу у Львові,

рового і т. д. На західно-українських землях кладуться початки власного промислу на основі збуту

через кооперативи. Чимало можна тут зробити організуючи дрібне виробництво по селах і містах, для місцевого запогребування. При заснуванні промислового підприємства треба передовсім оглядатися, чи буде збут на ті вироби і то по такій ціні, яка оплатить кошт виробництва. Під тим оглядом найздоровіше буде свій промисл кооперація, бо продукує промислові вироби не для невідомого ринку, а для своїх союзних кооператив. Вона знає з гори кільки треба виробити товарів і має певних відборців на них. Тому кооперація переходить легко часи господарських кріз, бо надпродукції у неї не може бути. Може бути зате надмір інвестицій: за великі і за коштовні розміри підприємств і тому з тим треба бути особливо обережним.

Як сказано, **Україна**, хоч має копальні вугля, заліза і нафти, не має розвиненого перероблюючого промислу. Найбільша її болячка це цілковита відсутність **прядільного і ткального промислу**. Галичина довозить ткацьких виробів за таку суму, за яку вивозить нафтових продуктів! Большевицька п'ятилітка розбудувала на Україні головно добування сирівців (вугля і заліза), бо це потрібне Москві, а цілком занедбала перероблюючий промисл (з виїмком хіба виробу тракторів).

Не треба думати старим звичаєм, що промисл може розбудовуватися лише в місті. Навпаки, тепер є в світі стремління до того, щоби фабрики засновувати також по селах. У нас найбільше пекучою справою є розбудова власних сільських підприємств для перерібки сільських продуктів: млинів, крохмалярень, гарбарень, ткалень і пряділень льну і конопель. потрібна хоч одна кооперативна цукроварня і т. д.

Транспорт і лучба

Обіч хліборобства і промислу це третя важна ділянка народнього господарства. Найдавнішими способами **перевозу річей** (товарів) і **людей** з одного місця на друге були: лодки і більші вітрильні кораблі для плавби по ріках, озерах і морях; коні, мули, осли, верблюди і слоні для подорожжй по суші. Найдавніші вози мали деревляні восі і навіть цілі колеса з одної штуки дерева. Десятки тисяч літ людство не знало кращих способів перевозу; аж відкриття сили водної пари, а потім електрики і бензинових моторів зробило наглу зміну також у транспорті. Появилися скоро по собі: льокомотива (залізниця), паровий корабель, електричний трамвай, бензиновий автомобіль, літак і кермувальний балъон.

Вже поява залізниць була великим поступом в скорости передачі, бо коли в р. 1800 пошта робила за 12 годин 50 кільометрів дороги, то в р. 1900 вже 800 км; нинішня передача вісток телеграфом довела скорість до казкової міри.

Вісті передавалися довго писаними листами, при нагоді поїздки ріжних осіб, або окремими післанцями. Від 16-го століття почали заводити постійних листових післанців — **пошту**. Пошту возили ті візники, що труднилися перевозом осіб.

З появою залізниць ту службу перебрали вони, а в найновіших часах, у 20-му столітті, пошту стали розвозити й літаки. Але винахід електричного **телеграфу** (1844 р.) а потім **телефону** (1876) зробив цілу революцію в способах передачі відомостей. За пару хвилин перебігає по дротах торговельне замовлення або вість про чийсь смерть з одного кінця великого краю на другий. Найбільшим чудом новітньої комунікації є винахід „радія“: бездротного телеграфу і бездротного те-

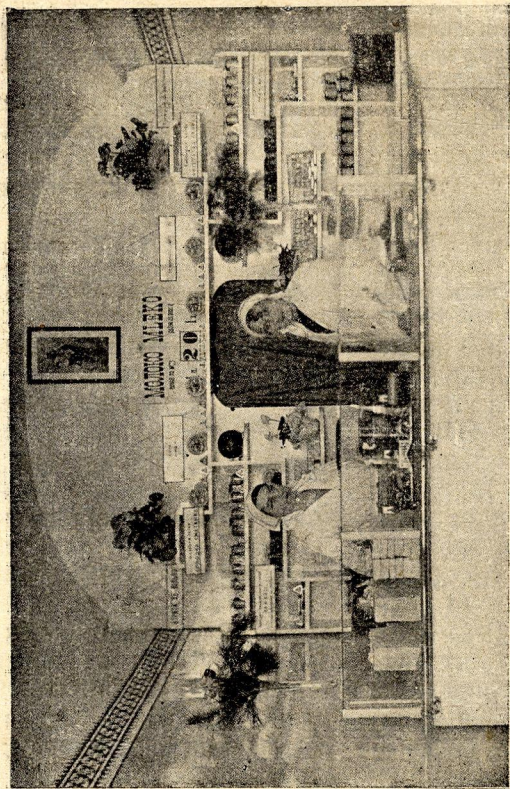
лефону (в початку 20-го століття). Промови, спів, музика — виголошені до малого апарату (мікрофона) в тій хвилині розносяться повітряними електричними філями на найдальші віддалі і їх може чути кожний, хто наставить відповідний апарат.

Також кінотеатри розносять вісти. Важніші події в світі фотографують кінографічно і ті «фільми» розсилаються по всьому світу, їх висвітлюють на полотні. Ви були в кіні? Підіть хоч раз у житті.

Залізниця і пошта не виробляють товарів, вони нам за оплатою дають свої услуги, вони продукують силу, потрібну для тих услуг. Продукція услуг це не менше важна річ, як виробництво товарів.

Запит: Чи не знаєте ще інших суспільних занять які теж продукують не товари, а услуги? Що роблять лікарі, адвокати, вчителі, священники, урядовці? Яка є суспільна служба банків і асекураційних товариств?

Перевіз осіб і товарів тепер переживає важну зміну. Зі залізницею поважно конкурують авто і автобуси. Автобус заступив колишню пошту — диліжанс. Він дає ті самі вигоди, що залізниця, але є дешевший, бо не потребує залізних шин (рейків). Жаль тільки, що держава високими податками здорожує автобусову їзду. Через автобус дістали сполуку зі світом навіть глухі місточки і села при гостинцях. Це улегшує виміну товарів. Взагалі — залізниця, авто, телеграф, радіо, паровий корабель гейби скорочують віддаль між оселями, краями і континентами. Що рахувалося колись далеким світом, казковим заокеаном — нині наблизилося в сотні разів, (на жаль тільки для тих, кого стати на дорогу їзду). А вже радіо зі своєю щоденною передачею вістей, викладів, статей, співу й музики стало наймогутнішим засобом ширення всякої пропаганди, реклями а часом фосвіти. Тому не дивниця, що як телеграф, теле і он так і радіо узяли в свої руки державні органи, розуміючи свій інтерес.

Нутро одного з многих склепів Маслосоюзу, союзу українських молочарських кооператив у Львові.

Третя частина

Виміна товарів (торгівля)

Для чого потрібна торгівля?

Ми вже згадували, що не кожна фабрика продає свої вироби прямо споживачам; більшість фабрик продає їх **купцям**, бо самі фабрики або не вміють або не мають як зайнятися розпродажею своїх виробів. Виїмок становлять лише ті роботи, які фабрика робить на спеціальне замовлення (коли прим. у фабриці машин замовлено льокомотиви, вагони, великий залізний міст або урядження для цілої якоїсь фабрики чи щось подібного).

Але й не всякий купець візьметься розпродувати в роздріб той товар, що він купує у фабриці. Найбільше є таких, що продають товар у гурті, щого більшими кількостями меншим купцям, які вже продають його або у крамницях, або мандруючи по вулицях і навіть по домах.

Подібно мається річ із продуктами села. Мало тих продуктів продає селянин чи селянка безпосередньо споживачам; головні продукти, як збіжжа, худоба, свині, переходять через руки посередників гуртівників а потім роздрібників (детайлістів).

Купець гуртівник купив товар, скажім, за 1000 гривень. Товар він мусить часом передержати в магазині, перевезти, перечистити, заасекурувати ітд. Це все потягає за собою певні видатки; до того долучується процент за капітал, виданий на закупно товару. Обрахунок тих всіх видатків зветься **калькуляцією**. Купець, скалькулювавши свої видатки і порахувавши ще свій витрачений час і працю, бачить по чому він мусить брати за товар, коли

не хоче стратити, ба ще й заробити. Один купець мусить дивитися на другого, щоби не бути дорозшим як той. Коли-ж їм вдасться порозумітися між собою, тоді женуть ціни в гору, кілька сили і заробляють скільки вдасться.

Це є підстава і основа приватної торгівлі. На зовні воно ваглядає так, що купець купує за дешеві гроші а продає за дорогі. Купецтво ніколи не тішилося особливою любов'ю населення, бо надто часто використовувало своє положення для надмірних зисків. Населення, не входячи в калькуляцію купця, взагалі схильне думати, що **цілий** зарібок купця, це є визиск і обман. На ділі купець не є аж таким непотрібом, як дехто думає. Він теж виконує певну соціальну чинність: дбає про перевіз товару на місце запотребування, магазинує його і пильнує, щоби не псувався, поки його хто купить, розмірює і розважає. Лихо в тім, коли купець товар підфальшовує, доливаючи до молока або до оцту води, до ліпшої муки додаючи гіршої і т. д.

Ще гірше, коли купець обманює на вазі і мірі, користаючи з несвідомости покупця.

Купцем в тісному розумінню є той, хто продає не продукти власної праці, тільки товар, який він сам закупив. Але часто купець перероблює товар, змінює його вигляд і подібне. Тоді він попри купецьку чинність виконує ще й промислову або навіть і хліборобську. Є дуже багато таких підприємств, що є одночасно промисловими і торговельними.

Роди торговельних підприємств.

Вже знаємо, що є гуртова і роздрібна торгівля. **Гуртівники** працюють різними способами. Одні побирають товари від фабрикантів, інші від дрібних ремісників, а ще інші від хліборобів. Ті, що беруть товар від фабрикантів, яких є небогато, мають легше завдання. Зате гуртівники, що скуповують вироби ремісників і продукти дрібних

хліборобів, звичайно мусять для тої роботи оплачувати масу дрібних **скупщиків**, які часто ходять від хати до хати, з торгу на торг.

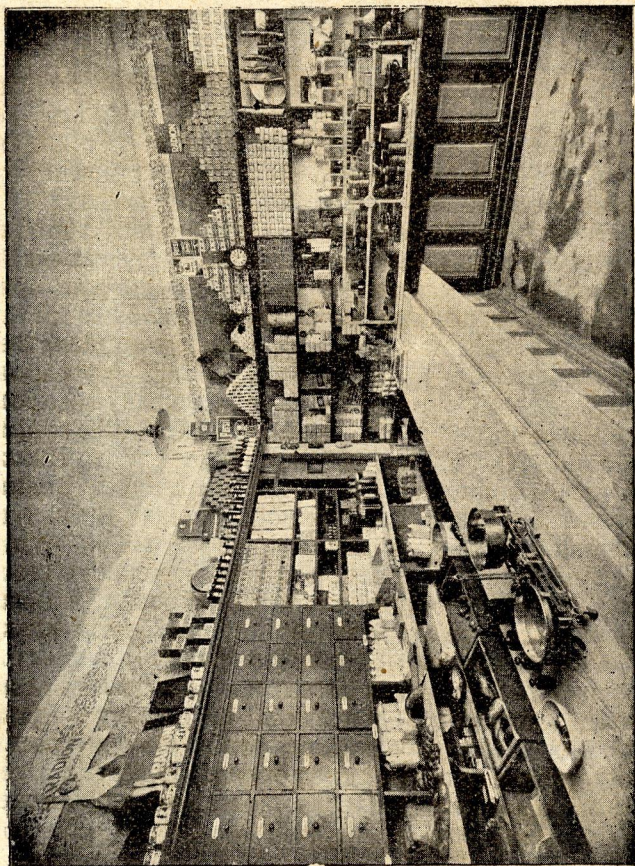
Майже кожний рід товару має своєрідну систему збираючої і розділюючої торгівлі.

Роздрібна торгівля доставляє товар на місце, де його потрібно. Вона послугується також різними способами продажі. Товар продається по крамницях, на ярмарках, на вулицях і площах, врешті від дому до дому. Деякі фірми продають товари розсилаючи їх пакетами через пошту.

В організації роздрібної крамничної торгівлі в нових часах відбуваються зміни. Побіч самостійних купців, що мають по одному скепові, де працюють самі з родиною, почали по великих містах появлятися великі капіталістичні підприємства, котрі удержують **універсальні базари** („товарові дома“). Відомі є на цілий світ величезні товарові дома Вульворса в Нью-Йорку, Тіца і Вертгайма в Берліні, „О бон марше“ в Парижі і т. д. Також споживча кооперація пішла за тим слідом. Великі кооперативні базари є в Лондоні, Парижі, Відні ітд. Товаровий базар займає многоповерховий будинок. Є там десятки саль; в кожній продають щось іншого. В однім відділі є споживчі товари, в іншій текстильні, в третім галантерейні, четвертім всяка обува, п'ятім дамські одяги (конфекція), в шестім книжки й газети, семім діточі грачки, осьмім кола а навіть автомобілі, в дев'ятім пють каву і їдять обіди при звуках музики або радія. Маючи гроші, можна увійти в такий sklep босим, обдертим і голодним, а вийти комплетно зодягненим, наїдженим і ще до того їдучи власним автом або хоч колом.

Це є один тип великих підприємств роздрібної торгівлі. Інший є тип т. зв. **філіяльних домів**. Ті фірми не держать великанських sklepів, тільки звичайні, але зате мають їх багато, по ріж

них вулицях міста, по різних містах краю. Це є філії головної фірми. Вони носять всі одну наз-

Кооперативні склепи на Заході відомі зі своєї чистоти. (Образок з книжки Ів. Стернюка: Практичні вказівки для продавців).

ву і вигляд. По тих склепах продають службовці головної фірми, контрольовані нею. Товар дістають з централі і туди відсилають уторговані гроші. Таку систему має прим. фабрика обуви Батя,

має її також наша кооператива Народня Торговля і Маслосоюз. В Америці є фірми, що мають понад 200 і більше філіяльних склепів. Лондонська споживча кооператива має 190 крамниць, віденська 200, чеська кооператива „Взаємність“ в Моравській Брні мала в р. 1933 аж 237 крамниць.

Чимало протестів з боку купців-детайлістів чується проти **склепів з одностайними цінами**. У Львові вже появилася перший, хоч невеликий такий склеп п. н. Трест. В такому склепі є відділи, де продають різні товари, всі в одній ціні. Прим. дібрані товари всі по 50 сотиків. Інший відділ має товари всі по золотому, по два і т. д. Хоч жаден купець, продаючи, не хоче стратити, та мимо того деякій публіці така система продажі подобається. Публика громадиться біля таких крамниць, думаючи що трапляється їй дурничка, а решта купців нарікає, що їм діється кривда.

Ви чули певно нераз слово спекулянт. У нас на селі це значить: мудрагель, філософ. Але ця назва властиво належить певного роду купцям, які пускаються на великі ризика. Приміром перетримують товар через довший час, аж поки ціни не підуть вгору. Так роблять прим. збіжєві гуртівники; вони купують зерно за дешевих цін в осени, а продають його аж весною, на переднівку. Хто хоче займатися такою **спекуляційною торгівлею**, той мусить мати досить капіталу, аби не мусів продати товару перед часом. Спекулянт ризикує, бо коли ціна в тім часі не піднесеться, або навіть упаде, то він тратить.

Торгівля приватна і суспільна.

Торгівля була аж до недавна „інтересом“ тільки приватних осіб. Вправді купці часто лучилися в спілки, товариства, гільди і ганзи, одначе в основі тих об'єднань завше лежав **приватний**

інтерес і бажання зиску для одиниць. Щойно від появи кооперації почали в торгівлю втискатися також неприватні, суспільні форми.

(В Америці замість слова „інтерес“ вживають слова „бізнес“. Німці кажуть „гешефт“).

Поки торгівля була тільки в руках приватників, то вона не тішилася на загал доброю славою в громадянстві. **Більше, як де, є тут нагоди для обману і визиску людської несвідомости.** І мусять ствердити, що купецтво всіх часів і народів у своїй більшості робило обильний вжиток з тої нагоди. В першій добі розвитку торгівля була завжди злучена навіть з отвертим рабунком і здобичництвом (згадайте купецько-воєнні походи старих Греків, Фенікійців, Варяго-русів, Норманів, Венеціян, східно-і західно-індійських компаній і т.д.). В пізніших часах обманство на вазі, якості товару і грошей були звичайним явищем. Тому в середніх віках ведення торгівлі взагалі рахувалося непочесним заняттям, достойним хіба якогось викидка суспільства, зайшого Жида, Вірменина чи Араба. (З тих купців виходили також перші банківці і взагалі кредиторавці). Відразу для купецького заняття мала у нас (а також у Польщі) м. і. той прикрий наслідок, що тубольче населення взагалі відтяглося від торгівлі, а потім і від промислу; тими „інтересами“ займалися переважно Жиди.

Вправді говориться про т. зв. купецьку солідність і чесність, і (особливо з Західній Європі) дійсно часом стрічаються моральні засади в торгівлі, але на жаль у приватній торгівлі, особливо на Сході, переважає погляд, що „добрим“ купцем є той, хто потрафить скоро збогатитися без огляду на те, яким способом.

Щойно від якої сотні літ в Європі почалися спроби організувати торгівлю на інших, суспільних засадах, в інтересі загалу, а не одиниць. Суспіль-

на торгівля прибирає різні правні форми, але між ними на перше місце вибиваються три: кооперативна торгівля, комунальна торгівля і державна.

Кооперативна торгівля почалася від заснування малих роздрібних крамничок. Через союзи кооператив почала вона втискатися також у вищі щаблі торговельної драбини, це є у гуртову торгівлю. Сьогодні майже в кожній державі, де уряд не ставиться ворожо до кооперативної організації, є вже величезні гуртівні кооперативних союзів. Така англійська гуртівня в Менчестері мала в р. 1930 кругло 86 мільонів фунтів штерлінгів (один фунт більше як 5 доларів) обороту, доставляючи товар виключно своїм членам, кооперативам першого ступня. Ця гуртівня це найбільше торговельне підприємство у Великій Британії. Маючи певних відборців на масові товари, кооперативні союзи приступають до власної фабрикації. Та сама менчестерська гуртівня має поверх сотні різних фабричних підприємств, у яких в р. 1932 вироблено різних товарів за 28 мільонів фунтів штерлінгів (коло 140 міл. доларів).

В Англії кооперація опанувала вже коло 8% всеї краєвої торгівлі, у Швеції понад 10%. В Данії понад 90% виробу масла і понад 40% його експорту є в кооперативних руках.

Конкуренція, яку приватникам робить коперація, привневолює приватників до більшої чесности і ретельности. З цього погляду добрі кооперативи є благословенством не тільки для своїх членів, але також для тих людей, що купують у приватників і через приватників продають свої продукти.

Також комуни-громади (міські, а декуди й сільські) беруться часом до торгівлі. Ця **комунальна торгівля** опановує часто доставку молока, мяса і хліба для мешканців міста, не кажучи про те, що міста з засади беруть на себе доставку води і світла (будують водотяги, електрівні, газівні. — Це не так торговельна, як скорше промислова

діяльність). Причина, для якої магістрати беруться до торгівлі, є та сама, що спричинила появу кооператив: щоби протиділати практикам приватних купців, фальшуванню товарів, нечесній вазі і високим цінам. (На жаль не завжди так є).

Державна торгівля. На прикладі комуністичної диктатури в т. зв. Союзі Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) ми бачимо, що й держава має часом охоту братися до торговельного і промислового діла і то навіть на велику скалю. В СРСР держава взяла собі навіть монополію на цілу заграничну і цілу внутрішню гуртову товарову виміну та цілий промисл. Держава самовільно назначує ціни всіх товарів. Кому вона зволить достарчити товарів і продуктів зі своїх фабрик та зі села, яке є теж уняте під строгу контролю, той може вести торгівлю. Роздрібну продаж товарів оставлено кооперативам, але це не є такі вільні кооперативи як в Європі. На ділі це такі самі урядові крамниці й магазини, як все інше. Через те в СРСР (отже і на Україні) нема абсолютно ніякої конкуренції, ні між промисловими ні між торговельними підприємствами. В наслідок того ціни дуже високі, особливо промислових виробів, а низькі є тільки ціни тих сільських продуктів, що урядово видаються на картки. Через брак товарів на картки видають дуже скупі порції. Селянство мусить віддавати свої продукти по мізерних цінах, які монополією установлює уряд, не маючи конкуренції у скупі продуктів. Отже властиво **там нема торгівлі**, тільки примусове забирання продуктів та їх примусовий розділ.

Допоміжні установи торгівлі

Першою умовою для жвавого розвитку торгівлі є добрі дороги, густа сітка залізниць, безпечний і недорогий транспорт по морю, взагалі добрі **транспортні засоби**.

Підчас транспорту товар може підлягти ушкодженню, зіпсуттю, або навіть цілком загинути. Щоби купець не мав

від того страти, вже від парусот літ купці асекурують посилки в спеціальних **асекураційних товариствах**, за невеликою оплатою від посилок.

З давен давна існують **ярмаркові і торгові** місця, де в означений день вїздяться ті, що мають щось на продаж і ті що хочуть щось купити. Це дуже улекшує одним і другим торгівлю. В новіших часах улаштовуються у великих містах ярмарки і вистави товарів на цілий край (прим. київські ярмарки, липські, пражські, познанські і т. д.)

Коли на ярмарок привозять лише прібки товару, то такий торг зоветься **товарова біржа**. На біржі можна купити і десять вагонів збіжа бачучи тільки жмінку того зерна, як прібку. Найбільше відомі в біржі на збіжа, вовну і бавовну, на каву і чай. Окремо існують такі біржі, на яких продають не товар, а різні цінні папери (валюти, акції, облігації, льоси і т. д.) Це вже грошеві або паперові біржі, не товарові.

Купець, особливо приватний, ловить покупця **головно-рекламою**, то є розголошуванням своєї фірми і свого товару. Рекламу робиться плякатами, оповістками в газетах, світляними образами на вулицях і т. д. Роблять це також за оплатою спеціальні **рекламові бюро**.

Купець потребує вірних **інформацій** про своїх доставців і покупців, щоби не впасти в руки якого обманця або несовісного платника. Є спеціальні бюро які тільки тим займаються, що дають такі інформації за оплатою.

Купецтво здавна дбало про те, щоби мати своїх людей близько влади, де-б вони відповідно настроювали уряд в торговельних справах (в справах податків, всяких концесій і заборон, в справах мит, оплат і т. д.). Майже у всіх державах купецтво вибирає для такого представництва своїх делегатів. Це т. зв. **торговельні палати** (часто вони злучені з промисловими).

Торгівля вимагає скорої і досить острої правної охорони. Торговельний процес в суді повинен тревати коротко бо для купця час то гроші. Купецтво добилося того, що існує спеціальне торговельне і векслеве право та окремі **торговельні суди** для вирішування спорів, щовиникли з торговельних зносин.

Купець має постійно діло з грішми, векслями і кредитом. Ті справи ведуть його що днини до банку. Тому існування солідних і засібних банків дуже підсилює розвиток здорової торгівлі.

Справа грошей і банків це складніша річ, тому про неї будемо говорити пізніше ще осібю.

Про ціни товарів і услуг.

На торговицю зігнали селяни виїмково ботато худоби і безріг; ціни відразу пануть так низько, що чимало господарів беруть свій товар до дому назад, чекаючи кращого часу.

Як прийде осінь і селяни притиснені довгами та податками випродують нараз все збіжжа, то ціна збіжжа паде. Тут знову та сама причина збиває ціни вниз: велика **подача** товару на продаж. Добре ще, як є багато купуючих і великий **попит** за збіжжам чи твариною. Але що діяти, коли як на злість і купців мало? Тоді ціни котяться так униз, що не оплачують навіть приблизно видатків і праці господаря.

Те саме явище стрінемо на кожному справді **вільнім ринку**. Велика подача і конкуренція між продавцями тисне ціни вниз, великий попит і конкуренція між купуючими підбиває ціни в гору і на відвороті. **Подача і попит регулюють ціни на вільнім ринку**. (Кажемо виразно, що так є тільки на вільнім ринку, коли кожний власник товару має свободу продати його чи не продати і таку саму свободу має кожний купуючий. Хоче — платить, скільки хоче, а не хоче то ні).

Як це робиться — що ціна йде в гору, коли товару мало? Цілком просто. Продавці, як лиш зміркують, що є великий рух і попит за товаром, то на той рахунок жадають все вищої ціни. Розуміється — на все є свої границі. Коли хто перебере мірку в ціні, то покупці почнуть від нього взагалі відбігати, бо-ж **ніхто не може видати більше грошей, як має**. Суспільство не видасть більше на закупно товарів, як має доходу. Значить — **стан заможности суспільства це є горішня границя для зросту цін**. Це називається: закупочна сила населення.

Але і в долину не можна тиснути цін без кінця. Возьмім той випадок з торговицею. Коли ціна впала так низько, що половина селян вернула з товаром до дому, то згінники побачивши, що можуть не дістати стільки штук, як їм треба, мусять таки дати спокій знижуванню ціни, а може навіть дещо і причинити.

Як твориться ціна на вільнім ринку (при свободній конкуренції):

Горішня границя ціни:

закупочна сила населення.

Долішня границя ціни:

к о ш т и виробу товару.

Є отже і долішня границя цін, низше якої мало хто продасть товар; або як продасть, то за речеться більше не братися до такої стратної господарки. Коли в Польщі свині платять по 60 чи 70 сотиків за кільо живої ваги, то це така низька ціна, що не оплачує годівлі. Богато селян тоді

перестає годувати безроги. На другий рік безріг вже менше і тому вони вже дещо дорозші.

Отже: низова границя цін — це є кошти продукції товару.

За сучасної великої кризи ціни рілних плесдів в Польщі, Румунії, СССР і т. д. такі низькі, що не покривають навіть коштів виробництва. Коли селянин мимо того ще засіває поле і продає дещо продуктів, то робить це з мусу, щоби мати на заплату відсотків і рат від довгів, бо в протигнім разі екзекутори знищилиб його цілковито. (Як бачимо, тут заходить виїмок від загального правила цін). Продаючи по таких цінах продукт, хлібороб доплачує до продукції і через те бідніє чимраз більше.

Так стоять справи, коли є свобода торгівлі, або, як то кажеться, коли є вільний ринок. Ціни регулюються то в гору то в низ збірною волею всіх продаючих і всіх купуючих.

Але по правді — нині ринок рідко є вільний. Возьмім знову примір з нашої торговиці. Звичайно є так, що згінники мають між собою порозуміння, які ціни платити. Вони роблять наче картель, змову проти продавців, щоби не робити конкуренції один одному вищими цінами. Кожний з них вже не має вільної волі, бо **зв'язаний** умовою.

При добрій орагназації моглиб і селяни порозумітися між собою, яку правити ціну і не уступити від неї. Правда, що така організація тяжча.

Бачимо, що ринок не все буває вільний, а часто примусовий, **в'язаний** змовами то купуючих то продаючих. Про картелі (змови) промисловців нині знає вже й дитина. Залізо, вугіль, цукор в Польщі, Чехословаччині і т. д. такі дорогі саме тому, що їх ціни не є вільні, а в'язані картельними порозуміннями.

Також тоді ціни не є вільні, коли торгівлю опанує монопольно держава. Сіль, спирт, тютюн, сірники і т. д. в многих державах є монополізовані державою і ціни диктує вона сама по диктаторськи, не порозуміваючись з ніким. В системі

большевизму держава установлює самовільно ціни **усіх** товарів. Там є повна неволя в господарських справах.

Повищі правила регулювання цін відносяться не тільки до товарів, але в однаковій мірі і до **услуг**. Ось приміри: ціни їзди залізницею установлює монопольно держава, так само оплати поштові, телефонічні і радіові і т. д. Де нема інших електривень і водотягів, як тільки громадські, там ціни за світло і воду диктує магістрат і т. д.

В нинішніх часах **ціна висловлюється в грошових одиницях**. Були колись часи, коли грошем були кірці зерна, штуки худоби, штуки шкір або на вагу мідь, залізо, срібло, золото. Нині за гріш служать паперові банкноти, а для малих сум мідяні, ніклеві та срібні монети.

Тягар торговельного посередництва.

Торгівля існує тільки там, де люди мають потребу і змогу **обмінюватися товарами**, де натуральну господарку вже заступає **товарова**.

Торгівля зачалася перед тисячами й сотнями літ як натуральна виміна продукту за продукт. Один мав багато збіжа а не мав заліза, отже шукав такого, хто-б йому дав залізний товар за його збіжа. Але за тяжко було кожному бігати шукаючи, хто-б зробив з ним ту заміну, отже скоро появилися окремі люди, міняйли, які доставляли потрібний товар і купували зайвий. Поява купців — торговців була отже поступом в суспільній організації та улекшенням в господарці.

Коли-б громадянам не було вільно продавати їх продуктів, то й торгівлі не булоби. Так було через пару літ в початках большевицького перевороту, за доби т зв. воєнного комунізму. Устала виміна товарів між містом і селом і село наслідок того почало взагалі менше управляти землі.

Виринає питання: коли організація торгівлі улекшує людям виміну дібр і набування потрібних

предметів, то може торгівля взагалі збогачує край?

Таке твердження чується нераз; при тім дають примір із Жидів. Мовляв, гляньте на їх заможність, вона-ж походить з торгівлі.

На це питання можна дати таку відповідь: **торгівля не творить нових дібр**; вона тільки перевозить товари з місця, де їх забагато, туди, де за ними попитують. Це її служба. **Торгівля не збогачує краю понад те, як його збогатила виробнича праця хлібороба й промисловця.** Заможність купецтва походить з того, що за свою працю купець часто вимагає **завеликої винагороди.**

Купець вміє перетягти до себе частину майна і продуцента і консумента. Якби продуценти і консументи зуміли обходитися без посередників, одним словом, якби не було купців взагалі, то **маєтковий стан країни від того не погіршивсяби ані трохи**; збіднівби стан посередників, але поправивсяб добробут продуцентів і споживачів, себто величезної більшості народу.

Значить: утримання торговельних посередників — це є тягар на тілі кожного суспільногог господарства. Є в інтересі загалу, **щоби той тя ар був як найменший.**

Треба ствердити, що нині той тягар посередництва є дійсно завеликий. Удержання купецького стану коштує народи дуже багато. У Великій Британії в р. 1929 підраховано, що роздрібна торгівля взяла від споживача на своє удержання 748 мільонів фунтів штерлінгів. Це робило 27 процентів вартости всіх проданих товарів. Це значить, що **більше як четвертина ціни, яку платили споживачі, ішла на удержання самої торгівлі.**

У Злучених Державах кошти торгівлі в тім же році зіли 25 процентів вартости товарів. В Німеччині 20—25 процентів. У нас напевно більше, бо слабкий розвиток кооперації дає змогу купецтву управляти велику товарову лихву.

В **Галичині** було в 1932 р. 46.760 торговельних підприємств, що викупили патенти. На **Волині** в тім часі було їх 10.800, разом отже понад 57.000 підприємств. В тім числі було кругло 3000 українських кооперативних крамниць, отже є ще місце для поширення кооперативної торгівлі. В 1934 р. було в Галичині вже лиш 35.430 торгов. підприємств, значить, криза знищила кругло четвертину (і то переважно приватників). Кошт удержання того торговельного посередництва в Галичині і Волині можна оцінювати **найменше** на 200—400 міліонів злотих річно.

(Розуміється, не всі роди товарів обтяжені однаково: споживчі менше, одяг, обува, галянте-рія більше; повищі цифри це є пересіч обтяження).

Найгірше те, що з бігом часу кошти посередництва не маліють, але навіть ростуть. Статистика населення в Європі показує, що число людей, які живуть з торгівлі, **росте в скорішій темпі, як число населення, яке живе з хліборобства і промислу.** (Мабуть ростуче безробіття заганняє щораз більше людей до торгівлі). В часі великої кризи (1929—1934) продукція товарів в Німеччині зменшилася о цілу третину, але кошти торгівлі лише о 10 процентів!

Говорячи про надмірний тягар посередництва, ми тим не хочемо сказати, що всім перекупцям живеться дуже добре. Якраз цей надмір посередників є причиною, що і між ними є досить нуждарів. Але не о те ходить, а про те, що взагалі кошт товарового посередництва мігби бути для суспільства менший як є і до того власне стремить кооперація. Ті особи, що втратять працю в торгівлі, можуть її найти в продуктивних заняттях.

До зменшення коштів посередництва зміряє теоретично кожний рід **суспільної торгівлі**, але найбільш успішно робить це **кооперація** продуцентів і консументів, там де вона ведена правильно

Метою ощадного суспільного господарювання

бувби такий стан, де виміна товарів між продуцентами і консументами відбувалася-б без окремого посередництва, заходами організацій обидвох сторін. Очевидно однак, що утримання цієї організації повинноб бути дешевше, як коштує нині приватне посередництво. Щоби можна було порівнювати зі собою коштовність обох посередництв, приватного і суспільного — для того **мусить бути свобода торгівлі і конкуренції**. Державна влада не повинна заборонювати приватної торгівлі (так як це зробив большевизм за воєнного комунізму). Одначе вона повинна таку саму волю дати і суспільній торгівлі. У взаємній конкуренції різних родів торгівлі показалося-б, яка система для суспільства дешевша і корисніша.

Міжнародня торгівля.

Коли товар переходить через границі держави, мандруючи в район іншої, то кажемо, що це „міжнародня торгівля“. Якби не було державних кордонів, то не було-б чого багато застановлятися над питаннями міжнароднього товарообміну. Так було прим. в старині; тоді хоч існували держави, то їх границі не були так стережені, як нині і торгівці переходили ними більше-менше свобідно.

Прийшли одначе гірші часи, коли на купців та їх багатства звернулося жадібне око територіяльних феодалів (панів). Заведено оплати при вступі на територію князя чи короля. З тих оплат розвинулися потім постійні **пограничні мита**. Систему мит розвинула подрібно меркантильна держава (16, 17 і 18 століття), надаючи їм ще й другий зміст. Ходило вже не тільки о дохід для скарбу з оплат, але і про щось більше: аби не допускати до краю тих чужих товарів, які тут небажані; зате підпирати вивіз усяких можливих власних продуктів. Коли купець мусів заплатити значне мито від

чужого товару, то він вже не міг його продавати так дешево, як товар краєвий. Як бачимо, держава почала виступати вже не тільки як сторож ладу й безпеченства, але й як опікун над господарським розвитком краю. — Мита, що їх метою є підпирати краєве виробництво, зовемо **протекційними** митами.

Меркантилізм у Франції Людвиків, Англії Кромвеля, Росії Петра і Катерини стремів свідомо до того, щоби в краю засаджувати промисл і як найбільше експортувати (вивозити) всяких рільних та промислових продуктів. (Пригадуємо першу частину: Розвиток народнього господарства).

Грошева вартість товарів вивезених або як кажуть **експортованих** з краю і вартість довезених або **імпорттованих** — разом взявши, це є **торговельний білянс** країни. Коли є надвишка вивозу над довозом, то кажемо, що торговельний білянс є **чинний, активний**. Коли в році чи в місяці більше привезено як вивезено, то торговельний білянс є **пасивний, відємний**.

Нині всі держави тримаються тої самої політики: щоби мати завше активний торговельний білянс. По світовій війні це стремління держав стало ще усильніше, як коли небудь. Щоби стримувати довіз чужих дешевих товарів, для того вживають вже не тільки пограничних мит. Заводять **контингенти** на чужі товари, або навіть і цілковиті **заборони довозу** деяких товарів. Контингент — це є дозвіл на привіз тільки означеної кількості товару. Коли та кількість довезена, то більше вже не пускають.

Розуміється, що населення має деяку користь з того, коли з краю вивозиться чимало товару а довозиться небагато, бо тоді більше людей в краю має працю і заробляють підприємці. Але має в тім не менший інтерес і держава; **експорт** (вивіз) **підносить курс її валюти, а імпорт його знижує**. А

держава не бажає знижки свого гроша на світових біржах. (Про це ще буде мова пізніше).

Часом почуєте про т. зв. **платничий білянс** краю. Чи це те саме, що торговельний білянс? Ні, не те саме. Тут не розходиться про мандрівку товарів через границі, а про мандрівку **грошей**. До краю припливають гроші (усякі валюти: чужі і свої), але з краю теж виходять гроші. Одні за імпортований, а другі за експортований товар. Гроші привозять з собою також чужинці, коли хочуть тут перебути якийсь час, вивозять гроші емігранти, коли покидають свій край. Грішми платить держава свої довги заграничним банкам і фінансістам, грішми платиться за послуги чужих фірм залізничних, поштових, асекураційних і т. д. Для того сума грошей, що переходять через кордон, є звичайно більша, як грошева вартість товару, що переходив той самий кордон. Розуміється, в платничім білянсі найбільшу позицію становлять звичайно заплати за проданий і куплений товар. Тому коли є активний торговельний білянс, то найчастіше активним буде і платничий білянс — хоч не завжди.

УВАГА: Платничий білянс є активний тоді, коли більше грошей прийшло до краю, як вийшло; а торговельний білянс на відворот: він активний тоді, коли більше товару вийшло, як прийшло.

Нераз почуєте: ціни на **світовім ринку** попадали (або підскочили). Що це той світовий ринок і де-ж він? — Нема його ніде і є він всюди. „**Світовий ринок**“ — це ті ціни, які платиться дебудь у міжнародній торгівлі. Коли я за пшеницю плачу в краю, скажім по 3 доляри за сотнар, а де будь за границею вона коштує 3 і пів доляра, то кажемо, що ціна на світовім ринку вища, як на „**краєвім ринку**“.

Нарешті треба згадати ще одну цікаву а на-

віть чудну річ у міжнародній торгівлі. Це є **демпінг**. Що значить це дивне слово?

Демпінг (з англійського *dumping*) має місце тоді, коли за границю продається товар дешевше, як у своїм власнім краю. Коли приміром цукор продається в Польщі в гурті, відрахувавши акцизу, по злотову, але заграничним фірмам висилається його вже з доставою до границі по 35 грошів, то це є демпінг. При демпінгу трапляється, що за границю продається товар навіть нижше коштів виробництва. Страту, що псвстає з тої причини, покриває надмірний зиск з продажі в краю. (Хто хоче більше знати про демпінг, нехай читає нашу книжку „Кріза світового господарства“ вид. Самоосвіти ч. 18, друге видання).

Інші приміри демпінгу: В травні 1934 р. була в Данії краєва мінімальна ціна масла, рахуючи на англійські гроші, 4 фунти штерл. 17 шилінгів і 6 пенсів. В тім самім часі платили в Англії за данське масло, без мита. 2 фунти 18 шил. 7 пенсів, отже майже половину менше, як платили за своє масло самі Данці.

Голяндці в тім самім часі продавали масло в краю по 1.43 голяндських гульденів, а в Англії за 41 гол. сотиків.

Спитаєте: навіщо та ціла історія? Чого кривдити своїх власних земляків для того, щоби робити дарунки чужим громадянам? Дійсно, годі відразу зрозуміти цілі демпінгу. Є в тім інтерес продуцентів і держави. Продуценти (зорганізовані промисловці, рідше хлібороби, часто державні підприємства) — хочуть тим способом робити своєму товарові рекламу в чужих країнах і хоч продають без зиску, але при великім збуті покривають хоч частину своїх великих адміністраційних видатків. А знов держава вдоволена, що є великий експорт з краю, бо це підкріплює краєву валюту. Кошти демпінгу мусить покривати місцеве населення, платячи за свій власний виріб часом в двоє дороще, як той виріб продається за границею.

Про це журби найменше. Демпінговий спосіб експорту поширюється чимраз більше і обіймає щораз більше родів товарів. Демпінг підпирають держави вивозовими преміями.

Так прим. є премії від вивезених яєць, масла, збіжа, цукру, вугля, заліза і т. д.

Між собою держави регулюють торгівлю часом **торговельними договорами**. Це тоді, коли і одна і друга держава втомиться боротьбою і прийде їй думка, що ліпша солом'яна згода як золотий процес. В умовах устанавляють, які можна накладати мита і премії на товари, контингенти на ввіз і вивіз, часом ділять між собою ринки збуту і подібне.

Взагалі, в новочасній міжнародній торгівлі слідна завзята конкуренція між державами за те, хто більше вивезе товару за границю. Найгорячіша **боротьба за ринки збуту** іде в кольоніях: хто продасть більше товару в Хінах, Індії, Арабії, Африці, Південній Америці і т. д. **Та боротьба була причиною світової війни** і вона може спричинити й другу таку саму, а може ще страшнішу війну народів. (Читайте в книжці М. Стахова: „Причини світової війни“ вид. Самоосвіти ч. 17.).

Четверта частина

Про гроші.

Колись були гроші як гроші — а тепер стали папірчики.

Тепер, як кажуть, такі часи, що все сходить на пси. Колись памятаю, як мій батько приніс на першого свою платню, то нераз самими золотяками. А тепер все папір тай папір. А коли й є срібняки, то всякий знає, що вони не мають й половини того металю, який повинні мати. Вже навіть в доляровій Америці виганяють золото з грошового обігу. За паперовий гріш державна каса вже й там не видає повновартісних золотих монет. Всіх годують папірчиками, а в дрібних сумах маловартними мідяними й ніклево-срібними монетами. А папірчики, як трапиться, то мають що тиждень, ба часом що днини іншу ціну. Он сусід Іван — ховав доляри, доки ховав, аж доляр полетів коміть головою майже на половину і кум шкрабається в голову! (Та не продає долярів, каже: Американець нині старший в цілому світі; ще мої долярчики впливуть на верх. Як на тій гойдалці: раз один то знову другий горою!)

Найрозумніші фінансісти то хіба наші браття Поліщуки, хоч їх і темними називають, бо живуть вони на самих болотах і мочарах за світами. Ті не повірили ніяким папірчикам а визнають тільки правдиве золото. Ще й до нині у них паперові банкноти то не гроші.

(Чи добре вони міркують і чи лихо на світі тільки від того, що „десь пощезали“ золоті мо-

нети — про те ви подумайте і мені колись скажете).

Але жарт на бік, а нам треба справді взятися до в'яснення, що таке гроші, як вони появились і яку нині повнять службу в народньому господарстві.

Чи від скількості грошей залежить добробут населення?

Вже само таке питання може декого счудувати. Як то? Хіба кожний з нас не хотівби мати як найбільше грошей і чи його добробут від того не піднявбися відразу?

Воно і правда і не правда. Коли б мені одному чи ще там декому прибуло якимсь чудом трохи грошей, хоч би тих паперових, то з того певно булаб і мені і тим другим потіха. Але подумаймо, що би то було, як би так нараз усім людям в державі прибуло не кажу по міліончиків, а так хоч по пару тисяч?

Це загадка вам до розв'язання, а загадка то не проста.

Був раз в історії такий випадок, що на край посипалися купи золота. Це було в Еспанії у 16. столітті, коли еспанські здобичники найшли дорогу до Америки і почали грабувати спокійне населення Нового Світу, особливо питаючи за золотом і сріблом. Кажуть, що Еспанія тоді купалася в золоті. Але наслідки тої купелі не були добрі. Передовсім настала в краю велика доріжня, бо коли дешевий гріш, то дорогий товар. А по друге — легко здобуте легко пускалося. Еспанське міщанство та шляхта стала відвикати від ретельної праці і врешті решт прогайнували здобуте золото.

Значить, коли в краю багато грошей, то вони дешевіють, а всі товари дорожніють. Це так

само як з цінами товарів: велика подача — низька ціна. Зараз переконаємося, що так воно є дійсно. Треба тільки пригадати собі, хто може, як то було в часі великої світової війни і революції.

Ви знаєте, що тоді гроші були все новенькі і чистелькі, якби щойно вийшли з друкарні. І так воно було справді — бо держава друкувала все нові й нові маси грошей, на мільйони, десятки мільйонів, сотки й тисячі мільйонів. Чому держави так робили? Бо мусіли. Мусіли платити доставцям за гармати і набої, за мундур і харчі для війська, а на ті видатки не вистарчало доходів з податків. Отже друкарні грошей працювали як день так ніч. До державної каси впливали з податків мільйони а виходили з неї що дня десятки мільйонів. Ті гроші йшли та йшли в край і громадилися в касах підприємців, а дещо також капало і біднішим людям. Мусіло, бо інакше вони не вижилиб, бо **чим більше було в краю паперових грошей, тим вище скакали ціни всіх товарів** (до того ще, як і тих товарів ставало чимраз менше!)

Інфляція.

Такий стан помножування паперових обігових грошових знаків зоветься **інфляція**. Як прийшла революція, то революційні уряди черпали грошові засоби лише з інфляції. Керенській, большевики, Денікін, Врангель, німецький і польський уряд до 1924 року, українська держава — всі вони друкували паперові гроші у величезних масах і тому вони мали щораз дешевший курс. Ба, навіть місцеві отамани били свої гроші. Хіба ви не чули, які гроші вибив батько Махно з Гуляйполя та ще й казав на них виписати:

Гоп кумо не журись
В Махна гроші завелись!

Чиж дивниця, що в 1920 році і слідуючих дійшло вже до того, що за бохоня хліба треба було платити по пару тисяч червоних рублів, українських гривень чи польських марок? А старими австрійськими коронами і царськими рублями можна було хіба виклеювати стіни для прикраси, бо з упадком тих урядів вони вже не мали ніякої вартости.

З того хіба буде кожному ясно, що від збільшення паперових грошей не прибуває добробуту країні. Чудне воно на перший погляд, але правдиве.

Розуміється, деякі зміни маєткових відносин між окремими людьми завжди приходять при зміні вартости грошей. Коли грошей прибуває і вони дешевіють, то значить, коли ростуть ціни товарів, то для одних це покищо добре, для других зле. Добре тим, що в той час посідають товар на продаж, бо дістануть за той товар більше грошей, як надіялися. Діставши за свій продукт більшу ціну, вони можуть лекше сплачувати свої довги або податки. Але інші люди втратять. Передовсім тратять всі ті, що живуть з найму своєї праці (робітники, службовики), бо заки вони колись дістануть підвишку платні (в наслідок більшої доріжні), то вже нині і завтра і позавтра мусять платити дорожче за харчі, одяги, обуву і т. д. Також тратять вірителі, це є ті, що порозжичували гроші, бо дістають сплату позичених сум вже меншевартісним паперовим грошем. За той гріш вони можуть тепер купити менше товарів, як тоді, коли вони ті гроші давали в позичку. Зате зискують довжники.

Оттакі є наслідки інфляції паперових грошей. Якби нині вернути давні часи, з перед яких 200 літ, коли обігали здебільша повновартні металеві гроші, то очевидно не булиби можливі такі зміни в грошовій господарці, бо металю не можна так

розмножувати, як папір. Можна підфальшовувати вагу монет і якість металю і так нераз робили королі, але всегаки користь з того не така велика для уряду, як з друку банкнотів. Людство здається на довго (а може й на завсігди) розпрашалось з металевим обіговим грошем і тому шкода нині навіть розмовляти про такі можливості.

Дефляція.

А чи не є можливо штучно зменшувати обіг **паперових грошей** і які би то могло мати наслідки?

І це може траплятися і саме тепер ми живемо в такому часі. В наслідок тяжкої господарської кризи, що тягнеться від 1929 року, майже у всіх державах наступило **зменшення гроша в обігу** — **дефляція**.

Звідки, спитаєте, можна справді знати, чи в краю є більше чи менше грошей? Хіба хто заглядає людям у кишені та у скрині, а банкам у їх каси, скільки у кого грошей? Отже ця справа не така вже трудна. В краю є стільки паперових грошей, скільки їх пустила державна головна каса, що завідує випуском грошей, так званий **емісійний банк**. Емісійні банки всіх держав є обов'язані що місяця чи навіть що 10 днів в газетах оголошувати, скільки вони випустили в обіг паперових грошей і скільки на те мають в себе покриття (золотом, добрими чужо-краєвими валютами або векслями). Отже з тих урядових звітів емісійного банку прим. Польщі видно, що від початку господарської кризи сума банкнотів, що є в обігу в краю, все зменшується. В 1928 році було в Польщі в обігу паперових грошей на суму 1.300 мільйонів злотих, а в кінці 1933 року вже лиш 1.000 мільйонів злотих.

Які того причини, а які наслідки?

Причина та, що з вибухом кризи, як попадали ціни харчів, а потім дещо й промислових виробів,

державні видатки на харчі і всякі інші потреби для війська **зменшилися**, платні урядникам і службовцям познижувано, а до того державні банки **перестали давати позички** з огляду на непевну ситуацію. Значить виплати з державної каси сильно зменшилися. По якомусь часі, що правда, **почали зменшуватися і приходи з податків** та всяких монополій, але не в такій мірі, як упали видатки. Значить: щораз більше грошей з краю вертає до держави а відси їх виходить щораз менше. Настає **дефляція**.

Розуміється, якби яка держава розпочала війну або якусь іншу величезну акцію (от як большевики у 1929 році п'ятирічку), то мусіла б взятися до більшого випуску грошей, себто пуститися на **бистрі води інфляції**. Ніхто не знає, що буде завтра — позавтра в котрій небудь з держав.

А тепер подивімся, які наслідки дефляції, бо про те, що виходить з інфляції, ми вже згадували.

Дефляція **приходить звичайно як наслідок більшої і довготривалої знижки цін** (кризи). Чим більше товарів, услуг і платень знижує, тим більша настане дефляція. Знаємо однак, що не всі ціни знижують однаково. В сучасній кризі сіль, сірники, залізничні білети, податки і т. д. не знижували зовсім, а залізо, нафта, вугіль, цукор, тютюн, взагалі товари з монополізовани картелями або державною подешевіли тільки дуже небагато.

Дефляція грошей ще й підсилює знижку цін тих продуктів, яких продавці не є зорганізовані. Бо при дефляції є щораз менше грошей в обігу, а коли чого меншає, то воно росте в ціні. Значить — **росте ціна грошей**; за той самий товар можна заплатити менше грошей, як давніше. За грішми є щораз більший **полит**, гріш дорожче, а тому товар, і так дешевий, стає ще дешевший. Це відноситься особливо до продуктів хлібороба, який

не є торговельно зорганізований і не вміє на ринку обстояти ціни своїх продуктів. Ціни сільських продуктів відхиляються від цін промислових виробів (настають т. зв. цінові **ножиці**).

При інфляції грошей всюди повно, при дефляції їх усюди брак. Брак грошей при дефляції утруднює також одержання якого небудь **кредиту** в товарічи в готівці. При всіх кризах, які знає історія, завжди уривався кредит; вірителі починали настирливо вимагати звороту довгів; нових позичок дістати тоді трудно, так, що побіч дефляції готових грошей наставала ще й **дефляція кредитів**. Кредитова дефляція **нищить усіх тих, що задовжені**. Вратувати їх може тільки знижка процентової міри і мораторія, це є урядове відложення сплати довгів аж до часу, коли знову піднесуться ціни продуктів або й навіть уневажнення довгів (частинне чи навіть цілковите).

Довжник, що задовжився, скажім на 1000 злотих, корон чи марок тоді як товар був дорогий а гріш дешевий — має тепер віддати тих самих 1000 одиниць, коли збіжа два-три рази дешевше, худоба, свині так само, коли подешевіла бавовня, вовна, мідь, гума і т. д. Ясно, що він винен тепер не 1000 а яких 2000 або й більше, не рахуючи належних відсоток (процентів). **Дефляція руйнує довжника, то значить слабшого, біднішого, а дає незаслужені зиски вірителеві, то значить багатшому, сильнішому.**

Чи би не можна без грошей?

Інфляція — біда для одних, дефляція — біда для других. Найкраще булоби очевидно якби не було ні одної ні другої. **Сума грошей, що є в обігу, повинна держатися менше більше якоїсь сталої цифри, відповідної до дійсних потреб краю**

господарства. З гори кажемо, що знайти ту середню цифру — це річ нелегка і тому управління грошевою (або як кажуть валютною) справою повинно спочивати в дуже досвідчених і розумних руках, щоби не було великих хитань вартости гроша, аби не було тої гойдалки, про яку ми згадували.

Але—може декому прийти в голову—коли від тих паперових грошей буває стільки клопоту, то чи не можнаби обходитися без грошей взагалі?

Так думали большевики в перших літах, як прийшли до влади (1917 року). Говорили й писали: гроші—це видумка капіталістів; соціалістична держава обійдеться без них. Гроші потрібні для торгових розрахунків між людьми, а у нас не буде ніякої торгівлі, ніхто не буде нічого продавати, бо нічого не буде мати; все є народне, то є державне. Селянин має свої продукти, понад власну потребу, віддати державі; державаж бере у свій заряд всі фабрики, копальні, залізниці і т. д. і буде давати всім громадянам без грошей, що кому потрібне.

Така була теорія на словах, але вийшло щось інше. Зробилося величезне замішання. Селянин не хотів віддавати свого продукту без грошей, а хочби йому й давали матерію, шкіру чи щось другого, то він таки хотів знати **що більше варта**, чи те, що в нього забирають, чи те, що йому зате дають або обіцяють дати. Так само робітники і урядовець: вони теж хотіли знати, кільки їм по правді **належить**ся всеї заслуженини, а це можна було обчислити тільки в грошових одиницях.

І большевики раді не раді мусіли признати вагу грошей і навіть подбати про сталий курс для своїх „червоних рублів“, за прикладом інших держав (зробили це 1923 року).

Яку службу роблять гроші?

Коли гроші потрібні, то напевно вони роблять якусь дуже важну службу в організації суспільства. І так воно є справді.

Ми вже бачили, що і мужик і робітник і всякий інший громадянин **обраховують вартість** своєї праці та своїх продуктів. Коли господар вивів на торг корову, бо мусить заплатити податок, то старається дістати за корову стільки **грошових одиниць** як лише зможе, бо й податок йому призначили **в грошових одиницях**. Коли він потребує купити чоботи, а має на продаж бараболю, то не піде до шевця і не скаже йому: дам вам бараболі, дайте чобіт, бо це великий клопіт. Може якраз шевцеві бараболя не потрібна? Вивезе бараболю на торговицю, де є такі люде, що прийшли якраз за нею, продасть за що вдасться і з тими грішми у жмені піде вже до шевця або до skleпу з обувом.

А навіть якби швець потребував якраз бараболі, то як вони обидва розрахуються? Не інакше, тільки швець поррахує скільки грошей варті його чоботи і за таку квоту скаже собі відміряти бараболю. Значить і тут навіть **для самого розрахунку вартості** потрібні грошові одиниці.

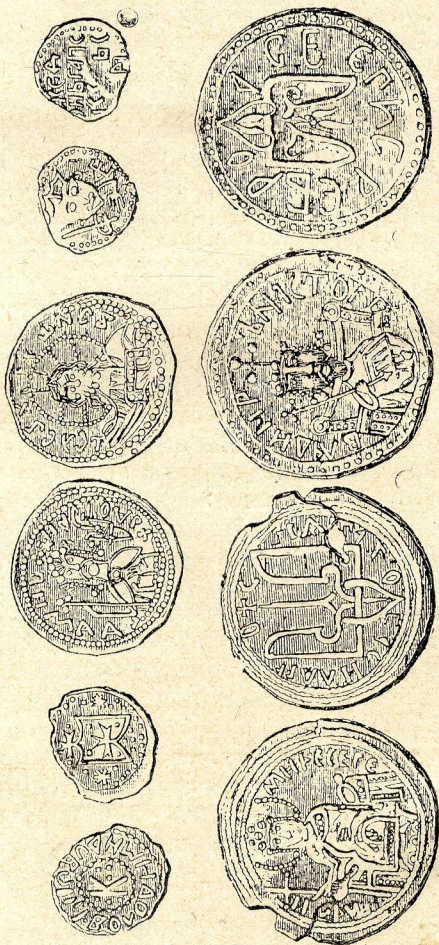
Тільки в тім штука, що має бути тою грошовою одиницею? — Та про це поговоримо пізніше.

Гроші потрібні передовсім для улегшення платничих розрахунків громадян між собою, для означення ціни товарів і услуг, висоти податків, для обчислювання довжних зобов'язань і т. п. По друге вони потрібні для улекшення самих розплат між людьми.

3 історії металевих грошей (монет).

Колись грішми були штуки худоби, або кірці збіжжа, або штуки цінних футер (по латинськи гроші значить „пекунія“, те слово пішло від „пе-

кус“ — худоба). Серед диких племен ще й нині

Гроші (срібні і золоті монети) старої української держави княжої доби. Монетною одиницею була гривня, що розпадалася на 20 ногат, 25 кун і 50 різан. На монетах з часів Володимир Великого був герб його держави — тризуб.

грішми є куски рідкого металю, слоневої кости або шкаралупки гарних черепашок — взагалі такі

предмети, що мають тревалу вартість і даються рахувати рівними одиницями. На вищих шаблях культури почали люди вже **робити гроші** штучно: рубали **однакові** куски заліза, міді, потім срібла і золота. (Відси пішла назва „рубель“). Ті куски металю формували в плоскі кружки, аби було зручніше їх рахувати і носити. Так повстали перші **монети**. Вони були з початку ще досить неформенні, як показує примір найдавніших українських грошей.

Ті гроші бив з початку хто хотів, хто мав мідь, срібло чи золото і хотів цей метал пустити в обіг. Тому гроші бували усілякої ваги. Це показалося незручним для рахунку. Краще було б, щоби всі гроші держалися якоїсь одної системи ваги: щоби всі були скажім у фунтах, чи в грамах або в іншій вазі. Тоді легко рахувати: „заплачу тобі п'ять фунтів міді,“ або „заплатиш мені п'ять десятин фунта срібла“. І справді — скоро дійшли люди до того, що в обігу найрадше приймалися грошеві штуки після одної ваги. В середніх віках найбільше поширеною була міра **одного фунта срібла**, ваги коло 370 грамів. Один фунт срібла мав 20 солідів (шилінгів) або 240 денарів (фенірів або пенсів). Такий поділ гроша завів вже франконський цісар Карло Великий; такийже поділ має Англія і до нині, тільки що замість срібла одиницею є фунт золота. Подібно улаштовувалася грошева справа і в інших народів. Тепер треба було зробити ще тільки одно поліпшення — щоби до биття грошей мала право лише публична власть, без приватних людей. Бо хтось мусів таки ручити за те, що монета має дійсно свою приписану вагу. Набридло купцям вічно возитися з вагою для відважування монет, чи не замало в них металю. Увійшло отже у звичай, що тільки **державна власть почала бити монети**. На знак того, що монета має ретельний метал і приписану вагу — на кожній монеті вибивався

герб, державний знак або й портрет володаря. Друкувався теж рік і писалося, як зоветься та монета, себто яку має вагу.

Коли візьмете в руки яку небудь нинішню монету, то знайдете там всі ті елементи: євартість монети, рік вибиття і державний знак тої держави, що вибила монету. Цілий грошевий лад у державі зовемо **валютою** даної держави. Валюта буває золота, срібна, золото-срібна, або таки чисто паперова.

Правда, не завжди той знак гарантував ретельність монети. Тоді, як монети ще представляли дійсно ту вартість металю, як було написано, не раз траплялося, що лакомі люди обрізували з монет куски металю і монети були пощерблені. Також траплялося, що володарі самі казали фальшувати гроші, даючи менше металю, як була приписана вага.

Наше слово „гроші” це є латинська назва grossi. Так звалися в середніх віках монети у Франції, Чехах, Польщі і у нас. Відси пішла й польська назва дрібної монети: grosze.

Така є історія давніших металевих повновартних грошей, яких нині в обігу вже не бачимо.

Чим держиться курс паперових грошей.

Примітка: Курс грошей — це ціна одиниці гроша, висловлена в якійсь чужій валюті або в грамах золота. Прим. курс долара міримо тим, скільки за 1 долар треба дати франків, золотих польських, корон чеських і т. д. Курси грошей, або „валют” нотуються на грошевих біржах і оголошуються що дня у газетах. Паперові гроші стали заводитися від половини 18. століття.

На перший погляд, коли взяти у руки паперовий гріш, то не виходиш з дива: як це так, що такий марний папірчик має таку чудотворну силу, що отвирає ворота до всіх роскошів життя на цім світі, а як його не мати, то хоч гинь — пропадай з голоду! Що це за сила така в тім папері?

Ця сила, то є по перше **урядовий примус**. Держава такими паперами виплачує пенсії урядникам, війську та платить ними всі інші свої зобо-

в'язання. Влада примушує громадян приймати такі паперові знаки **замість металевих монет** при сплаті довгів, приймає такі папері при вplatі податків та інших оплат. Кожний отже приймає **папір замість грошей** в тій надії, що той папір йому заступить правдивий гріш або товар. Він тим папером може заплатити свій податок, білет на колії, довгу у банку, купити хліба в крамниці і ніде йому не можуть відмовити прийняття тих паперів, бо вони мають примусовий обіг.

Розуміється, **закупочна сила** таких паперових грошей може бути більша або менша. Папір є все таки папером. Його приймають охочо тільки тоді, коли знають, що за цей папір дістануть повну вартість в товарі чи в услугах, одним словом, що ці папері знов хтось згодиться прийняти як гріш. **Навіть державний примус не вистарчає тоді, коли захитається довіря до вартости паперових грошевих знаків.** Коли є прим. інфляція і держава пускає в обіг все нові міліони, не маючи на це реального покриття — то курс грошей паде; мимо примусу його приймають нерадо, гріш дешевіє, а товар дорожіє. Це діється не лише для того, що є більше гроша в обігу, але й тому, бо довіря до гроша ослабає. Так само слабне довіря до банків, коли держава є в розладді, коли їй грозить війна або революція, одним словом при кожній непевній ситуації.

Отже **довіря** громадян до валюти і до тривалости держави є другим філяром, на якому спирається курс паперових грошей. Можна примусити урядника взяти платню в таких грошах, які йому дають, можна також примусити вірителя, щоби приняв сплату довгу в непевній урядовій валюті, але вже трудніше приневолити купця, щоби давав товар за такі гроші (скаже, що не має товару); ще трудніше приневолити шадника, щоби свої призбирані гроші держав в дома або в касі

у валюті, яка втратила довіря. (Богато людей попеклося, перетримуючи в скринях паперові австрійські чи російські банкноти).

Валюта є сильна, коли має металеве покриття.

Розуміється, довіря до валюти є найсильніше тоді, коли на кожний банкнот, випущений в обіг, державний випускний (емісійний) банк має в себе **покриття** (чи то в золоті чи сріблі чи в певних чужих валютах або товарових векслях). Бо **коли емісійний банк пускає в світ банкноти** замість золотих чи срібних монет, коли він тими папірчиками платить за товар чи за працю урядників — **то це є властиво тільки тимчасова посвідка замість металевих грошей. Це позичка, яку держава зтягає тимчасово у свого народу.**

Ви бачили як грають у карти і нерез, не маючи дрібних, платять до пулі папірчиками зі своїм підписом, а на папірчику виписані довжні квоти. По закінченні гри розраховуються і кожний платить за свої папері. Ті паперці це є тимчасові посвідки замість правдивих грошей, це є отже паперовий гріш, виставлений приватними людьми.

Грошові знаки, за які держава ручить золотом і на які має дійсно покриття, зовемо **банкнотами**. Властивим **паперовим грошем** в науці економії зовуться такі грошові знаки, що не мають покриття, а держаться в обігу тільки примусовим курсом і вірою в силу даної держави.

Банкноти — це наче векслі держави, дані до рук громадян. Як кожний вексель — вони можуть бути певні або непевні. Вексель з підписами добрих платників має всюди довіря і добрий курс а векслів з кепськими підписами не хочуть банки приймати. Але вексель — це є папір платний до трьох чи шести місяців, а паперовий гріш — це є вексель держави, платний невідомо коли.

Колись за спокійних часів, на банкнотах стояло видруковане, що ось то державний банк випускає цей папір у світ замість стільки то а стільки грамів широго золота; деякі держави голосили, що хто зголоситься до державної каси той дістане замість паперу назване золото. (Згадка про золото була також на банкнотах Української Республіки). До нині ще кілька держав в Європі держиться тої засади (на першій місці стоїть Франція). До весни року 1933 ще Злучені Держави Америки виплачували на бажання золото; аж реформа Рузвельта в травні 1933 року знесла той обов'язок держави. Ті держави, які ще держать зв'язок своєї валюти зі золотом, мають законом означений **золотий паритет**. Це значить: урядово є означено, **кілько грамів золота міститься в одиниці гроша**.

ПРИМІРИ: В Америці об'язував закон, що один долар має вартість півтора грама золота; таку суму об'язана держава в разі вимоги заплатити за кожний паперовий долар. В Чехословаччині об'язує від травня 1934 року паритет: одна чеська корона рівна 37,15 міліграмів золота. В Польщі від 1927 року: один польський злотий має рівнятися 0,168 грама золота. Гривня Української Народньої Республіки мала паритет: 1 гривня рівна 0,387 грама золота.

Розуміється, все було б у найбільшому порядку, якби держави справді додержували своїх зобов'язань і випускали в обіг лише стільки грошових одиниць, скільки мають золота чи добрих валют у своїх банках. Тоді не могло б бути й мови про якесь недовіря до банкнотів та якісь хитання їх курсу. Але лихо в тім, що нігде і ніколи ще держави не придержувалися тої засади і завжди випускали банкнотів много більше, як мали дорогого металю. Це для держави вигідна форма позички, від якої ще й не платиться процентів. Говориться: хіба держава не має майна, яким може гарантувати виплату банкнот? Хіба не має залізниць, будинків, монополів, копалень, лісів та

доходів з них і з податків? (Ніде правди діти — трохи рації в тім є).

Та все таки в упорядкованих державах **закон ставить певні межі друкуванню грошей понад металеве покриття.**

Добре покриття забезпечує валюті добрий, високий курс. За такими банкнотами дуже питають і тому курс таких грошей за границею є **неразвищий, як вартість золота, що вони представляють,** вищий також, як вартість тих **товарів,** що можна за них купити у їх власнім краю. Примір: За доляра в Європі по війні діставалося много більше, як можна було купити за доляра товарів в Америці. (Інша річ, що високий курс доляра здоровував Європейцям купно американських товарів і спинював їх експорт; це була одна з причин зниження курсу доляра, яке перевів Рузвельт).

Коли металевий гріш має більшу купну вартість, як є в ньому металю, тоді він не вдержиться в обігу, щезне. Такі монети попросту перегоплять на перстені чи годинники, купивши їх за паперовий гріш. Ось чому в часі війни позникали срібняки а потім навіть зникали мідяки. Бо за паперову корону чи рубля діставалося менше срібла на вагу, як було того срібла у срібній короні (рублеві). З тої причини всі т. зв. здавкові монети-дрібняки — не мають повної вартости металю, бо інакше вони пощезалиб з обігу.

Держави між собою вирівнюють свої рахунки звичайно правдивим золотом, не банкнотами. Так само, коли держава має відємний торговельний і платничий білянс. Тоді в краю нема досить чужих валют і девіз для вирівнання платностей у чужині і треба або посилати золото вірителям, або за золото купувати чужі валюти і девізи. Золото мусить дати громадянам державний банк, в заміну за банкноти. Коли не хоче або не має, тоді може наступити захитання його ва-

люти, бо захитається віра до неї. — Ось де причина, чому держави так лякаються пасивного (від-емного) торговельного і платничого білянсу.

Вплив валюти на краєве господарство.

Гроші є **мірилом всіх цін**: товарів, услуг, праці і всіх матеріяльних між людьми зобовязань. Це подібно, як мірником довжини є метер, ваги — кільограм, об'єму — літер. Метер, кільограм і літер є по всі часи однакові, про те вже дбає скарбова контролю. Інакше й не може бути, бо не булоб ладу між людьми, якби кожний міг мати іншу міру.

З того впливає ясно як на долоні, що **і мірник цін повинен бути сталий та незмінний**. Інакше будуть в господарстві заколоти і кризи. Нехай буде і кепська (дешева) валюта, аби була тверда, стала — так міркує громадянин. Очевидно найкраще би було, якби людство держалося давнього металевого гроша, бо він малозмінний. Але як знаємо, світ покинув цю валюту, для великої вигоди, яку дає людству паперовий гріш. Паперового гроша можна тисячі сховати в малому кишеневому портфелі у формі кількох папірчиків. З причин про які ми вже згадували (інфляція, дефляція і т. д.) приходить часто спад або звижка вартости (курсу) паперового гроша; валюта хитається, а в наслідок того **скачуть то вгору то вниз ціни товарів і услуг**.

Правда, **не всі ціни скачуть однаково і не в один час**. Стверджено приміром, що хоч курс краєвої валюти впаде чи піднесеться за границями, між чужими, то триває досить довший час, заки це відчує також краєвий ринок, заки й тут наступить звишка або знижка цін. — Далі є відома річ, що не однаково скачуть ціни в гурті і в роздрібі. Коли є звижка цін, то в роздрібі

гона завжди відносно більша, як в гурті; колиж є знижка, то навпаки: в гурті більша, в роздріб менша. — Коли є звижка цін в гурті, то роздріб відразу підбігає за нею, але коли є знижка, то в роздріб ціни падають досить ліниво, аж під натиском покупців. (Це все в наслідок того, що торгівля є більшості опанована спекулянтським елементом, який шукає кожної нагоди для визиску).

Спеціально відчувається вплив вагання валют **у міжнародній торгівлі**. Ми вже говорили, що зча краєва валюта впаде за границею, то в краю це не мусить скоро відбутися і ціни не відразу йдуть у гору. Так сталося прим. в осени 1931 р., коли англійський уряд навмисне обнизив курс своєї валюти. Ціни в Англії мимо того не піднеслися ще й нині, у 1934 році. Це дуже добра нагода для того, щоби скріпити вивіз англійських товарів за границю. Скажім, шведська кооперативна фабрика спроваджує вугіль з Англії і платить англійськими грішми, фунтами штерлінгів. Ціна вугля в Англії по знижці фунта не підскочила, але в Швеції фунт тепер майже половину танший, як перед осінню 1931 року! Ясно, що шведська фірма дістає тепер вугіль о много дешевше, як перед знижкою фунта.

Таким способом, через знижку валюти, держава старається підпирати вивіз товарів зі свого краю. Не кожній державі це мусить вдатися, бо не завжди ціни в краю остають без зміни по знижці вартости гроша. Вжив того способу президент Злуч. Держав Рузвельт, обнизивши у 1933 р. курс доляра о 40%, а весною 1933 року того самого способу вхопилася Чехословаччина, обнизивши золотий парітет своєї валюти о 16%.

Такий спосіб підпирання експорту при допоміг здешевлення валюти зветься **валютний демпінг**.

Коли курс краєвої валюти хитається постійно та у великих розмірах, то це має **убійче значіння**

для кредитових відносин в краю. Вкладчик, даючи гроші до банку чи ощадниці, не знає тоді чи його гріш не піде на марне (не „здевалюується“), як вже сталося з ощадностями в австрійських грошах, російських рублях, німецьких і польських марках і т. д. Тому багато капіталів є похованих приватно. Так само з позичанням грошей: їх або не хочуть позичати, або як позичать, то вимагають за те надмірно високих процентів. Таким способом убивається кредит в господарстві, а кредит мимо всього є часом конечний для тих, що не маючи досить власного капіталу, хотіли б і вміли б вести якесь підприємство. — При непевній краєвій валюті громадянство помагає собі в тій спосіб, що для ощаджених сум і для кредитових операцій, а навіть в торгівлі вживає некраєвої але певної валюти (прим. в Європі такою другою валютою був до недавна доляр).

Отже і тут бачимо, що тверда валюта є дуже важним чинником в народнім господарстві.

Емісійні банки роблять звичайно все, що тільки можуть, для того, щоби своїй валюті запевнити сталий курс. Підпиранням вивозу і зменшуванням довозу держава старається покласти тверду підставу під здоровий платничий і торговельний білянс країни. Ощадна і бюджетова господарка держави ширить довіря до її валюти. Додержування законних приписів що до того, кілька вільно випустити паперових грошей — це одна з **головних** вимог сталости валюти.

Колиж валюта з яких причин захитається (прим. є вістка про загрозу війни, революції, інфляції і т. п.) — то тоді банк має ще спосіб для її рятування. Головний спосіб, це т. зв. **фінансова інтервенція**. Банк через своїх агентів скуповує масово на чужих біржах власні гроші і державні папері, платячи очевидно чужими валютами. Тоді курс його банкнотів іде в гору. Очевидно, що

банк для таких операцій мусить мати під рукою завжди більшу кількість чужих валют, векслів а головню золота, бо в міжнародніх расплатах перше слово має правдиве, нефальшоване золото.

Заступники грошей („цінні папери“).

Банкнота і паперовий гріш заступають металеву монету. І один і другий рід грошей є державним платничим засобом. Є однак і приватні папери, що заступають гроші, очевидно за доброю згодою громадян. Такі приватні платничі засоби це є **векслі і чеки** а часами роблять цю службу **облігації, акції** та інші „цінні папери“.

Наш пересічний громадянин знає вексель тільки як посвідку що дається при позичанню грошей (т. зв. власний вексель). Але це є тільки один рід векслів і він не грає такої ролі, як вексель товаровий (римеса). Купець, що бере товар на кредит (звичайно на короткий час, три до шість місяців) — дає вексель. Але ж гуртівник, що дав цей товар, має теж свої платности і в браку готівки платить тим векселем (римесою), додаючи ще свій підпис (як жирант — ручитель). Та фірма, що одержала цю римесу, може нею також заплатити якесь своє зобовязання, коли віритель згодиться прийняти цей вексель. Коли надійде час платности векся, то послідний його посідач звернеться до першого довжника і одержить свої гроші. Коли ні, то „протестує вексель“ і тягне до плачення того попередника, від якого дістав вексель, а той знова свого попередника і так далі. Векслі з добрими підписами приймають радо також банки, даючи в той спосіб кредит купецтву і промисловцям. Це зовється есконтувати векслі.

Товаровий вексель, як бачимо з того, заступає готівку і є також якби грошем, але грошем приватним, опертим виключно на довірю до тих осіб, що його виставили (підписали). Коли нема того довіря, то з вексями діється подібно як з державними банкнотами: їх курс (ціна) є низький.

Спеціально люблений є вексель у міжнародній торгівлі. Вексель у чужій валюті платний за границею, з підписом заграничної фірми, зовється девіза. Коли маю платити якийсь довг, скажім в Німеччині, то замість посилати туди німецькі банкноти, купую на біржі девізу, платну в Німеччині і посилаю її в листі вірителеві.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ

1. Якого промислу у нас бракує найбільше?
2. Назвіть головні групи і роди промислу!
3. У нас найменше третина людей на селі не має до чого прикласти свої робочі руки. Який вихід з того положення?
4. Що робить технічна, а що торговельна дирекція у фабриці?
5. Що це є система Тейлора?
6. Яка причина безробіття і яка на це рада?
7. Хто є ремісник, а хто кустар (халупник)?
8. Котрі краї є переіндустріялізовані?
9. Яку суспільну службу робить торгівля?
10. Які є злі сторони торговельного посередництва?
11. Які є великокапіталістичні форми торгівлі?
12. Що таке демпінг? Що таке біржа?
13. Що таке тооговельний білянс держави?
14. Що таке платничий білянс держави?
15. Що знаєте про суспільну торгівлю? Яка її форма вам найбільше подобається?
16. Як творяться ціни на вільнім ринку? (значіння подачі й попиту)
17. Що це є вязані ціни і хто їх звичайно диктує?
17. Що це є „краєвий“ а що „світовий“ ринок?
19. Чи можна нині обходитися без грошей у народнім господарстві?
20. Яку службу роблять гроші?
21. Чи мідяні, ніклеві і срібні т. зв. „дрібні“ монети мають свою повну вартість?
22. Чим дежаться в обігу паперові банкноти?
23. Від чого залежить курс валюти (банкнотів)?
25. Що є інфляція, а що дефляція та які їх наслідки для довжників і вірителів?
25. Коли дорога валюта спиноє вивіз товарів за границю?
26. Що таке валютотий демпінг?
27. Що таке вексель? Яким способом торговельний вексель може заступити гроші?

Пята частина

Суспільні услуги

Читаач напевно знає вже про те, як є нині зорганізована **продукція** різних виробів сільсько-господарських і промислових. Ті вироби і продукти, які виробник призначає не для себе, а на збут, йдуть на ринок, звичайно через руки різних торговельних посередників. Таким чином коло продукції виростає транспорт товарів та їх **обмін** або **торгівля**. Торгівля — це також суспільно корисна праця; хоч тут не виробляється нових товарів, то саме перевезення товарів на місце їх спотребування і доставка до споживача — це також суспільно корисна услуга.

Але є ще й **інші суспільні услуги**, які теж мають свою вартість і значіння. Ось найважніші з них: кредит і банківництво та різні роди асекурації, відтак культурні услуги, прим. учителів і журналістів, услуги лікарів, адвокатів і т. д.

1. Кредит

З „кредитом“ приходится мати діло завше тоді, коли комусь не вистарчає власних засобів чи то на прожиття чи на ведення господарства, або підприємства. Слово „**кредит**“ походить з латинського виразу „кредере“, що значить вірити, довіряти. Коли один другому позичає гроші або зерно на віру, то це є кредит.

При кредиті, виступають дві особи: одна **дає** позичку на віру і того називаємо **вірителем**. Друга **бере** позичку на довг і того називаємо **довжником**.

Найбільше відомий нашому народові кредит на переднівку. Коли весною й раннім літом не стає на хліб або на засів, тоді бідніші мужики ходять по багатих людях або по лихварях за позичкою, чи як кажуть, за „вигодою“. Коли дістане де корець зерна, то по жнивах віддає два, а до того ще курку, яєць чи інші подарунки. Розуміється — такий дорогий кредит заганяє позичаючого у ще більшу біду і довжник віддає много більше, як міг приробити позиченим зерном. Віритель, той, що дає такий кредит, використовує тяжке положення позичаючого і лупить, що дасться. Це зоветься: дикий, незорганізований, лихварський кредит.

Але є й здорові форми кредиту, які можуть дати навіть велику поміч позичаючому. Трапляється, що здібний і рухливий чоловік хотівби зачати якесь ремесло чи торгівлю, але не має капіталу на початок. Коли йому вдасться знайти кредит за невисокий процент (відсоток) і коли він поведе своє діло осторожно та розумно, то сплатить по якомусь часі довг і поволи стане на власні ноги. Так само може трапитися і з селянином, коли дістане кредит на низький процент і на догідні сплати.

З того бачимо, що **кредит є тоді здоровий, коли оплата за нього не є більша як користь**. Іншими словами, коли дохід, здобутий при допомозі позиченого капіталу, не йде цілий на оплату процентів від позиченої суми (істини), а дещо з того доходу лишається довжникові.

Процент або відсоток від позиченого капіталу обчислюється від кожної сотки. Коли умовлено від сотки, скажім 8, то від півста прийде 4, від чвертьста 2, від 33 прийде 2 66 і т. д. Сільське господарство при добрих цінах рілних плодів перед великою крізою могло платити від позиченого капіталу 4 до 5 процент (%), торго-

вельні і промислові підприємства давали більше (до 8⁰/₀) і мимо того ще оставало на оплату праці самого підприємця і навіть на зиск. Вищі відсотки (скажім 10, 15⁰/₀) забирають вже частину майна самого позичаючого і тому наближаються до **лихви**.

Побирання проценту є нині дозволене, але був час, коли його осуджували всі, навіть світські та церковні влади. Побирання відсотків опирається на **праві власности**. Власник капіталу думає: тому, що я, власник капіталу, роблю тобі вигоду, то за ту вигоду ти заплати. Для того ті соціалісти й комуністи, що виступали проти права власности, осуджували також побирання проценту. Нині вже змінилися погляди на ту справу навіть серед соціалістів. Навіть найголосніші прихильники комунізму визнають процент. У большевицькій державі платиться процент від позиченої суми так само, як в державах з ліберальним устроєм. Так само дістають там процент ті, що вкладають свої гроші до банку.

Але з другої сторони нема нині держави, яка би дозволяла брати такий процент, який кому захочеться. Всюди є закони проти лихви, які приписують, які вільно брати найвищі проценти. (Правда — ті закони не багато допомагають, коли є тіснота за гроші).

Лихва шириться найбільше там, де тісно за гроші взагалі, а до того де кредит не є організований. Що це значить організований кредит?

Кредит є незорганізований там, де нема кредитових установ, до яких усякий мавби легкий доступ. Тоді потребуючий мусить шукати кредиту по закутках, у приватних осіб, а це сприяє лихві. Відсоток від покутного кредиту у нас, як це вже нераз стверджувано, доходить до 50⁰/₀, 100⁰/₀, 200⁰/₀, ба навіть часом до 400⁰/₀, рахуючи за рік.

Ще до недавна брали у нас **явно** по 2⁰/₀ місячно, отже 24⁰/₀ за рік.

А тимчасом у многих приватних людей лежать поховані гроші без діла, бо той хтось чомусь боїться дати їх до каси. Якби ті поховані гроші повитягати з укриття і з них давати позички потребуючим селянам, промисловцям чи купцям, то вони не погребувалиби бігати по закутках і давати себе обдирати з живої шкіри спекулянтам.

Таку роботу власне й роблять (та повинні робити) прилюдні **банки, каси, щадниці та кредитові кооперативи**. Вони стоять під громадською контролею і лихварство гут трапляється рідше.

Лихварство — це явище таке старе, як право власності. В історії старого Вавилону, Персії, Греції, Риму, старої Руси постійно згадується про лихву, про бунти населення проти грошового капіталу та про закони для рятування задовжених. (Найбільше відомі закони Гаммурабі у Вавилоні та Солон у Греції). В ранньому середньовіччю осуджували лихву, але це не дуже помагало і доходило до того, що лихвою займалися навіть деякі єпископи та монастирі. У нас вже Руська Правда, книга законів з княжої доби, означувала, який вільно брати відсоток.

Банки й каси

Банки — це наче збірники, куди збігається річками й потоками безробітний гріш з усіх усядів, шукаючи собі безпечного сховку і проценту. Потім з того збірника черпають оживчу воду всі, кому її потреба. Розуміється, дають позички тільки таким особам чи установам, котрі заслуговують на довіря, що гроша позиченого не змарнують і віддадуть його на час та ще з процентом. Банк, побираючи процент від своїх довжників, т ого доходу передовсім виплачує якийсь менший процент тим, що до банку вложили свої капітали; з решти оплачує свої видатки, (льокаль, податки, працівників і т. д.). Скажім, що вільно побирати від позичальника найбільше 10⁰/₀, а

вкладчикам банк платить 6⁰/₀ від кожної позиченої сотки. Це його „заробок“. (Треба завважити, що це є досить значний заробок; кредитові кооперативи прим. в Німеччині вдовольняються двома процентами (2⁰/₀ (зарібку).

Слово **банк** є італійське і означає лавку. Бо перші банкирі то були, міняйли грошей, які сиділи на прилюдних місцях на площах чи в притворах за лядами і розмінювали великі гроші на дрібні, або чужі гроші за краєві. Такі „лавкарі“ були вже у старому Вавилоні, були в Греції та Римі. Банкирі, що давали кредит, появилися вперше в Італії, тому майже 700 літ, тоді як Італія стала першим горговельним краєм Європи. Розвиток торгівлі з краю в край привів до винаходу **вексля** а потім ще й банкових білетів, банкнотів. І векслі і банкноти заступали готові гроші та облекшували купцям торгівлю на великі віддалі. Нинішні банки займаються також головно векслевими операціями (ділами), а окрім того ще й іншими, які прийшли пізніше.

Банківництво нині дуже розгалужене, має чимало відмін. Головні роди нинішних банків є два: **торговельні** і **гіпотечні**. Третій важний рід банків це є банки **громадські та кооперативні**, а врешті **державні**.

Торговельні банки дають векслеві позички головно купцям і промисловцям, а коли це є кооперативні банки, то кооперативам, на ведення торговельних діл. Часом також держава засновує свої окремі банки для підпирання промислу і торгівлі. Всі торговельні банки дають кредит на короткий час. Зате **гіпотечні** банки уділяють позички не на короткі векслі, а на довгі літа, заінтабульовуючися на ґрунті позичальника. Потрібні капітали дають власники банку, а решту здобуває сам банк, приймаючи від публіки вклади на ощадність. Деякі банки мають право друкувати **цінні**

папери і розпродуючи їх між публікою, дістають в той спосіб від неї кредит.

Головні роди таких цінних паперів, це є **акції, облігації і заставні листи**. Акція це є посвідка на уділ, вплачений до акційної спілки (компанії). Акції розпродуються через банки, які від тої розпродажі мають провізію (процент доходу). **Облігація** це є посвідка, що хтось дав банкові гроші на неозначений час (речинець). **Заставні листи** випускають прим. гіпотечні банки; хто купує такий заставний лист у банку, той має свої гроші якби заінтабульовані на ґрунтах тих всіх людей, що позичили в того банку гроші і на всіх реальностях самого банку.

Крім того торгують банки ще **льосами** та різними паперами, що їх випускає держава (прим. паперами національних позичок і т. д.)

Важним джерелом доходу торговельних банків є т. зв. **чековий оборот, або біжучий рахунок** (конто коренте). Майже кожна більша торговельна фірма переводить свої врати і виплати через банк або поштову касу ощадности. Коли вона має довжників, то вони посилають гроші для неї до того власне банку, або „чеком” до поштової каси. Так само, коли фірма має щось кому виплатити, то дає йому картку — чек до банку, де й виплатять таку суму з конта (з рахунку) фірми. Більші банки мають умови також з різними заграничними банками, щоб ті виплачували гроші всякому, хто зявиться з їх банковим чеком. Таким чином, хто має в кишені чекову книжку доброго банку, то може їздити по цілому світу **без грошей**; на банковий чек він дістане готовий гріш в кожному великому банку, котрий має звязок з його краєвим банком.

Як бачимо — нинішній банк то дуже важна установа. Він має діло з усіма визначними підприємствами в краю, а то й за границею, він знає, як хто стоїть — бо до нього звертаються за грішми і до нього несе гроші усякий, хто їх хоче безпечно переховати. **Великий банк — це якби величезна канцелярія краєвого господарства**. Тут десятки або й сотки урядників пишуть і рахують, обраховують капітали й довги тисячів людей, що стикалися з цим банком. Є там добре забезпечені скритки, де переховуються гроші й цінні папери. Нема там ні великих машин ні гармат — а мимо того такий банк нераз керує сотнями підприємств,

рішає про долю тисячів господарств. Великі світові банки, як Ротшильдів або Моргана, дають позички цілим державам і нераз крутять міністрами та королями, як їм вигідно.

Великі капіталістичні банки зовемо також **фінансовими банками** а їх власників **фінансістами**. Загал тих фінансістів називаємо: **фінансовим капіталом** або **фінансовим світом**. Відомо, що великі фінансісти світу є між собою звичайно в добрих взаєминах, а часто ведуть спільну грошову політику, хоч одні сидять в Америці, другі в Лондоні, треті в Парижі чи у Відні.

Банки — це якби централі нинішнього господарства. В Америці, в Англії, в Данії чи Голяндії навіть більші фармери (господарі) мають конта у банках і всі свої розплати переводять через банк.

В новіших часах також **дрібні хлібороби, ремісники, дрібні купці** і навіть робітники **думають вже про власні банки**. Нехай це будуть маленькі **кредитові кооперативи**, а й вони несуть велику поміч малим людям. Вони громадять дрібні ощадности свого району і з них уділяють дешевого кредиту — тим своїм членам, що є господарні і варті довіря. Малий чоловік думає: чому тільки великі підприємці і землевласники мають мати солідний, зорганізований кредит? І ось малий чоловік організує власні кредитові установи, але вже не приватні, а спільницькі. Райфайзенки, людіві або народні каси й банки — це є різні назви кредитових кооперативів, які вже тисячами засіяли всі культурні краї. У Льєові маємо два українські центральні кооперативні банки: „Дністер“ і „Центробанк“, а в краю кількасот менших кооп. кас.

Подібну ціль мають також **громадські та самоврядні „каси“ й „щадниці“**.

Як вже говорилося, також **держава має свої банки**. Перше всього є в кожній державі т. зв. **емісійний банк**, який друкує банкноти й паперові гроші (читай про це в книжці „Промислі торгівля“,

Самоосвіта ч. 56—57). Ці банки помагають також кредитом ріжним приватним та громадським банкам, особливо в тих краях, де приватне банківництво ще слабе. До таких країн належать прим. Польща, Румунія, Югославія, Болгарія, Росія й Україна і т. д. З тої причини в тих державах промисловці купці а навігь хлібороби є дуже залежні від держави.

Небезпеки кредиту

Кредит — це ніж із двома вістрями: може допомогти, але можна ним і зарізатися. Коли легко за кредит, то чимало людей бере його звідки дасться, часто промарнують гроші, не думаючи про те, що позичку треба буде віддати, та ще й з процентом. Такий кредит руйнує і того, що дав, і того, що взяв гроші. Через невиплатність боржників побанкротували вже тисячі банків (особливо за великої кризи від 1929 року). **Найстрашніший є товаровий кредит** (коли береться на борг товар у склепі або у фабриці) — раз тому, що тоді товар завше гірший і дорожчий, а друге тому, що товару на кредит береться без міри, треба чи не треба, а віддавати потім дуже прикро. Найгірше є тоді, коли гріш в міжчасі подорожіє, а товар подешевіє; тоді дуже тяжко віддати довг. Знають це селяни парцелянти, комасанти і ін.

Запит: Чому власне літа доброї конюнктури і високих цін лишають за собою великі довги? І чому криза найприкріша для задовжених? Поміркуйте і дайте відповідь!

З тих причин кооперація від самого початку поборювала товаровий кредит. Перша споживча кооператива (в Рочдель в Англії) продавала товар лише за готівку і тому зуміла побороти всі кризи та всі труднощі. Вона існує від 1844 року до нині і щораз краще розвивається на користь членів.

Кредитові кооперативи знають ті всі небезпеки легкoduшного кредитування. Вони дуже

осторожно уділяють позички, лише на дійсно продуктивні, господарні цілі і контролюють чи член ужив позичку справді на ту ціль, на яку просив.

(Більше про ці важні справи вчить наука кооперації).

2. Ріжні роди обезпечень

В 19-ому столітті розвинулися в культурних країнах ріжні роди асекурацій, себто обезпечень від всяких можливих вападків. За річну або щомісячну оплату асекураційна установа бере на себе небезпеку чи то за вогонь, чи за град, посуху, хорубу, смерть, каліцтво і т. д. Цею справою зацікавилися також деякі держави і завели **примус асекурації**. В Польщі прим. обов'язує нині такий асекураційний примус: від вогню для всіх власників будинків, від недуги, випадків, від інвалідности, безробіття і на старість для всіх робітників і приватних умових працівників. Держава перебрала сама у свої руки ті всі роди обезпечень, сама стягає складки та завідує фондами обезпечень. Діяльність приватних товариств обмежено.

Українці в межах Польщі мають з передвоєнних часів два асекураційні товариства у Львові: „Дністер“ і „Карпатія.“ В Америці є асекураційно-допомогові товариства: Укр. Робітничий Союз, Народній Союз і ін.

Обезпечення від недуги, старости, каліцтва й інвалідности та від безробіття, одним словом всі обезпечення робітників і умових працівників носять назву **соціяльних обезпечень**. Ті установи, що завідують ними, засновують шпиталі й аптики, амбуляторії й санаторії для хорих і удержують лікарів та дають невеликі допомоги безробітним, інвалідам і немічним старцям. На жаль досвід показав, що там, де ті справи взяла насильно у свої руки держава і відсунула від управи самих обезпечених — справа через те сильно погіршилася.

Складки збільшено а чинитьби інституцій зменшилися, бо непомірно багато видається на удержання персоналу, на будівлю непотрібних будинків, а які гроші остають, забирає держава на свої позички. З того такий висновок, що як в усіх господарських справах, так і в цій держава повинна оставити громадянству автономію (самоуправу). У тих державах, в яких панує ліберальна система господарки, де є свобода підприємств і товариств, всі обезпечення організує громадянство само, через приватні або кооперативні установи.

Обезпечення поширюються також у транспорті і торгівлі. Взагалі всякий рід випадку і ризика можна нині обезпечити за оплатою складки. Існують обезпечення від влому злодіїв, від пошести на худобу, від граду й бурі, від мишей іт. д.

3. Інші суспільні услуги

Лікарі дають поради й поміч недужим; **адвокати** є дорадниками в правних і судових справах; **вчителі** виховують молодь і подають їй потрібні загальні й фахові знання; **професори** творять науку; **малярі, письменники, різьбарі**, театральні мистці і т. д. творять красне письменство і мистецтво; **журналісти** (редактори) видають газети; **будівничі** ставлять дома, інші інженери придумують нові машини; **духовники** обслуговують релігійні потреби членів своєї церкви іт. д.

Ті, і подібні заняття виконує інтелігенція. Це є так звані **вільні фахи** або професії. Суспільні услуги виконують ще працівники держави й самоврядування (урядники адміністрації, скарбу, шкільництва й судівництва) та ті військові, що служать у війську професійно.

Розуміється, що за ті всі услуги суспільство мусить платити; урядникам держави платять

всі, складаючи податки, а інших утримують ті, що до них звертаються за порадою. **Услуги мають так само свої ціни, як товари.** Коли є мало лікарів, а багато хорих, то лікарі зараз підносять в гору свої такси; так само є з адвокатами, будівничими, інженерами і т. д. Всі вони роблять те саме, що купці й промисловці, коли підносять ціни своїх товарів. Вони мають свої професійні організації, які призначають цінник їх праці й услуг. Давніше люди з т. зв. вільних звань заробляли добре, дякуючи своїм організаціям. Але безробіття інтелігенції помножило конкуренцію у тих званнях і тому оплати за їх услуги дещо зменшуються. (Висоту оплат лікарських, адвокатських, нотаріальних і т. д. часом установлює також держава).

4. Держава та самоврядування

Громадянство для свого безпеченства удержує державу, це є адміністрацію, військо, суди і т. д. В новіших часах крім тих чинностей на державу покладено ще й інші обовязки, часом навіть за багато. Держава нині бє гроші і веде банки, школи, має догляд над церквою, провадить і організує пошту, залізниці, телеграф і радіо, дозирає за здоровельним станом міст і сіл, інспектує порядок і час праці на фабриках, бере часом у свої руки соціяльні обезпечення й різні інші асекурації і т. д. Розуміється, що це все коштує великі гроші і їх держава стягає у формі ріжних податків і оплат, а для стягнення цих сум знову утримує окремі уряди й урядовців.

Податки стягає держава двома способами. Одні є т. зв. **безпосередні**. Це є ті всі податки, що їх громадяни платять прямо до державної каси, на основі податкового закона. Безпосередні податки платиться після того, кілька хто має

грунту, від будинків, доходу з підприємств та від інших доходів. Засада при тих податках є та, що на податок повинен іти лише **дохід** а не само майно громадянина; в противнім разі держава з'їдалаби майно своїх громадян і руйнувалаби ті підстави, на яких сама стоїть. На жаль так часто буває. Малі доходи, що ледви вистарчають на прожиття, повинні бути цілком вільні від всякого податку (т. зв. мінімум існування).

Більше, як з безпосередніх податків, збирає нинішня держава з так званих споживчих або **посередніх податків**.

Коли купую цукор, то в ціні цукру є вже врахований податок державі; цукроварня, продавши цукор, передає цей податок до державної каси. В такий самий спосіб є оподаткована нафта, вугіль, мясо і много інших продуктів. Розуміється, що всі товари і услуги, які держава має в монополію, є також високо оподатковані (прим. сіль, тютюн, сірники, спирт, карти до гри і т. д.). В деяких державах оподатковують все, що тільки вдасться: домашніх псів, воду з водотягів, електричне світло, театральні вистави, навіть карти вступу на різні забави і т. д.

Найприкрішим споживчим податком є т. зв. „оборотний“, який платять усі купці від ціни проданого товару. (В Польщі цей податок виносить 2 процент від ціни кожного товару). Розуміється, купці той процент (які інші податки) дораховують до ціни товару і податок платить споживач.

Коли в якій державі сильно розвинене оподаткування, то це називають **фіскалізмом**.

Деякі держави привязують велику вагу до доходу з монополій. Майже 40 процент доходів польської держави походить з монополій (спірту, соли, сірників і т. д.). Приміром в р. 1933/34 було всіх доходів скарбу 1.602 міліони, а в тім 628 міліонів з монополій.

Коли порівняти з собою окремі роди податків, то відразу видно різницю між ними. Податки посередні (споживчі) обтяжують кожного, хто купує якийсь товар, а що купуючими є найширші маси населення, то коли взяти загальну суму вплачених податків, — величезну їх більшість платять завжди бідні класи. Вже більше справедливі є безпосередні податки; хто має багато ґрунту, той заплатить багато податку (коли його ґрунт справедливо оклясифікований). Але найсправедливішою є така система оподаткування, коли податок платиться лише від дійсного **доходу** і то чим більший дохід, тим вищий процент оподаткування.

Примір: дохід 1000 доларів — податок 5%, дохід 2000 доларів — податок вже 6% і т. д.

Така система податків називається **поступаюча** (прогресивна).

Окрім тих двох родів податків держави побирають ще різні **оплати** й такси; деякі оплати платяться через наклеювання стемплевих значків, інші вплачуються прямо до державних кас.

Але окрім державних податків платить громадянин ще податки на громаду, де живе, на повіт, край і т. д. Ці **додатки до податків** роблять іноді суму не меншу, як податки для держави, а часом і більшу.

Цікаво тепер знати, яка частина народнього доходу іде на податки, а що лишається самому громадянству?

Очевидно — ця справа виглядає в різних державах різно. В Німеччині в р. 1928 громадянство зложило на державу, краї і громади 12 і пів міліярдів марок, а доходу в тім році мали всі громадяни разом кругло 50 міліярдів. Значить, рівно четвертина всього доходу пішла на публичні тягарі. Зате в Сполучених Державах Америки в тім самім році стягнуто з населення менше, лише п'яту частину доходу (81 міліярдів нім. марок на всіх

350 міліярдів доходу, коли перерахувати долари на німецькі марки).

У Франції публичні тягарі в тому ж році робили $11\frac{1}{3}$ міліярдів н. м., а весь дохід був 35 міліярдів; значить публичні тягарі були більші як в Німеччині, бо забирали майже третину всього доходу. Швейцарія видавала на публичні цілі $\frac{1}{6}$ частину доходу. Обчислення доходу в Польщі є дуже непевне і тому його не подаємо.

Публичні тягарі є нині великим обтяженням суспільства; лихо в тім, що в наслідок великих видатків на військо, озброєння, поліцію і щораз численніше урядництво, ті тягарі замість зменшуватися, по світовій війні ще зростають.

Господарка такою великою машиною, якою є нині держава, вимагає певного господарського **плян**у й **розрахунку**. Такий фінансовий план господарки укладається щороку на наступаючий рік і називається **бюджет держави**. Бюджет складається з двох частин: спису сподіваних приходів і спису сподіваних видатків (приходовий бюджет і розходовий бюджет). Ті два списи разом роблять грубу книгу, яку друкують щороку і роздають до перегляду послам (коли держава є демократична і має парламент). Розгляд і критика щорічного бюджету держави це головне право, якого завжди добивалися народи від володарів. В тих культурних державах, де є справжнє народоправство, урядові **не вільно стягати податків, коли вони не були ухвалені народнім представництвом**. Бо народ має найвище право контролю над тим, куди подіваються його гроші.

Шеста частина

Суспільство як цілість

Ось так ми пізнали крок за кроком всі роди суспільних чинностей. Ми коротко описали працю хлібороба, працівника промислу, торгівлі, кредиту й асекурацій, вільних звань та державної служби.

Ось вам і ціле нинішнє громадянство, або як кажуть, суспільство. Погляньмо, як виглядає будова деяких нинішніх суспільств у світлі статистичних чисел. Придивімся наперед, який є склад населення деяких держав після роду заняття або професії (читай на сторінці 170).

Як поділений професійно наш український нарід, того нині напевно не знаємо. Статистика в Польщі чи в СРСР не обчислює кілько з якої народности працює в яких фахах. Таке обчислення для Галичини маємо тільки з 1900 року, з австрійських часів. Тоді на кожних 100 Українців в Галичині працювало:

у хліборобстві	94,4	процент
у промислі	1,4	"
у торгівлі	0,4	"
в урядах і вільних званнях	0,5	"
в домашній службі	1,4	"
без сталого заняття	1,9	"
разом	100,0	процент

Від того часу відносини змінилися, як знаємо не багато. Менше є Українців на публичних посадах і в промислі, троха більше в торгівлі, але основний пень, коло 95 на 100 всіх Українців — тиснеться ще далі на селі. Подібний є професій-

ний склад українського населення також в інших займанщинах: в СРСР, на Буковині і Закарпатті.

Суспільний або національний дохід та його розділ.

Суспільство, себто всі професії й суспільні стани разом, спотребує що року плоди суспільної праці, себто **суспільний дохід**. Коли доходу є більше, як можна в році спотребувати, тоді лишається якась решта, яку відкладається на ощадність, на капітал. Ця частина загального суспільного доходу, як кажуть, **капіталізується**. Розуміється, не всякий може капіталізувати і є багато таких, яким ще недостає до життя і ті ще задовжуються або зїдають частками своє давне майно.

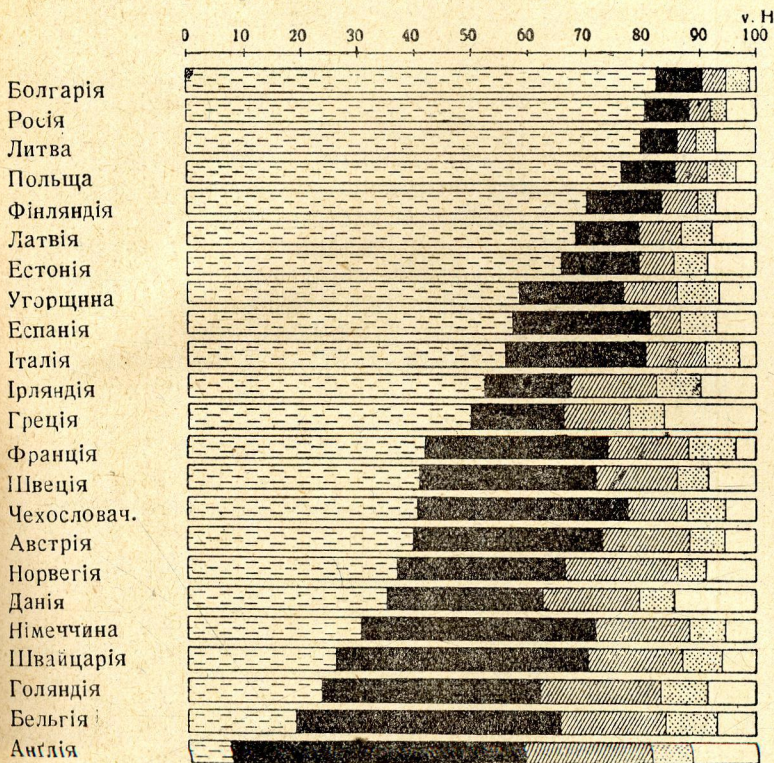
Економістів здавна манить думка, щоби обчислити в грошах вартість цілорічного доходу цілого суспільства. Не є це легка річ і тому ми тут займемося блище не загальним доходом цілого суспільства, тільки доходом окремих громадян. (Доходом є та сума дібр, яку родина має на чисто на свої особисті потреби).

Роди доходів. Дохід взагалі одержується або з капіталу, або з праці, або із одного і другого джерела. **Підприємець** (промисловець, купець, великий рільник) старається добути зі свого підприємства три річи: 1) оплату своєї власної **праці**, 2) звичайний **відсоток** на свій капітал, 3) підприємський **зиск**. Хто не веде підприємства, а має капітал в банку чи розпозичений, той одержує відсоток від капіталу або **ренту**. Чий капітал є вміщений в ґрунті, а ґрунт винаймлений, той одержує арендну плату, а коли ґрунт росте у вартості, то крім того наростає йому ще окрема **земельна рента**.

Коли-ж він не має ніякого капіталу ані у підприємстві, ані на позичках, ані в ґрунті, та заробляє на життя найманою працею, то його дохо-

Професійний склад населення деяких європейських держав

(у процентах на кожних 100 працюючих)

ПОЗЕМІ ЧЕРТКИ це відсоток хліборобів і лісників. ЧОРНІ ПОЛЯ це ті, що працюють у промислі та гірництві. СКІСНІ чертки — це ті, що заняті в торгівлі та транспорті. КРАПКОВАНІ ПОЛЯ — це працівники держави і вільні звання. БІЛІ ПОЛЯ — це домова служба та вся решта населення.

дом є **заробітня платня**. Розуміється — вона може бути всіляка — мала або велика. Коли хтось має дуже велику платню (прим. якийсь директор картелю), то його заробітня платня містить в собі ще й **участь в зиску підприємства**.

Розглянемо це на примірі важніших суспільних верств.

Власник фільварку є великим підприємцем і одержує три роди доходу: ренту з капіталу, ренту з землі і підприємський зиск.

Фабрикант одержує ренту з капіталу (відсоток), підприємський зиск, а коли сам керує фабрикою, то ще й оплату за свою працю.

Купець веде власне підприємство, в якому має вложений певний капітал і крім того дає свою працю. Значить, він старається добути всі три роди доходу: з капіталу, з праці і зиск.

Урядник, службовик, учитель і под. одержують заробітню платню (місячну) за працю.

Лікар, адвокат, інженер є властиво підприємці і заробляють собі оплату за працю та ще й зиск.

Робітник живе з праці своїх рук (якщо має ту працю).

Доволі складна справа з **селянином і ремісником**, себто зі самостійними дрібними продуцентами. Вони працюють самі у своїм господарстві, отже їм належить заробітня плата; але при тім мають дещо капіталу в землі і в знаряддях, на який повинні виробити відсоток (хоч рідко так буває). Підприємського зиску їм майже ніколи не вдається вигосподарити, бо ледви вистарчає на нужденну оплату їх власної праці. **Тому дохід дрібного селянина й ремісника зачисляємо до доходів трудових** (подібно як заробітню платню робітника і нижчого умового працівника).

З тих примірів бачимо, що є виразна різниця між доходом з капіталу (**відсотком**), між оплатою

праді і зиском. Тої ріжницї в поточній мові часто не розуміють і з того виходять баламуцтва. Найбільше непорозумінь є зі словом зиск. **Зиск — це є дохід підприємця, дохід не з власної праці,** а з чужої, дохід добутий завдяки посіданню капіталу і підприємства.

Зиск — це капіталістичний дохід.

Тому є баламуцтвом коли говорять приміром, що кооператива дала зиск. Кооператива не визискує нікого і тому не може мати зиску, а має тільки „надвишку“, яку повинна обернути на загальні суспільні цілі або звернути членам.

Зиски добуває капіталістичний підприємець ріжними способами: через недоплату зарібної платні своїм робітникам, через продавання товарів по завиСОКИХ цінах, через фальшування якості товарів, через побирання лихварських відсотків при позичках, через скуп рільних продуктів низше їх вартости і т. д. Усі форми добування **зисків** є отже сполучені з **визиском** праці другої людини. Найтяжчий визиск наступає тоді, коли комусь вдасться добути **монопольне становище на ринку**, себто безконкурентійне. До монополів стремлять якраз всі **господарські обєднання**; з них нині найбільше відомі капіталістичні картелі.

Також держава може провадити визиск свого населення; це їй приходить тим легше, бо вона може завести примусові монополі, забороняючи кому іншому вести цю ділянку продукції чи торгівлі (прим. монополь спірту, тютюну, соли, залізниць, пошти, асекурації і т. д.

Боротьба за суспільний дохід. Дохід громадянина нині зависить від многих чинників. Залежний він передовсім від того, в яким хто працює фаху (званню), а ще більше від того, чи він має більше чи менше власного майна і капіталу, чи веде власне підприємство, чи заробляє несамо-стійно, чи має протекцію чи ні і под. Іншими сло-

вами — про дохід людини рішає її **соціально положення і становище**.

У кожній професії є нині т. зв. вижчі й нижчі суспільні становища. Візьмім хліборобство: там де ще не переведено аграрної реформи, є великі, середні й дрібні хлібороби і кожна з тих **суспільних верств** або **кляс** тримається якомсь зокрема від другої, багатші гордують біднішими. Візьмім промисл: маємо клясу великих підприємців і клясу їх наємних робітників та умових працівників; ремісничий промисл має теж свої дві верстви: майстрів і челядників та учнів. В професії державного урядництва є поділ на вище й нижче урядництво і т. д. (Такий поділ видно дуже виразно прим. у большевицькій державі). Між тими суспільними клясами йде соперництво за те, хто більше дістане доходу, хто засяде на вищому а хто на нижчому становищі.

Суспільний дохід як цілість можемо собі уявити як великий пиріг, що має прогостувати всіх. Сильніші майном і спритом хапають більше і ті багатіють. Менше спритні та незорганізовані дістають менше, або й зовсім мало. А деякі не дістають взагалі нічого; ті лишаються безробітними, бездомними нуджарями.

Як бачимо, за поділ суспільного доходу ведеться соперництво, навіть боротьба. Бореться кожний сам про себе (коли в данім фаху є вільна конкуренція) і один підставляє ногу другому, але в нових часах щораз більше слово зачинають здобувати **організації** людей одного звання чи становища. На місце боротьби всіх проти всіх вступає боротьба зорганізованих **станів, професій** або цілих суспільних **кляс**. Хто хоче нині найти підпору у своїх змаганнях за свій добробут, той шукає звязку з подібними собі одиницями, себто вступає в організацію. Організуються **промисловці**, окремо кожна галузь, а крім того твориться союз всіх фахових союзів, який назовні репрезентує

цілу клясу промислових підприємців. Організуються своїм старим звичаєм **ремісники** в цехи і мають теж свою загальну клясову репрезентацію. Лучаться **купці** і змовляються що до цін та умов продажі товарів. Є союзи власників реальностей та інших форм капіталу; є союзи людей вільних звань, урядників, священиків, службовиків. Є союзи **хліборобів** великих і малих, є врешті фахові (професійні) союзи **робітників**, які спільно добиваються кращої заплати і здорових умов праці.

Найтяжчим до організації і клясової оборони показується хлібороб, особливо дрібний. Великі хлібороби, власники більших обшарів, вже здавна зорганізовані і добули собі великі впливи на уряди та на господарську й податкову політику держави. Там, де їх маєтків не розпарцельовано, переважає консервативний напрям в політиці; до услуг обшарників є державні банки і бюджети, їм достаються субвенції на годівлю і „направу господарств“ та дешеві гіпотечні кредити. Зате дрібні хлібороби не мають впливів, головню через всю розпорошеність.

Влив організацій на розмір доходу людини нині щораз більший. Мало того: організації зачинають вже нині рішати, чи взагалі одиниця має мати працю й дохід чи ні. Є відомі змагання фахових союзів до того, щоби замкнути приплив нових людей до промислу, торгівлі, до вільних звань, купецтва, ремесла і т. д. Ці змагання ведуть до повороту середновіччя, коли ремісничі й купецькі цехи допускали до зарібку лише ті особи, хто їм подобався. — Також держава має величезний вплив на розділ доходів; вона може опікуватися одними верствами і народностями, а утискати другі, давати податкові та фінансові полекші одним, а кривдити других, не допускати їх до зарібків і т. д.

Де є великі соціальні ріжниці, велика пропасть між маєтними і бідними, там є **соціальний несупокій**. Бувають часті соціальні заворушення, бунти, страйки, або навіть цілі суспільні перевороти (революції). Разом це все зовється: клясова

боротьба. Очевидно — її викликають лише ті, що визискують других, отже т. зв. вищі верстви.

В новіших часах, під натиском демократичних рухів, йде поволи до вирівнювання великих маєткових ріжниць. Одначе це дорога дуже каміниста. Які ще нині великі ріжниці в доходах суспільних верств, про це може свідчити приклад Польщі.

В добі великої кризи вийшло на денне світло, що платні директорів великих капіталістичних підприємств ідуть в тисячі золотих річно. Магнат фон Плєс зі Шлєска сам у своїх податкових заявах подавав свій дохід на 6 мільонів злотих річно. Князь Пщинський посідає величезні терени з копальнями вугля, разом розміру 60 тисяч гектарів. В тих копальнях працює під цю пору 350 робітників а грубість вуглевих зложищ є 1200 метрів. Померший в 1934 р. граф Потоцький з Бережан мав також поверх 60 тисяч гектарів землі, дві палати в Парижі, 3 вілли в Італії та Іспанії, копальню заліза в Іспанії, збірники клейнодів, галерії образів і т. д. Вартість майна 60 мільонів злотих.

Варто заглянути теж до статистики.

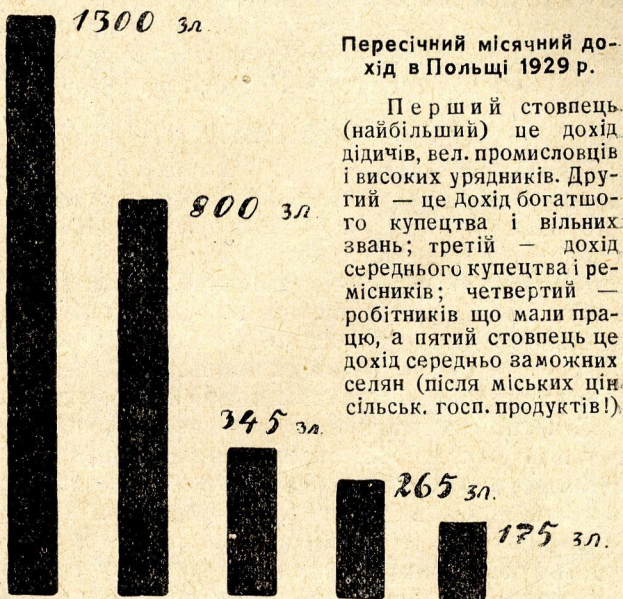
Після обчислень державного кон'юктурального інституту. в р. 1929 ціле населення Польщі випрацювало доходу у вартості 26 мільярдів польських злотих; з того пішло на спожиття кругло 24 мільярди а 2 мільярди заощаджено (хоч уряд не подає, хто це заощадив і в якій формі). В доході пораховано також все те, що рільники спотребували зі своїх власних продуктів і в той спосіб обчислено суму спожиття села на 11 мільярдів. Місто й держава спотребували 12 і пів мільярда (хоч сільського населення в Польщі три четвертини, а міського лише одна четвертина). Еже тут видно велике покривдження села.

Але село теж не однакове, бо заможний дідич має много більше доходу, як малоземельний селянин. На одну селянську родину (4 особи) припадало місячно продуктів і закуплених товарів у вартості 175 золотих, рахуки власні продукти по міських цінах. За те на одну поміщицьку родину припадалоби пересічно грубо більше, бо 1300 зол. місячно.

В ремеслі й дрібній торгівлі названий урял оцінив спожиття на 345 зл. місячно на родину, а серед робітництва зарібок всіх членів разом давав 265 злотих. Отже селянин жив навіть о много гірше як робітник (о 50 процент).

Розуміється — це все є пересічні числа; в практиці є дідичі, що мають грубо більші доходи, як тут показано; а були робітничі родини, які не заробляли й половини 265

злотих. Також треба пам'ятати, що це є числа з часів перед крізою, з доби найвищої повоєнної кон'юнктури.

Пересічний місячний дохід в Польщі 1929 р.

Перший стовпець (найбільший) це дохід дідачів, вел. промисловців і високих урядників. Другий — це Дохід багатшого купецтва і вільних звань; третій — дохід середнього купецтва і ремісників; четвертий — робітників що мали працю, а п'ятий стовпець це дохід середньо заможних селян (після міських цін сільськ. госп. продуктів!).

Всякий запитає: то все добре — але як же повинна бути засада **розділу суспільних доходів?**

Відповісти на це питання не так легко, якби здавалося. Праця різних людей не однакова, неоднакової вимагає натури і підготовки (знання). Обіцянки комунізму дати всім однакові доходи — показалися неможливими до переведення. Зараз з початку скривджено саме селян. Розділ доходів в суспільстві **повинен бути справедливий, за все повинна бути „справедлива ціна“**. Та справедлива ціна мусить брати на увагу: працю людини, її фахову підготовку, прикрість самої праці, родинний тягар кожного працівника і т. д. Справа є нелегка до вирішення і тому повної справедливості в розділі доходів людство здається не

осягне. Але річ у тім, **щоби старатися хоч як мога наближуватися до тої мети.**

Друга засада повинна бути така: **що кожний громадянин має рівне з другими право на працю і на зарібок.** Це дві основні соціяльні вимоги.

СВІТ КАПІТАЛУ.

Ідеологія капіталізму. Така вже вдача людства, що споконвіку аж до нині багатий мав більше пошани, як бідний. А багатим робився той, хто мав або твердий п'ястук або твердше серце як другі, або кому доля краще всміхалася. Нинішній капіталізм, хоч виріс на інших підставах, як давніше февдальне багатство — в суті річи коріниться в тих самих лихих схлосновностях людини: в погоні за владою і багатством, хочби коштом других.

Сучасний капіталізм не скриває того, що його начальною засадою є: **стремління одиниці до як найбільшого зиску.** Нехай кожний дбає за себе, не оглядаючись на других. Посідач капіталу (чи то в грошах, чи в будинках, машинах, в землі) може тим капіталом орудувати, як йому подобається, може у своїм підприємстві робити, що йому хочеться. Ніхто не повинен туди зазирати, як там люди працюють, в світлі чи в темноті, в сухости чи вохкості та скільки заробляють. Державна власть є на те, щоби багнетами усмиряти робітників чи мужиків, якби вони бунтувалися, але не на те, щоби вмишуватися у „приватні діла“ капіталістичних підприємців.

Ось таку більше менше ідеологію склав собі світ новочасного капіталу, від коли став приходити до сили і значіння. Для себе вимагав свободи рухів і це звав **господарським лібералізмом**, а для робітництва — державного нагляду. Довго тревало, заки робітники здобули собі право організуватися в союзи, а в потребі страйкувати. Де тільки капіталістична кляса здобуває більшу

силу, там зараз намагається відібрати трудовому народові можливість організації й самооборони.

Книжні заступники капіталістичної ідеології твердять, що тільки капіталістична засада „кожний за себе“ може дати людству добробут і запевнити поступ. Тоді, мовляв, у вільнім змаганні (конкуренції) перемаже той, хто найздібніший, найрозумніший, найсильніший. Перемаже той, хто буде давати найліпшу і найдешевшу услугу. Все що слабе тілом і умом — вигине. Лишаться самі здорові й здібні одиниці і вони поведуть людство до кращих часів. Тільки нехай ніхто не вмішується у справи підприємств. В практиці така теорія провадила до дикого безконтрольного визиску праці, до обманства в торгівлі і лихварства в кредиті, до руїни здоровля фабричного і фільварочного робітництва. Аж під натиском самих визискуваних мас почала в ті справи вмішуватися держава, заводячи різного роду соціальне охоронне законодавство і закони проти лихви.

Картелі. Та гарні лібералістичні теорії про вільну конкуренцію не стримували підприємців від порозумінь між собою. Від кінця 19-го століття починаючи, підприємці всіх галузей промислу і торгівлі входять між собою в тісні порозуміння. Коли таке об'єднання не зносить господарської автономії окремих підприємств, то зветься воно **картель**. Картель, це є умова між підприємцями якоїсь одної галузі, якою вони устанавляють між собою, по чому продавати товари, чи і на який давати кредит, умовляються в яким районі хто має продавати, щоби не робити собі взаємно конкуренції, які платні платити робітникам і службовикам і т. д. Тут-же вони умовляються, як боронити своїх інтересів перед громадянством і владою, як поборювати своїх противників (приміром кооперацію і под.) Головна отже ціль картелю — це **убити конкуренцію** між окреми підприємствами,

не допускати нових конкурентів, заводячи таким чином **монополі** на даний продукт. А нема нічого гіршого для господарства і його поступу як всякого роду монополі, приватні чи публичні.

Картель може завести спільне бюро для продажу виробів своїх членів. Таке бюро зветься **синдикат** (прим. нафтовий та цукровий синдикати в Польщі).

Трапляється, що картелі ухвалюють зменшити продукцію, щоби не допускати до обнижжя цін. Іноді цілком замикають деякі союзні фабрики а їх власникам платять зате відшкодування.

Об'єднання підприємців може бути ще тісніше, таке, що з кількох підприємств зробиться одно, з одною центральною дирекцією. Таке об'єднання зоветься вже не картель, а **трест**. Наймогутніші трести є в Америці (прим. нафтовий, залізний, мідяний і под.).

Нафтовий трест із залізним (концерни Рокефелера і Моргана) вже до війни згромадили в своїх руках 36 процент (над третину) всього народного майна в Злучених Державах. (Кругло 40 мільярдів доларів). До концерну Моргана належало 347 різних підприємств, а в них було 746 директорських посад. Нині сила тих концернів ще більша.

Діяльність картелів і трестів так явно шкідлива для всіх верств громадянства, що у многих державах є вже закони, які піддають їх під публичну контролю. Але ті закони не мали доси майже ніяких успіхів, бо підприємці знаходять завжди дорогу обходу законних приписів. Що гірше — в останніх часах деякі держави заводять навіть примусові картелі в окремих галузях господарства, ніби для того, щоби мати підприємців під контролею.

Акційні спілки. Сучасний ступінь розвитку капіталізму називають **фінансовим капіталізмом**.

Це має свою причину в двох явищах: у розвитку **акційних спілок** та у збільшеній силі **банків**.

Ми вже знаємо, що таке акція. Це уділ в капіталістичній спілці, він дає один голос на загальних зборах спілки. Кілько маю акцій, стільки маю голосів. Такий статут дає змогу заможним людям або банкам через скуп акцій здобувати за гроші членство в акційних спілках, які ведуть усякі промислові чи торговельні підприємства.

(Це основна ріжниця від кооперативи. В кооперативі одна особа не може мати більше як тільки один голос, хочби мала бог-зна скільки уділів).

З другого боку форма акційної спілки дає змогу легким способом громадити великі капітали для ведення підприємств. Хто дістав від влади дозвіл (концесію) на акційну спілку, той друкує акції і розпродує їх як товар між публику (кожна з одним голосом). Вся річ у тому, щоби публика мала довіря до того паперу. Щоби це довіря здобути, розпродаж акцій беруть на себе більше відомі банки. Таким способом фінансування акційних спілок є тісно звязане з банківництвом.

Найбільші підприємства світу, за малими виїмками, існують як акційні спілки, бо це найлекший спосіб зібрати великі капітали і то не лиш зі своєї держави, а й за границями (бо акції продаються скрізь на біржах як цінні папери). Чим краще йде підприємство та чим більші платить річні дивіденди (зиски) на акції — тим більше попитують за ними і платять не раз за акцію грубо більше, як на них написано. Тоді кажуть, що „курс акції стоїть високо“.

Але не дай Господи якоїсь лихої вістки про підприємство! Тоді публика масово старається випродувати акції цього підприємства і в наслідок того їх ціна-курс паде дуже низько.

(Так починаються всі господарські кризи: за-

хитується довіря до акцій і вони летять стрімголов у низ).

Система акційних товариств дає змогу також малим людям, з маленькими капіталами, бавитися в капіталістів, підприємців. Вони втішаються думкою, що мають право бути на зборах великої капіталістичної фірми. Але це марна потіха — бо більшість акцій кожної акційної спілки є завжди в руках малої купки заможних одиниць, або банків, властивих господарів підприємства. Вони кількома голосами більшості ухвалюють все, що хочуть, а решта акціонерів є тільки для прикраси і для давання готівки. В тім то й лежить злуда акційної спілки: по формі це демократична установа, а в дійсності чисто капіталістична. Паном у ній є гріш а не малі люди.

Капіталізм створив нині з акційної спілки свою наймогутнішу опору. Через неї він добуває капітали від широких мас громадянства — на те, щоби при допомозі тих капіталів поневолювати те саме легковірне громадянство. Каргелі й акційні спілки не дуже вяжуться кордонами держав. Коли їм це на руку, то розпускають свої сіті далеко поза межі рідного краю і шукають звязків з заграничними капіталістами.

Роля капіталістичних банків. Капіталістичний банк, чи він власністю одиниці чи спілки, має найбільше нагоди вмішуватися діяльно в життя підприємств. Вже сама роздача кредитів не може відбуватися наосліп; банк мусить добре перевірити маєтковий стан того підприємця, який просить у нього позички. Банк має своїх розвідників, які дають йому інформації про стан підприємств. Дуже часто трапляється, що банк примушений сам купити підприємство свого довжника, коли він стає невивплатним. Коли ж банк має зайві гроші, то або дає початок заснованню нової акційної спілки, або скуповує акції існуючих товариств.

В той спосіб капіталістичний банк гуртує кругом себе цілу низку усяких промислових, торговельних, імпортових та експортних підприємств; всі вони залежні грошево (фінансово) від банку і становлять його „концерн“. Кожний більший капіталістичний банк має свій концерн, яким кермує; він призначає туди своїх платних людей на директорів, голов Надзірних Рад і т. д. Тому, як трапиться, що упаде банк (себго оголосить невиплатність, банкруцтво), то за ним летять також ті підприємства, що були в його концерні.

Роль капіталізму в сучасному господарстві.
Як відомо, сам капіталістичний спосіб господарки не є якраз винаходом нових часів, але правдою є, що в жадній добі історії він не дійшов був до такого значіння, як у 19 і 20 століті. Аж до того часу рішучу перевагу в суспільстві мали власники землі, феодала, люди з родів, з титулами і гербами. Капіталістичний дух, що поважає всяку грошеву силу, без різниці, чи це рільник, промисловець чи купець, приніс різку зміну у феодално-шляхоцьким способом думання.

Не дасться заперечити, що з цього погляду капіталістичний світогляд був поступом, тим більше, що поборював також особисту неволю селянства. Рішучу перевагу капіталістичному міщанству над феодалами дав буйний розвиток машинового промислу, опертого на наємній праці вільних від панщини пролетарів. І це є правдою, що промислові та торговельні підприємці за 19. століття зуміли розбудувати незвичайно широко усі ділянки промислу, використовуючи усі можливі наукові винаходи.

Але це все не може закрити факту, що цілу ту будівничу діяльність капіталістичний світ провадив лише для того, що вона несла зиски. Де не було вигляду на зиск, там кінчилася приватна ініціатива підприємця. Майже все, що людство створило в 19-ому столітті в ділянці народної

освіти, суспільної опіки, гігієни і т. д. — створено не з ініціативи підприємців, а під натиском самих народніх мас і лиш деяких гуманних одиниць з вищих суспільних верств. Дуже часто ж треба було боротися з опозицією буржуазії проти таких реформ.

За фєвдалізму майно і владу мав той, хто або силою або від князя добув землю. За капіталізму майно, окрім спадщини по батьках, наростає само усякому, хто має трохи капіталу. Наростає то з процентів то з зисків, коштом праці других людей. Твориться нова шляхта, хоч не гербова, але теж спадщинна.

Що до політичної орієнтації цієї суспільної верстви, то відомо, що вона боролася за демократичні свободи і рівність перед правом, як довго перевагу мали фєвдали. В новіших часах, коли вона сама заняла місце фєвдалів, вона виступає проти демократизму а навіть фінансує протидемократичні рухи (т. зв. фашизм).

Світ праці.

Робітнича справа. Машиновий капіталізм там, де машинова праця дешевша від ручної, веде до зосереджування капіталів і підприємств; таким чином виростають в цих галузях великі промислові заведення, а підупадають середні й малі. Це правило показало свою силу передусім у гірництві й тяжкому промислі. Тому тут найскорше вимерли ремісничі варстати, уступаючи місця великим капіталістичним або державним заведенням.

Як уже знаємо, в деяких ділянках промислу і сільського господарства це правило ще досі не виявило своєї сили і тому тут побіч великих підприємств існують ще численні середні й малі.

Там одначе, де принялася капіталістична форма, наступило виразне відділення працівника від власности засобів виробництва. Працівники

(умові й фізичні) у капіталістичних підприємствах не є вже їх господарями, ані навіть співгосподарями. Вони є **наємною силою, яку купується за гроші по означеній ціні, як кожний інший товар.**

Ціною праці є заробітня плата. При вільній конкуренції на ринку праці її висоту вирішує **подача й попит вільних робочих рук.** Коли одначе нема тої конкуренції, то ціну праці **диктує** однобічно картель працедавців (рідко картель праці — професійний союз). Іноді в це вмішується держава і вона означає ціни праці. По світовій війні створено у многих державах т. зв. роземчі комісії для справ заробітних платень, в яких засідають делегати підприємців, працівників і як посередник і провідник — делегати влади. Ідеалом, до якого повинно стреміти вирішування цін праці, повинна бути як скрізь, так і тут **справедлива ціна.** Хоч тяжко її точно означити — то все таки чуттям можна завжди вирішити, яка ціна відповідає засаді справедливості.

Машинова система вивласнює дрібного продуцента. Вона зробила працівника наємником, який не має ніякого голосу в завідуванні виробництвом, є тільки кільцем у величезній фабричній (або бюровій) машині. **Вона робить і з людини бездушну машину.** Людство бунтується проти цього; були і є різні спроби, щоби зробити робітника як не співгосподарем фабричного підприємства, то хоч дати йому участь в зисках. Думається над тим, як-би то розвагою, віддихом, спортом і т. д. уприємнити робітникові побут у фабриці. Все це свідчить, як велика є в людині туга за тим, щоби промисловій праці вернути назад її давнішу принадність.

Але покищо є так, як є. Капіталістична система встигла вже опанувати всі найголовніші ділянки промислу, банківництва і торгівлі. На основі свого „права власности“ капіталіст (поза СРСР) є майже безмежним паном у своєму підприєм-

стві. А там знову, де власником підприємств є держава (в СРСР) — вона вступила в абсолютні права капіталіста. Правда — є вже початки іншої промислової системи. Маємо на думці досить вже поширені підприємства різних **демократичних** об'єднань народу: кооперації, професійних союзів. Однак ще треба чекати досить довго, заки їх сила зможе мірятися зі силою капіталістичного світу.

Відсунення працівника від впливу на організацію праці є явищем наскрізь нездоровим і назадицьким, бо убиває в людині етику праці і любов до неї. Праця в наймах — це праця раба, „за напасть“, а часто й на перекір.

Кожний працівник, чи фізичний чи умовий, має вдоволення з праці тоді, коли знає нашо він працює і коли за свою працю має відповідну винагороду.

Але найбільше лихо найманої праці за системи капіталізму — це є **непевність праці**. **Працівника можуть кожної хвили викинути з роботи**. Він ніколи непевний своєї праці і це його найбільше гнобить морально. Під тим оглядом доля робітника без порівняння гірша від долі найбіднішого селянина, коли той має хоч клатик землі і якусь хатину. — Ці всі причини склалися на те, що кляса найманих працівників є неспокійна, нервова, склонна до всяких несподіваних виступів, то дуже революційних, та дуже назадицьких (Примір Німеччини).

Розвиток машинового промислу відсунув від праці великі маси дрібних ремісників і зробив з них, та ще далі робить, безробітних пролетарів.

Ще більший приплив безробітних дає село, особливо там, де не переведено парцеляції великої земельної посілості і селянство дуситься на дрібних клатках землі. Ці безробітні творять наче **резервову армію робочої сили**, яка тільки

чекає кивка фабриканта, щоби стати до праці на місце страйкуючих або невдоволених працівників. Язище **безробіття** йде як невіступний товариш розвитку машинового капіталізму і прибирає чимраз гостріші форми. **Капіталізм свідомо не ліквідує безробіття**, бо існування резервової армії праці дуже йому на руку. А мігби його легко позбутися, якби в міру поліпшування машин скорочував день праці робітника (не зменшуючи платні!).

Уже в 1856 році в Англії урядово начислено 880 тисяч безробітних, що жили з підмог і милостині. Підчас кризи у 1863 році було їх поперх мільона. Перед вибухом світової війни їх було середньо півтора мільона рік-в рік. Німеччина, яка вступила значно пізніше на шлях машинового промислу, мала вже 1895 році 771 тисяч безробітних. За великої кризи 1930 р. число безробітних тут дійшло до 5 мільонів, а в Англії майже до трьох. В Злучених Державах в цей час було 14 мільонів урядово нарахованих безробітних.

Машина зробила роботу людини простішою, яку можуть виконувати жінки й підростки. А що жінкам і дітям можна менше платити, отже підприємці почали масово приймати жінок і дітей, а викидати муштин. Жінки замість плекати діти пішли до фабрик за ними діти, а батьки родин часто-густо сидять без праці. **Капіталізм почав руйнувати родину.**

В початках фабричної системи не було ще жадного охоронного законодавства. Це використовували підприємці приказуючи робітникам робити по 14, ба навіть 18 годин денно. Умовини праці по майстернях були іноді страшні, навіть у ніби культурних країнах.

Щойно від 30-х років 19. століття в Англії почав уряд під натиском опінії вмішуватися в господарку по фабриках. 1833 року вийшов перший у світі охоронний закон, яким заборонено держати робітника на праці довше як 12 годин. 1848 р. цей час зменшено до 10 годин. Дальше скорочення принесла аж революційна доба по світовій війні: у більшості держав Європи законно заведено 8-динний день праці, а підчас світової кризи перша Америка зробила дальший крок. Реформа Рузвельта скоротила час праці до 40 годин в тиждні.

Головну заслугу за ті реформи має безумовно соціалістична течія, яка вела в пресі і через уста самих робітничих організацій вперту пропаганду за т. зв. фабричним або

соціальним законодавством. Підпирали цю справу також чесніші люди з освічених верств (в Німеччині був цілий гурт учених, що вів ту акцію; їх прозвали „соціалістами з катедри“). Обмежено працю жінок і дітей, а малолітніх взагалі заборонено приймати на працю. Заведено урядових інспекторів над здоровельними відносинами по фабриках. За прикладом Німеччини почалося примусове забезпечування робітників від недуги (Каси Хорих) і нещасних випадків. Робітничі організації ведуть боротьбу за платні відпустки для працівників, за опіку в часі материнства, допомогу на старість і в часі безробіття.

Попри різні лиха від пролетаризації робітництва, ця зміна принесла одно велике добро. Перебуваючи на праці великими гуртами, наче військо, робітничі (і службовицька) маса легко привчається до **до організації** і солідарности. На цій підставі досить швидко зродився рух робітництва до творення своїх товариств, професійних союзів. Правда, довго проти цього боролися підприємці; маючи вплив на державу, вони переслідували й забороняли організацію робітників (т. зв. праю коаліції). Найбільше поборювали уряди право робітників до **страйку** (організованого стриму від праці). В Англії засновано **перший професійний союз**. Сталося це в **р. 1794**. Але прим. у Франції йшло тяжче — бо аж у 1868 році дозволено засновувати легально союзи. Нині вже нема майже країни без професійних союзів робітництва та умових працівників, з членством в тисячі і мільйони осіб. До союзу вплачує робітник що тижня грошеву вкладку і ходить до союзу на всякі збори і наради. Союз організує акцію за платні, за охорону праці, дбає про читальню для членів, дає підмоги в разі більшої потреби, вминається перед фірмою за покривджених і т. д. Великим здобутком професійного руху є т. зв. **збірні умови про працю**. Союз підписує з фірмами загальний контракт що до всіх робітників, в якому означені всі права й обов'язки робітників та працівників.

Професійні союзи нині — це якби картелі праці, проти картелів підприємців. Вони є головною опорою робітничої класи. Тому не дивота, що т. зв. фашистські уряди, які заступають інтереси підприємців, в першій мірі атакують свободу професійних союзів.

Другою опорою робітництва стали політичні організації (партії). Ті партії, до яких горнеться робітництво, мають або виразно соціалістичну фірму або у своїх домаганнях видигають важніші точки соціалістичної програми, хоч не приймають такої назви. Нахил робітництва до соціалістичних гасел пояснюється тим власне, що робітник за капіталізму позбавлений власности засобів виробництва і хотівби, щоби ті засоби, які є в посіданні приватних підприємців,

перейшли на власність „загалу“ (чи держави, чи робітничих спілок, чи кооперації — про це є різні думки і погляди).

Робітник є не тільки продуцент (несамостійний). Він є ще поважний споживач (консумент) і тут він вже незалежний, може купувати де хоче. Тут він теж проявив організацію. Поважною опорою робітництва стали саме **споживчі кооперативи**, які на Заході розрослися до справді величавих розмірів і є нині гордістю робітничої та працівничої класи. (Перша взірцева робітнича спож. кооператива заснована знову в Англії у 1844 році). Союзи споживчих кооператив розбудували вже в деяких країнах могутній власний фабричний промисл, який веде конкуренційну боротьбу з приватним капіталом.

Колодою у ніг робітничої організації є резервова армія праці, маси безробітних, бо ті звичайно не є членами професійних союзів, є схлонні кожної хвилі зломити солідарність працюючих робітників (при штрайках, то-що). Ними користуються працедавці в разі потреби: викидають з праці непокірних (це зветься „льокавт“) і приймають безробітних. На масі безробітних виїзджають у гору різні демагоги (Мусоліні, Гітлер), обіцуючи їм працю і добробут, коли підуть за ними розбивати зорганізованих робітників.

Робітниче питання, як бачимо, дуже складне і ховає в собі ще многі несподіванки.

Метою, до якої стремить нині соціалістичний робітничий рух у господарській ділянці, є: щоби праця не була мертвим товаром, яким торгується, щоби робітник був і почував себе у якій небудь формі співгосподарем тої установи де працює, бо це верне йому вдоволення з праці, далі щоби мав здорові умовини праці, щоби мав певність, що його без вини не позбавлять праці та врешті, щоби за свій труд одержував хоч приблизно справедливую матеріяльну винагороду.

Дороги, якими різні робітничі течії хочуть дійти до тої мети, є різні і тому робітничий рух не є нині одностайний.

Дрібні продуценти (селяни й ремісники). В супереч думці Карла Маркса селянство чисельно не вигибає, а навпаки помалу таки розростається і навіть парцелює великі фільварки. Розуміється, найкраще господариться т. зв. середнім господарям, які мають стільки ґрунту та інвентаря, що можуть поступово господарити.

І селяни і ремісники ведуть боротьбу за те саме, що наємний працівник: за **справедливу ціну своєї праці**. Бо їх дохід є майже виключно доходом праці, а не капіталу. Ціну за свою працю дрібний виробник одержує не у виді заробітної платні, а у формі ціни за свій продукт. Тому його боротьба мусить вестися головно у формі торговельної, кредитової та виробничої кооперації, яка має його наблизити до ідеалу справедливої ціни. Тої самої справедливості добивається він також в розкладі публичних тягарів. (Що таке справедливість — про це рішає очевидно загальне етичне почування громадянства).

Що до організації й самооборони, то селянство припізналося навіть більше, як фабричні робітники. Це був наслідок довгої панщиняної неволі і сільської темноти та нужди. Щойно подих демократичних часів 19-го століття, поширення народнього шкільництва, книжок і преси оживили й село. На перше місце вибилися селяни Західної Європи. Взірцем селянської організації й культури вважаються нині Данія, Швайцарія, Франція, Чехія, Фінляндія і т. д.

Організація українського селянства почалася у 80-их роках минулого століття. А було тут що робити, бо темнота й визиск з боку всяких пявок, та податковий утиск і привілеї дідичів були величезні. Організація почалася в Галичині від освітніх товариств (читалень) та громадських шпихлірів і позичкових кас. (Ті останні скоро розікрали війти, комісарі з повітів та їх помішники). У 90-их роках почали наші селяни під проводом деяких одиниць з інтелігенції основувати вже не-урядові, самопомічні товариства: кооперативні каси і крамниці, а врешті, вже по 1900 році, молочарні і господарські кружки. На Вел. Україні почався спершу рух за кредитовими кооперативами а відтак споживчими; освітню роботу вело селянство при коопе-

ративах, бо уряд не дозволяв на основування просвітних товариств, особливо українських. З тих зусиль виріс на передодні світової війни вже доволі поважний селянський рух.

Від 90-х років селянство Галичини й Буковини почало організуватися також до політичної оборони. Початок зроблено 1890 року: це була українська соціалістична „радикальна партія“.

До найбільшого розвиту дійшла організація селянства по обох боках Збруча в часі революції 1917 до 1919 року. Але перемога Росії над Україною і окупація краю большевиками з Москви підкосили знову ті гарні зав'язки селянської організації. Треба думати, що вже не на довго.

Селянство поволи освідомлює собі факт, що й воно становить суспільну клясу. Воно розуміє вже, що всіх селян лучить однакове господарське й соціальне положення. Але воно повинно пізнати ще й своїх ворогів і своїх союзників. Його противниками є: дідичі, грошеві капіталісти, капіталістичні купці й промисловці та державна бюрократія, взагалі всі ті, що живуть з визиску його праці. Його союзниками є отже ті кляси, які так само терплять визиск з боку тих самих чинників. Таким природнім союзником селянина є в першій мірі робітництво, а крім того дрібне, трудове ремісництво, яке теж терпить економічний визиск. Окрім господарських спільних інтересів ці три трудові верстви мають ще спільний політичний інтерес: їм всім однаково необхідні громадянські свободи, головно свобода організації й освіти.

■ ■ Хоч пізно, то все таки й селянство творить свої професійні організації та скріплює кооперативне будівництво. Виростають сильні краєві союзи кооператив різного типу: кредитово-банкові, для збуту і перерібки продуктів, для закупу потрібних селянинові знаряддів і погноїв і под. Кооперативні союзи організують теж агрономічне

порадництво членам своїх кооператив, господарський вишкіл молоді і т. п. Для оборони своїх загальних станових інтересів творить селянство також політичні організації. (На жаль ще не всюди селянство йде політично з робітництвом, а денеде підпирає навіть з неспівомости назадницькі стремління).

Важними питаннями селянської політики є справа цін рільних продуктів, податкова справа, земельна реформа, меліорації й комасації ґрунтів, хліборобська освіта, розвиток сільського промислу, який мігби дати працю надмірові робочих рук на селі та ще інші справи. Для оборони селянина від визиску з боку посередників є необхідна безпосередня доставка продуктів від хлібороба до споживача або до його кооперативи і в тім напрямі повинна йти політика селянської кооперації.

Ремісництво має нині деякі вигляди на розвиток, а саме тому, що винахід малих електричних моторів дає змогу заводити малі трудові варстати з ужиттям машин. Ремісництво теж змагається за свою організацію. Від половини 19-го віку почалася організація кредитових кооператив для оборони ремесла від позичкової лихви; пізніше почали ремісники оснорувати свої закупочні і збутові кооперативи. Ведуть спілкові крамниці і магазини. Їх професійними організаціями є цехи, а урядовим заступником „ремісничі палати“, подібні до такихже урядових „палат“ торговців-промисловців та рільників.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ:

1. Чим займаються торговельні банки? 2. Що є гіпотечний банк? 3. Що є емісійний банк? 4. Що є акційна спілка? Що є акція? 5. Яка різниця між акційною спілкою і кооперативою? 6. Що є картель? 7. Які є роди суспільних доходів? 8. Як організуються суспільні класи і звання? 9. Що це є зиск? 10. Гляньте на образок на стор. 171 скажіть, в якій державі більший процент хліборобів, а де найменший?

Частина сема

Великі проблеми сучасної господарської політики

1. Європейсько-американська господарська система.

Час, що його переживаємо, належить без сумніву до великих діб в історії людського роду. Миж не тільки перебули найбільшу в історії світу війну, правдиву різню народів; ми переживаємо по тій війні найбільшу з господарських кріз та великі політичні переміни. Навіть найбільші оборонці капіталістичної господарської системи признають уже, що капіталізм поважно хитається, та хто зна, які ще прийдуть суспільно-економічні та політичні несподіванки.

Але не тільки сам капіталізм переживає кризу. Також серед його противників іде нове шукання доріг і перевірка дотеперішніх поглядів, як це видно з дискусій в соціалістичних таборах.

Заки приступимо до ближчого розгляду головних питань сучасного нам господарського й соціального життя, мусимо кілька слів сказати про ті порядки, котрі досі були і ще почасти є в Європі й Америці, одним словом поза межами большевицької держави.

Звичайно говориться, що в тих країнах панує капіталістичний лад (устрій). Є правдою, що у многих державах переважна частина населення працює в установах капіталістичного характеру. Такі держави, це Англія, Голяндія, Бельгія, Швайцарія, Німеччина, Злучені Держави і т. д. Але не ціле населення є втягнене у капіталістичну систему.

Крім того є великі держави, де більшість населення господарить ще старим способом, на малих трудових рільних господарствах, ремісничих варстатах, та малих торговельних підприємствах (Польща, Фінляндія, Італія, Еспанія, Балканські держави, Румунія, Мадярщина). Є знова держави, де старе трудове господарство ще змагається з новим, капіталістичним (Франція, Австрія, Швеція, Норвегія, Данія, Чехословаччина і т. д.) Правда, капіталізм має велику силу і в тих державах, що мають багато трудових господарств, і може це й є причиною, що всі держави, поза СРСР, називають „капіталістичними“.

Але навіть у державах з переважно капіталістичними господарствами, прим у таїй Англії чи Німеччині, від довшого часу нарастають некапіталістичні сили Є це: кооперація, комунальній державні підприємства, професійні союзи найманих працівників і т. д. Вони поступово ослаблюють впливи і значіння капіталізму.

Отже, коли ходить про те, **що становить ріжницю** устрою Евро Америки й Совітів, то тою прикметою не буде капіталізм, а щось інше. Шож таке? Ніщо інше, тільки те, що господарка в СРСР є переважно **в'язана, удержавнена**, а в решті світу переважає **вільна господарка система**, державою нев'язана, або тільки контрольована. В СРСР господарем підприємств є держава, в решті світу — **приватні підприємства, оперті на праві приватної власности** засобів продукції.

Як відомо, фундаментом, на котрому виростили капіталістичні підприємства, були **ті свободи**, що їх міщанство вибороло у парусотлітій боротьбі з королями, шляхтою й духовенством. Окрім важних політичних прав (парляментів, декуди навіть республіканських форм правління) — міщанство здобуло дуже важні **господарські** права. Три з них були найважливіші:

а) **право приватної власности;**

б) **право вільно закладати** які хочеться підприємства і вільно торгувати;

г) **право свobodно конкурувати між собою.**

Як знаємо, наукові оборонці інтересів міщанства зібрали ті всі права в цілу економічну систему (теорію). Вони доказували, що треба на віки закріпити повищі свободи, щоби всякий громадянин без різниці стану міг посідати те, що здобуде, торгувати чим захоче і де захоче, фабрикувати, що схоче і притім конкурувати з кожним, хто стане з ним до конкуренції. Таку господарську систему прозвано: „**господарський лібералізм**“. Економісти ліберальної школи протестували проти старих цехових обмежень, далі проти того, щоби держава заводила якісь торговельні обмеження, заборони, концесії, пограничні мита і т. д. Тим більше противилися, щоби держава сама бралася до торгівлі й промислу та заводила монополії. Промисл, торгівлю, хліборобство і т. д., держава повинна залишити приватним громадянам, сама ж мала бути тільки сторожем границь та безпеченства внутрі, або „нічним вартівничим“, як жартівливо говорив німецький соціаліст Ф. Ляссаль.

Послідовно лібералісти противилися також, щоби влада вглядала в те, що діється у підприємствах, які там умови праці, які платні і т. д. — Через те лібералізм викликав злісу на себе вовка. Тим вовком стала течія **соціалізму**, котра від більше сто літ різко виступає проти міщанського індивідуалістичного лібералізму. Соціалісти стали голосити, що підприємство не є приватна річ самого підприємця, а установа суспільна, громадянська.

Головна ідейна різниця між капіталізмом і соціалізмом є в тім, що капіталізм є рухом одиниць, він в основі змагає до збогачування одиниць („боротьба всіх проти всіх“ за виск). Соціалізм же як зрештою на те вказує його назва, закликає до солідарности всіх людей, з виключенням зиску з праці другої людини. Тим то правдива назва капіталістич-

ної ідеології повинна бути: **ліберальний індивідуалізм** (індивід — це одиниця). Це треба добре згадати, бо не все, що приймає ліберальні господарські засади, є капіталізмом. Є прим. поважні соціалістичні течії, які годяться з многими вимогами госп. лібералізму. (Про це буде мова ще далі).

Між соціалістами став однак переважати напрям прихильний вміщуванню держави у господарство (т. зв. державний соціалізм). Робітничий соціалізм сподівався, що демократична держава зможе розтягти контроль над капіталістичними підприємствами та охороняти робітництво від надмірного покривдження. Найдалі по тій лінії пішли соціалісти - **марксисти**. Також по інших державах Європи по війні змагається рух за тим, щоби держава вмішувалася в господарство, коли приватна господарка приводить до неладу й кріз. На засади зовсім вільної господарки йде великий наступ.

2. Інтернаціоналізм капіталізму і національні змагання в господарстві.

Міжнародні порозуміння підприємців. Перше, що закидають капіталізові його противники, це те, що він не визнає національних границь, ані обов'язків супроти своєї батьківщини, а всюди бачить тільки інтерес і шукає нетрудового зиску. Капіталістичні підприємці, хоч люблять багато говорити й писати про патріотизм і національні обов'язки, то в дійсності зв'язуються навіть з ворогами своєї нації, коли бачать в тім грошеву користь. Ярким прикладом такої спілки є міжнародні картелі. Щоби закінчити між собою конкуренційну боротьбу, не знижувати цін і под., змовляються часто між собою підприємці різних держав у спілки, хочби навіть уряди цих держав жили між собою у ворожнечі. Число міжнародніх картелів є доволі велике, хоч не завше постійне. Найбільше відомі є: картель сталі й заліза, який щороку означає, кілька заліза можна витопити в кожній державі,

два великі нафтові концерни (американський і англо-голяндський), великий сірниковий концерн Б. Кройгера, міжнародній маргариновий трест, картель мила, міжнародня цукрова рада і т. д. Крім постійних об'єднань є часові порозуміння. За сучасної великої господарської кризи заключено цілу низку торговельних порозумінь між промисловцями і торговцями різних держав. Згадаємо міжнародню пшеничну комісію (1933 р.) яка розділює, кілько можна з якої держави виекспортувати пшениці і до яких країв; англо-польське вуглеве порозуміння між копальнями вугля, теж що до поділу ринків збуту (1935 р.). Не меншу вагу мають фінансово-банкові порозуміння великих фірм різних держав. Відомо, яку роль грають в європейському банківництві банкові дома родини Ротшильдів, що мають свої підприємства у Парижі, Відні, Берліні, Нью-Йорку. У великих акційних підприємствах дуже часто окрім краєвих капіталістів є учасниками також заграничні. Перед світовою війною в промислі Великої України було власниками значно більше заграничних капіталістів, як краєвих. Найбільші акційні підприємства вуглевого Донецького Басейну і металевого промислу були засновані бельгійськими, французькими та німецькими фірмами. Знаємо, що й галицькі копальні нафти є у більшості в руках французьких, бельгійських, та англійських фірм.

Приватний підприємець не знає державних границь, як ходить о заробок, не узнає також законів патріотизму. Коли може на тім добре заробити, то буде доставляти навіть воєнну зброю ворогам власної держави, як це мало місце у світовій війні і матиме завше місце, як довго воєнний промисл буде у приватних руках. Інтернаціональні порозуміння підприємців кермують також їх політикою супроти робітників. Боротьбу проти вимог робітництва ведуть капіталістичні фірми різних держав після однакового пляну і за порозу-

мінням. Яркий доказ цього дає поведінка представників підприємців на міжнародних конференціях праці. На основі такого порозуміння підприємці поборюють вимоги робітництва що до законного скорочення дня праці. (Як відомо, таку вимогу поставив професійний інтернаціонал робітництва і умових працівників в цілі поборювання безробіття в часі кризи, бо як менше годин працює один робітник, тоді фірма мусить прийняти більше людей до праці.)

Господарський націоналізм. Як бачимо, замітів проти капіталізму за його міжнародню солідарність є чимало. До того ще нові часи принесли сильне загострення національних змагань серед усіх народів, іноді навіть нездорові стремління до панування над іншими народами (т. зв. націоналізм або імперіялізм). Проти інтернаціоналізму капіталістів націоналісти видвигають ідеал **господарської самовистарчальної нації**, засаду відрубного національного господарства для кожної нації. Коротко назвемо цю течію: **господарський націоналізм**.

Він змагає до того, щоби національна держава все, що лиш може, продукувала сама, щоби на випадок війни не була залежна від нікого що до сирівців, харчів, зброї. Щоби мала власний промисл усіх родів, як найменше привозила чужих товарів, та й то по можності не готових, а сировин, щоби не давала праці заграничним людям, тільки своїм. Інтернаціональний капіталізм змагав до оживлення міжнародньої торгівлі, яка дає добрі заробітки. Для того він вимагав повної свободи перевозу товарів з краю у край, без ніяких заборон і митних оплат. Господарський націоналізм навпаки — утруднює довіз до краю заграничних готових виробів та харчів, а робить це при допомозі мит, контингентів або просто заборон. Тим способом ціни в краю йдуть в гору, бо є виклю-

чена загранична конкуренція. В краю творяться вигідні умовини для розвитку тих виробництв, що є під митною охороною. (Така політика держави зветься протекціонізм). Одnocześnie з тим господарський націоналізм хотівби як найбільше продуктів і товарів **вивозити** за границі. Робить він це при допомозі реклями і вивозових премій, але найсильнішим засобом виявився **демпінг** (чит. книжку „Кріза світового господарства“, вид. „Самоосвіти“ ч. 17). Кошти вивозу товарів за границі по дуже низьких цінах мусить покривати краєве громадянство, платячи за ті товари дуже дорого.

Початки господарського націоналізму сягають ще 18. століття (доби меркантилізму), але найбільший його розмах починається від половини 19. століття. Особливо розвивається він по великій світовій війні і за сучасної кризи. Його наслідком є розбудова власного промислу у хліборобських державах. Він тягне за собою занепад промислу в країнах, що його розбудували над власні потреби, завмирання міжнародньої товарової виміни (торгівлі) та великий зріст цін промислових виробів у тих країнах, де розбудовують промисл (СРСР, Польща, Румунія, Югославія, Італія і т. д.).

Однак конечність таки вивозити надмір власної продукції примушує мимо всього держави до умов між собою про виміну товару за товар. (Відомий примір такої виміни, це договір Польщі з Німеччиною 1934 року про вивіз з Польщі збіжа, масла і т. д., взамін за довіз з Німеччини деяких виробів промислу. Інший примір: умова в Польщі з Еспанією про вивіз яєць і довіз помаранч і т. д.). Виявляється, що повне відмеження держав від себе, та цілковита господарська самовистарчальність в нинішніх часах не дасться здійснити. Народи є приневолені до виміни господарських дібр між собою так само, як обмінюються здобутками наук, мистецтва та соціальних уряджень. Господарський

націоналізм, коли задалеко посунений, є так само шкідливий, як скрайній господарський інтернаціоналізм.

Закон вирівнювання зисків не ділає при відокремленню держав. Коли є вільний рух товарів і капіталів між державами, тоді проявляється цікава річ: міра зисків та процентів від капіталу є скрізь більше менше однакова. Так було перед світовою війною. Капітали мандрували тоді легко й безпечно від держави до держави, всюди було менше-більше однаково легко або однаково трудно за гріш. За кредит у всіх державах Європи й Америки платилося більше-менше однакові відсотки від чужого капіталу (3 до 5 %). Це був наслідок міжнароднього спокою й довіря. Чим більше було спокою й довіря, тим легше було за капітал, навіть у глухому селі, тим нижші платилося відсотки й менше було лихви. Економісти проголосили це явище навіть правилом економічного розвитку, назвавши його **законом вирівнювання зисків.**

Очевидно, що при господарській війні між державами все виглядає інакше. В Англії чи Америці відсоткова стопа низька, в Польщі два-три разів вища. Дістати позичку або хочби вклад до банку з Америки — нині річ майже виключена; капітали мандрують з краю в край дуже нерадо та з великою обережністю. Капіталісти нерадо вкладають гроші у заграничні підприємства. А як уже й хтось рішиться умістити свій капітал в якомусь підприємстві або кредиті за границею, то вимагає за це високої винагороди, щоби з процентів мати покриття можливих страт. Кредит дорожче, відсоткова міра йде в гору і то там найбільше, де є найменше довіря й надії на спокій. Це є наслідок господарського відокремлення держав.

3. Господарські кризи.

Недостачі капіталістичної системи виявляються з великою силою при нагоді вибуху господарських криз. Щоби одначе зрозуміти їх появу, треба ще раз кинути оком на кругобіг капіталів при індивідуалістичній господарці та його наслідки.

Мандрівка капіталів. При капіталістичнім господарстві заощаджений приватний капітал шукає найпевнішого приміщення і найвищого опроцентування. Найбільший попит і найвищий курс мають акції й облігації тих підприємств, що платять найвищі дивіденди та мають славу певних і солідних. За такі папери платять іноді грубо більше, як є їх писана ціна (номінальна вартість). Такі підприємства мають зі всіх сторін обильний доплив кредитів і уділів, вони часто є **перекапіталізовані**. Часто буває, що підприємства роблять собі славу сильних і високозисковних різними штучками, реклямою або звичайним обманом.

Зате бувають дуже солідні й суспільству корисні ділянки господарства, де брак капіталів, і тому ті ділянки занедбані, бо хвилево не виказують великої рентовності. В наслідок того розбудова господарства при капіталізмі йде безпляново, а часто є предметом рознузданих спекуляцій. Відомо прим. як тяжко за кредит хліборобові, хоч хліборобство це підставова ділянка народнього господарства. Гіпотечний кредит для хліборобів мусять організувати аж при допомозі держави або самоврядних чинників; короткочасовий кредит хлібороб мусить собі організувати сам, кооперативно, бо в противному разі в разі браку капіталів, охочих іти на село, тут шаліє лихварство й визиск. Так само дуже тяжко добути капітали для таких ділянок, як розсліди мінеральних засобів краю, хоч такі досліди абсолютно необхідні для розвитку країни і под.

Дуже тяжко йдуть приватні капітали у ті ділянки, які вимагають довшого **уверухомилення гроша**, або т. зв. інвестицій. (Всякий вклад гроша в будинки, землю, тревалі машини, в дороги, мости, залізничні шляхи і т. д. зовемо **інвестиціями**, а кредит на ту ціль кредитом інвестиційним). На інвестиційні цілі дістати капітал є найтяжче; туди він не дуже спішиться, бо те, що вложено в інвестиції, можна назад добути тільки по довгих літах, зі щорічних доходів, коли такі будуть. Для того нераз треба аж допомоги з боку держави, щоби найшлися гроші на будову шляхів, домів, на купно ґрунтів при парцеляції і подібне. При допомозі держави, а часто за її порукою основують спеціальні банки (гіпотечні й промислові) для інвестиційного кредиту.

Капітал має ще й ту невідгідну прикмету, що йде в господарство не завше з однаковою охотою. Бувають роки, коли він радо кидається у господарство, бере участь в підприємствах, то знова роки занепаду тої охоти.

Тим пояснюється, що в роках т. зв. **доброї кон'юнктури** повстають все нові приватні підприємства, що публіка радо купує в них уділи, акції й облігації, банки добре заробляють при фінансуванні таких підприємств, які мають славу зискових і певних. Коли-ж би щось почало не вестися, то зачинається поспішне вибирання капіталів, або як кажуть, їх утеча.

Натиск капіталів, це одна з причин господарських кріз. Треба добре зрозуміти повище описану мандрівку капіталів, бо це є одна з головних причин господарських кріз, то є переломів і застоїв у господарському життю.

Нині вже кожна дитина знає слово „криза“, так вілася всім у пам'ять велика господарська руїна, що прийшла у 1929 році і триває до нині (1935 рік). Господарські кризи, це явище, яких не було перед капіталізмом і тому прстивники капіталістичної системи вважають кризи доказом шкідливості

й недуги капіталістичного ладу. Промислові кризи повторяються від поверх сотки літ у відступах майже що 10 літ, а найновіша перейшла всі попередні своїм розміром і довготою.

Як і чому приходигь до промислових криз?

На зовні криза проявляється наперед застоєм кредиту, відтак наглими спадами курсів цінних паперів на біржах; фабрики не одержують нових замовлень на товари, ані грошей за доставлений тозар, в наслідок того вони примушені зменшувати рух, або навіть цілком замикати майстерні. Робітники й службовики тисячами тратять працю і стають тягарем цілого суспільства й держави. Падуть ціни всіх продуктів сільського господарства й сирівців, які залягають великими масами по магазинах. Тисячі підприємств банкрутують наслідком несподіваної знижки цін товарів або паперів, які вони нагромадили. Така загальна депресія, цебто зниження рівня життя, триває кілька літ; але згодом знова починається оживлення, ціни ростуть, фабрики дістають більше замовлень. Кон'юнктура поправляється, капітали, які в часі кризи полохливо поховалися, виходять знову на світ і шукають собі приміщення по підприємствах. Зачинається нова доба кон'юнктуральної злишки, розуміється до якогось часу, поки не прийде нове заломання.

Господарське життя в добі капіталізму, як з того бачимо, іде нерівним ходом, мовби мандрувало горами й долами, мовби та висока морська філя. І як філя, падучи в низ, торощить човни й кораблі на морі, так само робить кожна депресія (криза).

Це, що ми описали, це тільки зовнішній перебіг кризи. Але з того ми ще не знаємо, які є причини таких підйомів і спадів у господарстві. Справа не є легка до вияснення і досі ще нема між економістами повної згоди що до причин криз. В книжочці про „Світову господарську кризу“ (вид. Самоосвіти) ми подали, які є головні теорії (здогади) про причини криз. Тут згадаємо тільки найголовніше. Найбільші вчені є тої думки, що кризи приходять в наслідок того, що при приватній конкуренції й господарці нема пляну у виробництві дібр. Кожний продукує на свою руку, навипередки другого, аби тільки більше продати й заробити. Коли так стануть до перегонів усі підприємці, по всіх державах, то нараз показується, що тих чи інших товарів вироблено за багато, більше як їх народи можуть по тих цінах купити і починається застій, криза. Зривається рівновага між продукцією дібр та їх спотребую (консумцією). Консумція менша як продукція — з різних причин, і це приводить до заломання, коли вже не сила далі тягнути. Повищу теорію поглибив наш земляк, покійний київський професор Мих. Туган-

Барановський своїми дослідями. Він вказав на роллю, яку в тій цілій справі відіграє мандрівний капітал. В часі доброї конюнктури вільні капітали, нагромаджуючись по банках і шукаючи опроцентування, заохочують до широкої розбудови промислу, навіть інвестиційного. Капіталістичні банки, маючи по касах великі засоби гроша з ощадностей своїх клієнтів і з власних зисків, самі підпирають ту розбудову, самі дають почин до засновин нових підприємств, до збільшення виробництва по давних підприємствах і т. д. Сліпа погоня за зиском і процентом, одні на випередки других, аби хтось інший скорше не заняв місця — це все не дає змоги вести господарство зі спокоєм, пляном і розвагою. Тою своєю теорією кріз професор Туган-Барановський зеднав собі велику славу.

Інші причини кріз. Розуміється, є ще й інші, побічні причини кріз, бо суспільні явища є дуже складні. Так прим. нема сумніву, що спеціально в сучасній великій крізі багато завинило те, що по війні велася у всіх державах велика **раціоналізація** виробництва, себто заводилися нові машини й поліпшення. Це мусіло привести до величезного збільшення виконности промислу, а разом з тим до зменшення потреби людських робочих рук. Це є **додаткова** причина сучасної крізи. Коли навіть скінчиться нинішня кріза, то по ній напевно буде много менше місць праці, як було перед нею, а це з причини поступу машинізації. Також і того не можна поминути, що сучасна кріза є не лиш промислова, а й **аграрна** (рільнича).

В рільництві вона неменше гостра, як у промислі. Ціни тут упали навіть много більше, як у промислі. І це явище пояснюють впливом капіталістичної системи. Хліборобство в Америці, Канаді, Аргентині і других державах ведеться вже в більшій мірі, як бувало, капіталістичним способом, наємними силами та з великим приміненням машин (особливо у продукції збіж).

Сучасна кріза тяжча, як бували давніші, ще й тому, бо населення по війні збідніло і менше спотребовує всяких товарів, в деяких країнах прямо недоїдає. Це збідніння населення є наслідком воєнної руїни та нових повоєнних зброень, які переросли всі передвоєнні. Публичні тягарі в деяких державах зросли на душу в двое-трое проти тих, що платило населення до війни.

Наслідки кріз. При крізі бачимо чудне явище: з одної сторони переповнені магазини харчів, одягів, обуви і т. д. — а з другої голодні маси **безробітних** по містах, та виснажене бідною населення сіл. Хліборобське населення, щоби заплатити податки й рати від довгів, мусить випродувати свої плоди зараз по зборі за четвертину того, що діставало перед крізою, а само **недоїдає**. До того приходить справа **сплати**

давних довгів. Хто задовжився на яку будь-яку цілю, чи то на купно підприємства, чи машин, товару чи землі—мусить фактично платити тепер вдвоє—трьох більше, бо так упали ціни всіх продуктів і заробітні платні. Податки, хоч цифра остає та сама, стають в двоє-трьох тяжчі і т. д. Всі ті тягарі придавлюють суспільство якраз тоді, коли воно потребує порятунку.

Чи картелі в силі побороти кризи? Коли є правдою, що головною причиною криз є безплянність вільного капіталістичного господарства, то в такому разі велике значіння в поборюванні криз повинні мати картелі. Ті об'єднання підприємств ставлять собі за цілю не тільки шрубувати в гору ціни, а також інші завдання. Вони часто регулюють продукцію, диктують об'єднаним підприємцям кільки хто має виробити і в якому районі продавати, одним словом без сумніву заводять деякий порядок у господарку. Усім відома господарка цукрових картелів по всіх державах. Там усе так розраховане і уодностайнене, як у якому державному монополію. Там нема надпродукції, нема конкуренції за покупця, є лад і порядок (що правда — за дорогий для споживача). Капіталістичні організації свідомо картелізують, що тільки дасться, щоби облекшувати кризи, або й недопускати їх. А в часі самих криз картельні змови є головним засобом оборони підприємців від знижки цін.

А однак, мимо тих заходів, кризи не вгавають і навіть стають чимраз гостріші! З того очевидне, що навіть картелі й трести не в силі так регулювати продукцію та ослаблювати конкуренцію, щоби кризи були неможливі. Мабуть найбільшою їх хобою є те, що вони високими цінами утруднюють суспільству збільшувати спотребу їх виробів. Окрім того відомо, що навіть скартелізовані підприємці дуже часто ломлять картельну дисципліну, продаючи поза плечі картелю, аби лише використати високу кон'юнктуру, і набити великі зиски. Коли-ж збут паде і приходить криза, то й тоді трапляються виломи з дисципліни, аби збутися товару хоч по дешевшій ціні.

Устроєва криза капіталізму. Нема вже нині двох думок про те, що капіталізм переживає не хвилеву недугу, а засадничу, устроєву, та що з цієї недуги господарський устрій світу мусить вийти якимсь іншим. Яким він вийде — залежить у значній мірі від свідомої діяльності народів. Сам капіталізм дав уже доволі доказів, що він не в силі кермувати народнім господарством, мимо усіх своїх організаційних засобів. Не може цього зробити тому, бо його начальною васадою завше було й є: погоня за зиском для одиниць, а в тім гаслі вже міститься зародок анархії.

Боротьба суспільств і держав з кризами. Народи та держави не можуть сидіти з заложеними руками, тоді як кризи руйнують їх господарство. Не можуть спокійно зносити капіталістичного неладу, мусять боронитися. Не всюди це робиться однаковими способами. В Америці уряд президента Рузвельта взяв виразно протикапіталістичний напрям, обмежуючи діяльність картелів, приказуючи зменшати години праці робітників при давних платнях і приймати більше людей до праці; той самий уряд змагає до зменшення різниці між цінами промисловими й рільничими (т. зв. ножиць), йдучи навіть на гостру боротьбу з великим капіталом.

Через урядове зниження вартості долара Рузвельт прискіпав піднесення цін, головню рільних продуктів, а це улегшило всім довжникам сплату їх догів та зменшило тягар податків. В Європі не видно такого виразного протикапіталістичного курсу, як в Злуч. Державах. Англія і північні держави обмежили свою акцію головно до зниження вартости гроша, уділювання підмог безробітним, та зменшення довозу завраничних товарів. Франція пограничними митами держить у себе високі ціни рільних продуктів, а від безробіття, яке в неї покищо невелике, борониться видаляючи робітників-чужинців. Німеччина обмежила до крайности довіз чужих товарів, а безробітних розміщує по підприємствах коштом зменшення заробітків працюючих вже людей; веде великі публичні роботи. Румунія перебрала велике віддовження хліборобів. Польща розкладає хліборобські довги на 14 літ, не знижуючи вартости гроша і т. д. Картелів звичайно не зачіпають, або заводять навіть примусові, щоби тим способом дістати вплив на те, що продукується в краю. Приміром у Польщі уряд натискає на скартелізування нафтових підприємств, підпирає картелі вугля, цукру й заліза, заводить картелізацію експорту збіжжя, яєць і худоби і т. н. Все те для того, щоби демпінгувати вивіз за границю. Цей спосіб вправді дає державі заграничну валюту, але він удержує високі ціни промислових виробів в краю. Криза від того не маліє, тільки ще зростає. — Досі ще ні одна держава в Європі не пішла слідом за Америкою і не зменшила робочого дня в промислі, що єдине могло б дати працю більшому числу безробітних. Також не гідно охоти зменшувати величезні державні видатки на зброєння. Тому криза в європейських країнах (за виїмком Англії й північних держав) не меншає, а навіть загострюється.

Зате чимало держав звертає свою увагу на зовні, стараються направити свій господарський стан через підбивання нових країв та їх експлоатацію. На такий спосіб поборювання кризи пустилася Японія, нападаючи на Китай, а недавно знова Італія, зачепивши Абіссинію. Інші держави

скріплюють визиск вже давніше підбитих територій і народів. На якийсь час такі засоби в дечім помагають, та не усувають головної причини лиха.

Робітничі соціалістичні круги Європи висувують як головні вимоги: **зменшення робочого тижня праці до 40 годин** (декуди до 36 годин). Соціялісти народницького напрямку, приймаючи цю точку, додають ще: **счеркнення або поважне зменшення селянських довгів, рішуче поборювання високих цін виробів промислу і зменшення публичних тягарів** принаймні до того рівня, що був перед кризою.

Правильним є погляд, що причина криз лежить не лише в анархії продукції але й у **замалій консумції, у недоїданню та бідності народніх мас**. Тому успішна боротьба з кризами вимагає не тільки регуляції виробництва (який доказ дає большевицька регуляція). **Піднесення добробуту мас та скріплення їх спотребної здібности** — це друга вимога успішної боротьби з кризами.

Хто ж це має зробити?

Народи Європи, придавленні кризовим лихоліттям, звертають свої очі головню на державні уряди, очікуючи рятунку від них. „У вас в руках власть і сила — робіть щось“. Ось причина надмірного росту державного вмішування у господарські справи. Чи добре воно чи ні, та чи держава може успішно вести народне господарство, про це будемо зараз говорити.

4. Державне вмішування в господарство.

Ще за часів дідичної монархії, коли в політиці грали першу роллю родові інтереси високої шляхти, князів та королів, державні уряди любили вмішуватися у справи господарства, в торгівлю і промисл. Правда, звичайно тут ходило про грошевий інтерес пануючого, про витиснення з народу податків і ріжних оплат. Коли ж на політику держав почали впливати й самі народи, тоді вже й інтерес суспільства як цілоти нераз приводив державу до вмішування у господарство громадян. В добі-ж господарського напруження, яку тепер переживаємо, вмішування держави у господарство стало буденним явищем і прибирає на силі. Нині держава проголосила себе заступником господарських інтересів цілої нації та вважає себе покли-

каною регулювати виробництво, обміи і розділ дїбр. Треба признати, що дуже часто такий обов'язок кладе на державу само громадянство, не рахуючись з можливими наслідками того.

Вмішування держави у господарство, як сказано, почалося на більшу скалю від половини 19. столїття. Спершу це були пограничні **мита**; іноді держава застерігала собі **монополі** деяких виробництв і торгівлі, монополі почти або залізниць — річи більше менше самозрозумілі (відомі ще з доби маркантилізму). Великою новиною було, коли держава почала на більшу скалю диктувати ціни товарів і услуг. Особливо це мало місце в часах воєн. Хто памятає світову війну, той тямить, як тоді держава призначала „максимальні“ ціни на все: хліб, мясо, цукор, товщі і т. д., ба, навіть дозволяла продавати такі товари лише на картки. А й повоєнні часи знають багато дечого подібного. Хіба ціна цукру, хліба, булок, нафти, вугля, заліза не є затверджувана державою або хоч нею контрольована? Не кажемо вже про ціни товарів, що є в державному монополію. Хіба держава не вмішується у справи довготи робочого дня, хіба не видає приписів про примусове обезпечення працівників від недуг, від випадків, безробіття, старости? Хіба не держава видає промислові карти на право ведення підприємств, не замикає людям доступу до певних звань, не заводить концесійного порядку для деяких родів підприємств? Про величезну роль пограничних мит, про підпирання демпінгу та інші способи вмішування у торгівлю й промисл, про мораторії на сплату довгів ми вже говорили. Всі такі засоби називаємо державною **інтервенцією** у господарські справи, а таку господарську політику державним **інтервенціонізмом**.

Але держава може йти ще далі: може сама братися до виробництва й торгівлі. Це вже не інтервенція, а **єтатизм**. Найдалі пішла в цьому

напрямку комуністична партія в Росії, бо skonфіс-кувала взагалі всі приватні підприємства на користь держави і заборонила основувати нові. Там весь промисл і торгівля, ба навіть хліборобство живе у **в'язаному** господарстві. З початку приклад Совітів не мав наслідувачів в інших державах, але по роках стали появлятися етатистичні наміри держави також в тих країнах, де дотепер панувала невязана господарка. Нема сумніву, що поширення державної інтервенції в Європі й Америці є в значній мірі наслідуванням метод большевизму з його „плянним господарством“, пятирічками і т. д.

Ми вже говорили, що за сучасної великої кризи державні уряди, щоби протиділати наслідкам кризи, почали майже всюди живу інтервенцію у справи господарства. Іноді ці заходи були звернені проги капіталістичних кругів, частіше в користь капіталістів — проти робітництва (знижка платень, погіршення суспільних обезпечень), проти селянства (підпирання картелів), часто проти кооперації (на вимоги купецтва і промисловців, щоби їх вдоволити). В деяких державах уряди завдали сильні удари кооперації (Італія, Німеччина, Польща) відбираючи або обмежуючи її самоуправу. Дуже часто держава, користаючи з диктаторських управнень, виконує лиш те, що бажане капіталістичним кругам, прибираючи виразний характер клясової держави, хоч і під національною вивіскою.

Державна інтервенція виходить дійсно на користь цілого народу лише в тих державах, де влада є під контролею народу, себто у справді демократичних країнах. В противному разі державний інтервенціонізм обертається проти інтересів народу, стаючи навіть великою загрозою всякого поступу і свободи громадян.

Держава і суспільство. Як бачимо, хоч державне вмішування може бути могучим засобом регулювання господарства, та при відповіднім ке-

ровництві може віддати господарству й суспільству великі услуги, то однак це зброя доволі ризикозна й небезпечна. Дуже легко може обернутися в знаряддя протисуспільних сил, шкідливе для народніх мас. Крім того — кожна держава, яка-б вона не була, навіть найбільш демократична, є **урядничий апарат**, який завше підлягає небезпеці бюрократизації.

Що таке бюрократ? Це така людина з канцелярії, яка знає тільки мертві параграфи, не розуміє живого життя, знає тільки свої урядові години і своє начальство, позатим її ніщо не інтересує. Бюрократ працює лише аби збутися, аби відіслати далі той „кавалок“, що йому дало начальство до полагодження, не входячи в те, як він ту справу полагодив. Бюрократ видить перед собою як головний інтерес: свою місячну платню, на яку мусить складатися ціле суспільство, без огляду на те, чи його праця дає корисні чи шкідливі наслідки. Він є переконаний, що не він для громадян, а громадяни існують для нього. Коли бюрократи ведуть державні підприємства й монополі, то їх не болить це, чи суспільство вдоволене чи ні їхніми услугами, бо вони знають, що суспільство **мусить**, хоче чи не хоче, користати з монопольних установ. Бюрократична держава лягає на ціле суспільство прикрим, коштовним тягарем. Більшість державних підприємств всіх держав ведеться негосподарно і дає втрати. Найгірше однак те, що той тяжкий апарат має право старшинства **над суспільством**, а в державах диктатури навіть проголошує, що нарід це власне вони, держава. Нарід це вони, державне урядництво. Хто критикує урядників — той виступає проти держави, той просто зрадник держави й нації. В практиці така збюрократизована держава, о скільки вмішується у господарські справи, веде до збільшення коштів продукції та взагалі публичних тягарів.

З тих причин демократичні течії по більшості ставляться з недовірям до розросту державного інтервенціонізму й етатизму, вбачаючи в тім загрозу бюрократизації життя. Кооператизм і взагалі **федеральний соціалізм** поділяють у цій точці думки давного ліберального міщанського світогляду, який теж не бажав завеликого поширення прав держави, але не приймають вони міщанського лібералізму в цілій його повноті. Вони годяться тільки на обмежену інтервенцію держави, і то тоді, коли є явна загроза визиску суспільства з боку вільно організованих картелів, коли картелі нищать свободу промислу й торгівлі. Вони домагаються контролю над ними і явности картельних умов, допускають найконечніші охоронні мита, законне регулювання часу праці, примусові соціальні забезпечення (але з демократичною самоуправою), домагаються публичної організації праці для безробітних і под. Кооператори і федеральні соціалісти (не марксисты!) обстоюють свободу конкуренції й господарської ініціативи, навіть для капіталістичних підприємців і годяться на удержавнення (етатизацію) тільки у виїмкових випадках. Допускають прим. державну монополізацію для залізниць чи пошт, а не годяться на удержавнення копалень заліза, вугля, нафти, водних сил і под.; швидше бажалиб, щоби джерела головних сирівців були в руках самоуправних корпорацій, на основах господарської демократії.

Про різні напрямки соціалізму, які іноді різко між собою розходяться, писав у нас проф. Туган-Барановський (книжка „Сучасний соціалізм“, на жаль вичерпана). Назвою „федерального соціалізму“ він обіймає напрям, започаткований Ш. Фуріє, Р. Овеном і др. Цей напрям пропагує вільне спілчанство і добровільне союзництво для ведення продукції, обміну і т. д. Ми однак вважаємо найбільшим представником того напрямку Француза П. Прудона, думки якого аж тепер знаходять в Європі властиве зрозуміння й оцінку. На українському ґрунті прихильником Прудона був Мих. Драгоманів, оден з батьків україн-

ських (народницького) соціалізму. Укр. Соц. Радикальна Партія (УСРП) в своїй практичній програмі комбінує вимоги федерального соціалізму з деякими засадами європейської соціал-демократії (головно вимоги т. зв. господарської демократії).

Назвою **господарської демократії** обіймають нині усі ті установи, закони й урядження, які виступають проти самовлади приватних капіталістів і держави, а хочуть її заступити самоуправою споживачів та продуцентів. Розуміється, що форми такої господарської самоуправи можуть бути різні (кооперація, участь працівників і відборців в управі підприємств, господарство самоврядувань, т. зв. комунальний соціалізм і т. п.). **Така система виключає монополі**, і то як публичні так приватні: картельні, державні, кооперативні чи інші. Бо, на її думку **тільки вільна конкуренція забезпечує покупцям належну обслугу**. Всякий монополь віддає покупця в жертву монополістові.

Така організація, на думку федеральних соціалістів (до яких треба числити й головних теоретиків кооперації) забезпечує належний круг ділання як громадянству так і державі. Державі залишає охорону ладу й безпеченства, публичного здоров'я й освіти, вільним же громадянам господарську і культурну діяльність. Держава, на їх думку, не може заступити живої діяльності самого народу. Держава, це якби шкаралупа яйця — вона сама життя не має; життя є в середині яйця. Або інший образ: бистра ріка, хоронена по боках мурованими берегами. Державний апарат — це ті береги, а ріка — це життя народу.

Держава, якої громадяни є рабами бюрократів і військових, або заприязнених з ними капіталістів — така держава не може процвітати. Її господарство не може успішно розвиватися.

Тимто велику помилку роблять ті люди, що покладають за великі надії на державу. Коли нарід не має власної держави, то вже — йдучи за цією

гадкою — може спускатися на дно. Це неправильна думка. Держава не може заступити діяльності народу; вона є доброю охоронною шкаралупою, але самого життя й культури не створить. Вона може навіть поважно **гальмувати** розвиток культури народу, коли дістанеться у невідповідні руки. Рухливе суспільство, навіть не маючи своєї держави, може двигатися вгору, коли є в ньому внутрішнє життя і охота творити господарські та культурні організації. Противно-ж ідуть взад ті народи, що дірвавшись своєї державности, хотіли б мати з держави тільки дійну корову, та лише від держави чекають творчої ініціативи.

5. „Плянове господарство“.

Господарство без порядку і розумного провodu, не є жадне господарство. Це знає кожний, що коли небудь провадив якесь підприємство або хоч рільне господарство. Тим більше мусить бути якийсь чад у такому великому тілі, як господарство народу. Не можна оставляти всього на волю сліпих законів „вільної гри інтересів“, як це проповідував давний індивідуалістичний лібералізм.

Хоч не дасться заперечити, що під владою ліберальної системи капіталізм вспів розбудувати надзвичайні форми промислу, торгівлі й кредиту, то щораз тяжчі кризи вказують виразно на недовостачі старої системи. Треба щось у ній направити, бо ті поправки, які заводять самі капіталісти при допомозі картелів, очевидно не вистарчають.

Плянова господарка у большевизмі. Наперед одна засаднича замітка, в наших умовах конечна. Часто трапляються особи, котрі не розрізняють большевизму від соціалізму, та змішують ці два рухи разом. Це груба помилка, бо програма соціалізму є нині зовсім відмінна від того, чого вчить і що робить большевицький комунізм. Є правдою, що большевицький провід вийшов з марксівського со-

ціалізму, але він відійшов від нього дуже далеко і творить щось не тільки окреме, але й противне соціалізмові.

Отож большевики довели до крайности теорію про те, що господарським життям має керувати держава після строго уложених плянів.

У большевицькій державі все робиться після „плянів“: продукція у фабриках, засіви на полях, навіть збори зерна з піль; після пляну має кооперація зібрати в році стільки а стільки капіталів від членів, зробити стільки а стільки оборотів іт.д. На цілий світ відомий став п'ятирічний „плян розбудови промислу“, т. зв. п'ятирічка Сталіна, який видав все селянство в жертву розбудові промислу, та „після пляну“ загнав його примусово у державне рабство на т. зв. колгоспах. Відомо, які були наслідки переборщеного плянування в СРСР: комплетна руїна сільського господарства; коштом його вибудовано низьку великих промислових підприємств, але виробів того промислу нема тепер кому купувати, бо село доведене до голодової катастрофи і підприємства стоять у значній частині нечинні. Але якби навіть і не було такої притиселянської політики уряду, то й тоді таке державне плянування мусілоб довести край до руїни — бо просто неможливо з одного центра добре керувати господарством цілої держави. Мусять з того виходити прямо сміховинні річі, як це є на денному порядку з СРСР.

Але цей досвід з державним пляновим господарством, хоч який страшний у наслідках, не пройшов без деякої користи. Він витверезив неодного від надмірного захоплення думкою про державне плянування господарства. Правда, ще пройде трохи часу заки розвіється чад, що розійшовся по цілому світу від реклями большевицьких п'ятирічок (а рекляму робив большевизм велику). Але навіть у рядах самої большевицької партії вже йде

замітне протверізння, доказом чого є постійний зріст опозиції проти Сталіна і навіть активна боротьба проти пануючого режиму.

Кооперативна плянова господарка. Темні сторінки большевицького державного плянування не є ще доказом, що не треба ніякої організації в господарстві, та що треба все лишити на волю картелів і синдикатів. Не відкидають потреби пляновости в господарстві навіть такі противники етатизму, як кооператори. Хоч вони поділяють чимало засад лібералізму, хоч вимагають для кожного громадянина (чи гурту громадян), свободи ведення всякого роду підприємств, хоч боронять засади вільної конкуренції та нерado приймають державне назначування всяких цін — то вся їх діяльність змагає до організованого господарювання. Кооперація **споживачів** єднає окремі кооперативи в союзи і ті союзи є якби картелями народніх мас. Вони організують власне виробництво промислових товарів, але не більше, як дійсно потрібно для союзних кооператив. Вони продукують не для якогось невідомого покупця і не на випередки конкурентів. Не ловлять покупця штучками, не обдурюють його фальшивою реклямою, бо вони є його підприємствами; він через своїх вибранців кермує тими підприємствами та їх контролює. Тут не може бути суперечности між продукцією й консумцією і нема ґрунту для кріз.

Дещо гірше представляється справа в кооперації **продуцентів**, головно у сільсько-господарській. Ті кооперативи громадять продукти своїх членів (збіжа, мясо, набіл і т.д.) та відставляють їх на вільні ринки збуту. Тут на позір нема різниці від капіталістичних метод. Але й ця кооперація має отверту дорогу до впорядкованої плянової господарки, якщо стане до тісної співпраці з кооперацією споживачів, своїх відборців. Знаючи, який мають збут, кооперативи можуть відповідно регу-

лювати і продукцію (засіви піль і т.д.), яку ведуть їх члени.

Інші роди плянового господарства. Думка про потребу свідомого керування народнім господарством не є вже нині думкою самих тільки соціалістів, як це було до часу війни; її приймають нині навіть ті, що стоять далеко від властивих цілей соціалізму. Одні вимагають ладу й порядку в господарстві, виходячи з чисто державно-національних інтересів, інші з мотивів соціальної справедливості, а ще інші із одних та других причин.

Є вже випадки плянового регулювання господарства волею зорганізованого населення. Уряд Рузвельта прим. започаткував обмеження засівної площі збіж по добровільній постанові фермерських організацій. У Чехословаччині переводять теж подібну акцію хліборобські товариства. Примірів такого добровільного регулювання продукції, без урядового примусу, є вже чимало.

Зі соціалістичних програм, крім згаданої вже кооперативної, треба назвати передовсім ті пляни, що їх виробляла в Німеччині, в перших роках по світовій війні, державна Соціалізаційна Комісія. Головні думки цієї комісії йшли по тій лінії, щоби господарку всього промислу взяти під публичну контролю. Цю контролю малиби виконувати господарські ради, зложені з представників а) власників — підприємців, б) працівників дотичних підприємств, в) держави, г) відборців (споживачів).— Як бачимо, ця програма не вимагала вивласнення й удежавлення приватних підприємств, тільки контролі над ними та плянового кермування. В децим подібну програму розвивають в Англії **гільдові соціалісти** і в засаді всі демократичні соціалісти по різних країнах.

Фашизм (корпораційна система). Про впорядкування господарства говорить також італійський фашизм. Це є рух, що прийшов до влади

в Італії у 1922 році, як засіб оборони капіталізму від загрози соціалістичного перевороту. Властивий зміст цього руху лежить в ділянці політичній: це є диктатура політичної партії над життям народу. Але очевидно фашизм мусів мати великий вплив і на господарські відносини в краю. Передовсім фашизм здавив робітничі замісли що до опанування фабрик та їх соціалізації. Він повернув фабрики власникам-підприємцям та заборонив усякі робітничі страйки. Професійні організації робітників він позбавив давньої свободи й незалежності. Це був головний соціально-господарський зміст фашизму: обезброєння пролетаріату та унеможливлення йому класової оборони. Одначе фашизм не відважився зліквідувати в цілості впливів робітництва на господарське життя — щось робітникам залишено. Створено іменно т зв. **корпорації**. Головні ділянки промислу, торгівлі і т. д. мають свої фахові представництва, щось як в інших державах промислові, ремісничі чи рільничі палати, тільки що у фашистівській корпорації засідають представники не тільки підприємців, але й робітників.

Така „корпорація“ має вирішувати справи платень робітників і урядовців, регуляміни праці і т.д. Вона має здійснювати засаду співпраці капіталу і праці та солідарності тих обидвох чинників. В засаді можна би з тим всім навіть погодитися, якби представники робітників у корпораціях були вільно вибрані вільними професійними союзами. Так одначе не є, вони є іменовані владою згл. партією.

Кожна фашистівська корпорація є владою для своєї ділянки, вона може регулювати розміри продукції, а навіть впливати на ціни. Тому що члени корпорації є під рішачим впливом уряду, то через них держага має можливість впливати на хід продукції, торгівлі, кредиту і т.д. і до певної міри здійснювати пляновість у господарстві.

Фашистівський устрій хочуть наслідувати тепер і деякі другі держави, де до влади прийшли праві диктатури, звернені проти соціалізаційних плянів лівих партій. У фашизмі капіталізм тратить дещо зі своєї давньої свободи руху й організації, тратить в користь диктаторської держави. Але зате забезпечується від грізнішого ворога: соціалізму або навіть комунізму.

Небезпека від державного плянування для українства. Не треба хіба довго доказувати, що опанування господарства державою ховає в собі особливу небезпеку для народів, що не мають власної держави. Державне кермування господарством в СРСР є того яким доказом.

Поширення державного впливу на засновування й ведення різних підприємств дає й у інших державах змогу відсувати Українців від промислу й торгівлі, підпирати чижинецьку кольонізацію і т.д. Це повинні мати на увазі ті, що необачно помагають ширити ідеї комунізму або фашизму на нашій території.

6. Продуденти й консументи. Село й місто.

Ножиці ція. В наслідок штучного підпирання промислу, як рівнож через діяльність картелів у многих державах бачимо щораз більше розхилення промислових і рільних ція або т. зв. цінові ножиці. Ось приміри:

Гуртові ціни рільних продуктів у Польщі (себто ті ціни які дістає на руку хлібороб) упали від 1928 р. майже на дві третині (значить що коштувало 100, тепер коштує 30 до 40). Одначе ціни промислових виробів, знов беручи в пересічі, впали лише на 20—30 проц., в тім однак є й картелеві вироби, які упали лише на 10—15 проц., а монополеві ще менше, або й зовсім нічого. В році 1934 в Злуч. Державах Америки ціни рільних плодів були 40 проц. низші як в 1929, році, а ціни промислових товарів упали тільки на 15 проц. Значить і там були цінові ножиці.

Село й місто. Політика зорганізованого промислу, що задержує високі ціни своїх виробів при дуже низьких цінах продуктів села, має свої далекойдучі культурні й соціальні наслідки. Передовсім є це зріст ворожнечі між селом і містом взагалі. Село не всилі зорієнтуватися, хто з міста найбільше винний: чи робітники, чи інтелігенція, чи може ще хтось інший. Головних винників, людей від великих картелів і концернів, селянин ніколи не бачить, не знає їх розкішного життя, а свою лють зганяє на всіх взагалі, кого бачить у місті. Не бачить того, що у місті є теж великі маси людей без всякого зарбсу, які теж бідують. Село є настроєне ворожо до всього взагалі, що йде з міста. Воно не бачить і того, що високі ціни картелевих виробів дошкулюють також місту, та що єдиним засобом оборони є боротьба з картелями і то боротьба в порозумінні з трудовим населенням міст.

Розуміється, не без вини тут і міське населення, навіть робітниче й ремісниче, бо воно часто теж відноситься з погордою до „хлопа“, наслідуючи в тім звичаї т. зв. „вищих станів“. Чимало тої погорди до селянина є в способі думання ремісничого та купецького стану, а й серед робітництва. Нашкодила тут також теорія марксієвського робітничого соціалізму, що голосить „диктатуру пролетаріату“, себто панування робітничого міста — не тільки над буржуазією, але й над селянством. (Селян марксизм уважає теж буржуазією, хоч „дрібною“).

У нас ворожнечу між селом і містом збільшує те, що міста у нас мало промислові, а переважно це осідки урядів, поліції, чужинецького купецтва і дійсно тільки тягнуть зі села соки, нічого йому за це не даючи, ні освіти, ні культури, ні матеріяльних дібр.

Чи вдасться помирити місто зі селом? Не годиться проповідувати вічну війну там, де можна дійти до згоди. Сільські продуценти, коли мають на продаж якісь продукти, **мусять** шукати на них покупців у місті; місто-ж **мусить** теж дбати про те, щоби село могло жити і продукувати для нього рільні плоди. Одні не можуть обійтися без других і річ тільки в тім, щоби перехід продуктів зі села до міста та перехід промислових виробів на село так зорганізувати, аби це коштувало як найменше. Торговельні посередники зїдають за багато гроша і на тім тратить і місто і село. Тому є дуже здоровою думка про те, щоби організувати безпосередні торговельні зносини між містом і селом. Найкраще це може зробити кооперативна організація. Міські люди повинні організувати споживчі кооперативи, які будуть закуповувати товар прямо від селян-продуцентів або від їхніх кооператив. Зновуж селянські кооперитиви повинні набувати всякі промислові вироби прямо у фабриках споживчої кооперації, де повинні бути членами. Таким способом оставалиб у руках населення села й міста ті грошеві суми, що йдуть на удержання великого числа торговельних посередників.

Це дуже велика і розумна ідея та її повинно скрізь поширювати. Дещо в тім напрямку вже робиться у світі, ба навіть і в нас.

7. Майбутність села. Розбудова українського промислу.

Нема сумніву, що село пережило за останню сотню літ великі переміни. Вже сама ліквідація панщизняної підлеглости була революцією в житті села. Ніхто не заперечить і того, що поширення демократичних уряджень, яке йшло всюди аж до часу світової війни — сприяло піднесенню селянства, а ослаблювало привільоване становище земельної шляхти, останків фєвдального режиму.

Найбільшу заслугу в тім має заведення публичного шкільництва та свободи організації кооперативних, професійних та освітніх товариств. В деяких країнах трудове село почало приходити справді до добробуту, особливо в тих державах, де йшов сильний розвиток промислу. Промисл і місто взагалі забирали зі села надмір людности, селянство там не мусіло дробити своїх ґрунтів і могло заводити поліпшене, поступове господарство. Далеко гірше представляється справа там, де не йшов розвиток промислу, де внаслідок того селянська посілість роздрібнювалася. Майже до самого вибуху світової війни селянські країни Європи мали ще одну дошку рятунку: це була еміграція до Америки, Канади, Аргентини, з нашої-ж В. України на Сибір, Зелений Клин то-що. Внаслідок розбудови всього життя і спокійних часів ціни за хліборобські продукти були незлі і село мало надію на піднесення. Але прийшли гірші часи.

Вже сама війна далася в знаки особливо селові: на нього звалилися всі тягарі реквізицій, доставки коней і возів, паші, хліба, до того-ж зі села брали більше здорових людей на війну, як з міста. Разом з тим у війні і по війні обірвалася еміграція до чужих країв. Держави замкнули свої границі для чужинців, навіть для сезонних заробітчан. Ще поки тревали наслідки воєнної руїни — років з десять — були досить добрі ціни на продукти села, хоч що правда, велику пайку з тих цін зідало посередництво. Колиж прийшла криза, то село при своїй дуже слабій господарській організації потерпіло повну господарську катастрофу.

Звичайно називають три ліки на сільську біду: один, це земельна реформа, (парцеляція великої посілости без- або за невеликим викупом; другий, це комасація і меліорація ґрунтів; третій, це кооперація. Парцеляція земельних обшарів дідичів, держави й церкви в деяких державах доходить вже

до кінця, а в деяких переводиться, але в користь спроваджуваних чужинців — ко л ь о н і с т і в. При такій парцеляції місцеве населення мусить ще доплачувати, бо кольоністи одержують допомоги з державної каси, себто з кишені всього населення держави. Отже для місцевого селянства надія на порятунок з цього боку відпадає, хіба прийшло б до наглих політичних перемін.

Надія на комасацію і меліорацію при допомозі держави показується теж мало реальною з причини великого задовження держав на воєнні видатки і зброєння.

Остає третя річ — кооперація, там де держави під впливом большевицьких та фашистівських зразків ще не цілком убили самоуправу кооператив. Де ще збереглися засади господарського лібералізму, де вільно основувати й вести які хочеться спілки й підприємства, там через кооперативи та їх набудови селянство може дійсно здобути багато. Його положення поправиться вже тим, що в руки його і його дітей приходитимуть ті великі грошові суми, що їх зідають посередники й лихварі. Селянство може через кооперативне гуртування дістати у свої руки збут і перерібку всіх своїх продуктів, а поступенно також доставу тих промислових товарів, які воно закуповує. До того ще ті торговельні й промислові підприємства не мусять бути у місті, а навіть є краще, коли вони будуть по селах, при залізницях, бо тоді працю в них дістане дооколичне селянство (у нас своє, українське). Враз з тими підприємствами на село йтиме ще й освіта та організація.

Очевидно — булови хибно надіятися за багато і від кооперації. І вона не відтягне зі села всіх безробітних; можна навіть сказати, що розвиток кооперації буде щораз тяжчий в міру того, як буде поступати роздрібнювання селянських господарств. До кооперативних засобів оборони се-

лянство мусить долучувати ще й інші: політичні та професійні. В кожному-ж разі — головна напрямна оборони мусить іти по лінії **упромисловлення села та захоплення у свої руки торгівлі, кредиту й постачання всіх культурних дібр.**

Майбутність села є в розбудові власного промислу й ремесла, найкраще на кооперативних підставах. У ті підприємства буде відпливати хоч частина зайвих робочих рук села (наше село має тих робочих рук за багато; найменше 50 відс. всіх здібних до праці осіб моглиб спокійно відійти від ріллі). Село мусить змагати до того, щоби мати спілкові молочарні, млини, пекарні, м'ясарні, олійні, цегольні, бетонярні, перерібку картоплі й буряків, сушарні овочів, гарбарні, прядільні, ткальні, тартаки, виріб меблів, паперу, усякі металеві механічні варстати, електривні, виріб усяких машин і приладів і т. д. Так розбудовувався промисл в Данії, Чехії, Фінляндії та в інших поступових країнах.

Як бачимо — **справа хліборобства є тісно зв'язана зі справою промислу й торгівлі.** Розбудова промислу й ремесла мусить впливати на поліпшення стану хліборобів, і навпаки — без поліпшення відносин на селі шкода й думати про поліпшення зарібків у промислі, бо коли село бідне, то не має звідки дуже купувати промислові вироби.

В наших умовах найбільш пекучою і притім найлегшою справою ми вважалиб розбудову сільського **ручного** промислу, головно ткацького, деревного і шкіряного, бо на цій ділянці у нас є найбільші занедбання, а сирівець є свій. Розуміється — збірними силами треба творити теж механічне (машинове) виробництво. В першій мірі треба розбудовувати такі галузі, для яких маємо запевнений масовий збут на місці, або по наших кооперативах. Одне не без виглядів є також розбудова промислу на ширший збут, навіть серед чужого населення міста, коли тільки товар буде солідний та

недорогий. Памятаймо одну річ: в господарських справах національні та віроісповідні почування, хоч мають своє значіння, то ніколи не таке, як **господарський інтерес**. Коли товар дійсно ліпший і дешевший, то він завше знайде собі збут, хочби й серед чужонаціонального середовища.

Нехай-би Україні твердо засвоїли собі клич: **бути найліпшими виробниками й найчеснішими купцями** — тоді їм нічого лякатися переслідувань. Їх промисл буде розбудовуватися.

8. Індустріялізація, машинізація, безробіття.

Похід індустріялізації. Це не випадок, що господарські кризи найбільш болісно дотикають ті держави, що є найвище упромисловлені. Відомо, яке потрясення чинила сучасна криза у Злучених Державах та в Німеччині. В Англії вона пройшла легше лише тому, що цю державу рятують величезні колоніяльні посілости, куди може відпливати надмір людности (так само є у Франції й Бельгії).

У Злучених Державах на хліборобів припадає всього четвертина населення, в Німеччині не ціла третина (пригадуємо табличку в розділі „Суспільство як цілість“). Коли отже вибухла промислова криза, то в цих державах мусів появитися найбільший процент безробітних. В самих Злучених Державах було в 1933 р. урядом начислених 12 мільйонів людей без праці, в дійсности їх мало бути 14 мільйонів. В Німеччині в тому ж часі було 5 мільйонів безробітних. Країни, де ще переважає хліборобство, легше переходять час кризи, мимо більшого спаду цін рільних продуктів, бо знижка доходів для рільника в кожному разі не такий удар, як для наємного працівника цілковита втрата праці.

Сучасна криза напевно ще й тому много гостріша, як були давніші, бо деякі держави за

останні десятиліття надмірно розбудували свої промислові заведення, розраховуючи на експорт у аграрні та колоніальні країни. Тимчасом і ті не дармували, розбудовуючи власний промисл. Не рахуючи большевицького „Союзу“, де ціла політика уряду наставлена виключно на розбудову промислу, ми згадаємо Польщу, Румунію, балканські держави, з азійських держав Японію, Туреччину та Індію, в Африці Єгипет, південну Унію, в Америці Канаду та південні держави. Всі вони захоплені розбудовою власного промислу по думці національної господарської самовистарчальности (автаркії).

Яким швидким кроком розбудовує свій промисл така Японія, це можна бачити прим. з того, що за час світової війни вона більше ніж подвоїла розміри своєї індустрії (промислу). Майже вдвоє збільшилася теж торговельна фльота (кораблі). Зовнішня торгівля Японії збільшилася за час від 1914 року до 1928 більше як у трое. — Індія збільшила значно своє добування вугля й заліза та текстильну промисловість. У 1927 році в Індії було вже прядільних механічних веретен стільки, що Індія стояла на 5 місці у світі, зараз після Франції, а перед Совітами. (8.7 мільйонів веретен; в Чехословаччині їх було тоді 3.6 мільйонів, а в Польщі всього 1.3 мільйонів).

Злучені Держави збільшили свою флоту за час світової війни втрое: 1914 р. їх кораблі могли вмістити 4.3 мільйонів тон, а в р. 1920 вже 12.5 мільйонів тон. Це поспіх небувалий у світовій історії. Сума промислової продукції Злуч. Держав в р. 1909 була 20.7 мільярдів доларів, в році 1914 - 24.2 млрд., а в 1919 р. вже 62.6 мільярдів. Хоч за той час дещо піднеслися ціни товарів, то все таки далеко не в таким відношенню.

За час від 1920 до 1929 року промислова продукція Злуч. Держав зросла о 36 процентів, то значить, за 9 літ збільшено продукцію о третину того, що досягнуто за всі попередні століття!

Похід машинізації. Даремні були ті кроваві жертви, що їх понесли робітники й ремісники, розбиваючи на куски перші парові машини й фабрики. Сердеги думали, що затримують похід людської думки, загальмують технічний поступ; бідолахи — бачили ворога в мертвій машині, а не в соціальних порядках людських, які тоді ще не були при-

стосовані до змінених форм виробу товарів. Їх виступи не задержали людської думки, не відстрашили від нових винаходів і поліпшень. Чимало їх поклало голови в уличних боях великих промислових міст — але даремно. Машина їх перемогла і пішла переможно вперед, будуючи такі великанські заводи, яких людство не бачило, відколи живе на землі. Що нова машина, то нове заощадження людської праці, бо людина вживає до роботи енергію, укриту в брилах чорного вугілля, в потоках нафти, в силі пливучої води (т.зв. білий вугіль). Вже перед світовою війною людство всіх країн запрягло до праці у різних парових, бензинових та електричних машинах і моторах величезну масу механічної енергії. На земній кулі було тоді: різних парових і бензинових моторів в силі 75 мільйонів кінських сил, залізничних локомотивів в силі 100 мільйонів кінських сил, корабельних парових машин в силі 25 мільйонів кінських сил — разом в силі 200 мільйонів кінських сил.

Тому що механічна кінська сила є три рази більша від сили живого пересічного коня, отже людство, в додаток до живих коней, доробило собі ще 600 мільйонів коней у виді парових, бензинових та електричних моторів. На земній кулі було тоді правдивих живих коней 7 разів менше. Економіст В. Зомбарт писав: „земля завагітніла й породила зі свого лона 7 нових земель!“

По світовій війні похід механізації пішов прямо шаленим розгоном. Вистане навести примір Злучених Держав Америки: вже говорилося, що за 9 літ, від 1920 р. по 1929, промислове виробництво зросло там о 36 проц. Але число робітників в тім самім часі зросло тільки о 6 проц. Про це повідомляє книжка, складена комітетом 36 визначних американських інженерів і економістів (т.зв. „технократів“). Деж ділася решта 30 проц? Вони стали непотрібні, бо їх руки заступили поліпшені маши-

ни. Та сама книжка повідомляє про винахід нової машини для прядження ниток, якій не треба людської обслуги, хіба раз на 24 години.

Є в Злуч. Державах п'ять великанських цеглень, таких великих, що якби були в повнім ході, то моглиб виробити стільки цегли, скільки потребує ціла американська держава. До обслуги тих п'яти великанів треба всього 100 осіб. Великі моторові плуги роблять за одну годину праці одного чоловіка стільки роботи, стільки перед соткою літ міг виконати оден робітник за 300 годин.

На основі тих дослідів і обчислень згадані американські фахівці прийшли до висновку, що американський нарід може нині випродукувати все що йому до життя потрібне, працюючи тільки 4 дні в тижні по 4 години денно. Але тому, що підприємці не годяться на таке скорочення часу праці — є в Америці 12 міліонів безробітних.

Такі думки і проекти диктує льюгіка і здоровий людський розум — але не годиться з цим калькуляція капіталістичних підприємців. Їх льюгіка їм диктує що іншого: коли вони кладуть нові машини, які збільшують вдесятеро темпо виробництва, то не якраз нате, щоби з того мали користь нові робітники, а на те, щоби збільшена продукція наповнила їх каси новими зисками. А для того зовсім не потрібно скорочувати час праці робітників та ще й нових приймати — бо що підприємця обходить те, що діється поза його підприємством? Нехай безробітними та їх родинами журиться суспільство й держава.

Поширення машин стрічає ще труднощі в сільському господарстві, бо тут головним продуцентом є все таки не людина, а природа (земля, сонце, дощ і т. д.). Через те в сільському господарстві удержуються дрібні й середні підприємства та успішно конкурують з великими фільварками. Такі господарства є звичайно трудові й не користуються сталими наємними силами. Також у промисловому виробництві та в різних суспільних услугах є ще чимало місця для ручної

праці, яку виконують трудові ремісники. Тому велику помилку роблять ті, що хочуть насильно ліквідувати малі господарства й варстати, бо життя не дається штучно наломлювати до **видуманих** схем та форм (прим. большевицька колективізація і тракторизація).

Катастрофа безробіття. Коли таким кроком йтимуть справи й далі, то світ ніколи не вийде з кріз, а навпаки буде западати у щораз тяжчі. Вже американські технократи вичислили, що, якби навіть ця криза скінчилася, то неможливо, аби всі, що є тепер без праці, могли її назад дістати. Начислюють, що тепер в цілому світі є коло 30 мільйонів безробітних **в самому промислі**; коли дочислити членів родин, то це зробить яких 100 мільйонів душ. Це величезна армія людей, озлоблених на цілий світ, здібних на все, добре чи зле, здеморалізованих безцільним, беззмістовим життям.

Закон Мальтуза не оправдався. Англієць Мальтуз з ліберальної економічної школи (жив 1766 до 1834 р.) поставив теорію, що населення росте швидше, як продукція засобів поживи. Для того бідні люди, що не мають дуже з чого жити, повинні зменшувати свою плідність.

Дійсність не потвердила здогаду Мальтуза. Історія доказала, що продукція засобів поживи, одягу, обуви, домів на мешкання і т. д. зростає навіть швидше, як приріст населення. Атжеж кажуть, що сучасна велика криза виплила з **надміру** продукції харчів і промислових виробів! Розуміється — такого надміру не булоби, якби ціни були доступні й найбіднішому, якби зарібки працюючих верств були більші, якби не марнувалося стільки національного доходу на готування воєнних матеріалів, удержування величезної й дорогої бюрократії і т. д. Але все-ж таки, хоч не булоб надміру, то напевно не булоби браку. Коли в Америці науково вичислено, що для прокормлення, одягнення і т. д. всього населення вистарчить працювати по 16 годин на тиждень, значить —

не є так зле, як думав Мальтуз і як за ним повторюють ще нині деякі люди. **Злою є тільки суспільна і міжнародня організація людства.** Вину поносить лихий поділ випродукованих дібр між народами, а в межах народів між окремими класами.

9. Шлях у майбутнє.

Розуміється — поки сонце зійде, роса очі виїдає. Заки людство направить свої соціальні порядки та міжнаціональні взаємини, живі люди рятуються як можуть. Одні думають про війну, яка винищить надмір людей, а може й дасть змогу грабити чужі території, другі зменшують свою плідність (є той рух вже й на селах, аби не треба було ділити ґрунтів); ще інші покладають надію на управу нових теренів по їх осушенню чи на наводненню і т. д.

Невідомо, на як довго вистарчать і ті засоби. Можливо, що дійде до наводнення таких пустарів, як Сагара та до заселення таких горячих теренів, як нутро Бразилії і таких холодних як ті, де містяться славні большевицькі Соловки. Можуть виринути ще й інші пляни. Та це все остаточно має свої границі і проблема остане проблемою: як і з чого далі жити людству?

Нема сумніву, що проблеми тої не дасться вирішити капіталістичними методами, ані теж методами строго вязаної державної господарки, яка путає руки громадянству. Зрушити людство до нового здорового життя зможе тільки творча праця вільних народів, з максимальною свободою рухів для вільних згургувань вільних громадян, тільки не на капіталістичних засадах побудованих.

Господарство народів мусить бути іменно господарством самих народів, активних і творчих, а не справою зорганізованих власників великих капіталів. Основою розділу випродукованих дібр

мусять буги **засади справедливости й мораль**. Філярами господарської політики повинні бути такі засади:

а) кожний нарід має бути дійсним господарем своєї території;

б) кожний член народу має однакове право на працю;

в) праця є суспільним обов'язком, а повинна стати радістю життя;

г) кожному справедлива ціна за його працю (за продукт його праці);

д) максимум свободи для громадян та їх некапіталістичних згуртувань;

е) господарська співпраця народів на засаді справедливої виміни дібр і услуг;

ж) розбудова спотреби дібр в широких народніх масах, та збільшення продукції відповідно до дійсних потреб консумції;

з) поборювання монополів в усіх явних і закритих формах, свобода конкуренції яко найпевніша гарантія від торговельного визиску.

На перше місце з усіх повищих вимог ми-б висунули засаду „праця — це обов'язок і радість життя!“ Зокрема нам, Українцям, треба її добре засвоїти, бо господарською **активністю** ми не грішимо. Як селянська нація — ми відважні й сильні тоді, коли йдемо громадою. Ця наша історична прикмета збігається нещастя зі здоровими тенденціями сучасного господарського розвитку, коли про все рішають і далі рішатимуть не одиниці, а організації, коли все йде до колективізації життя і його демократизації. Клич „вільної спілки“ та „спілки спілок“, піднесений нашими найкращими людьми, відомий теж як спілчанське гасло: „в єдності сила!“ — повинен стати вугольним каменем нашої господарської ідеології.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ:

1. Чим головнo рiзниться господарський устрiй Европи й Америки вiд совiтського?
 2. Якi є три пiдвалини лiберального господарського устрою?
 3. Чим рiзниться лiберальний iндивiдуалiзм вiд лiберального колективiзму (прим. кооператизму)?
 4. До чого змагає господарський нацiоналiзм?
 5. Якi є головнi замiти проти капiталiстичного iндивiдуалiзму?
 6. Якi є головнi причини крiз?
 7. Чому в часi крiз зростає тягар довгiв?
 8. Що каже закон вирiвнювання зискiв?
 9. Як рiзнi держави побороють сучасну велику крiзу?
 10. Чому в часi нинiшньої крiзи так зростає державний iнтервенцiонiзм?
 11. Що таке бюрократи i бюрократизацiя?
 12. Чи господарство в цiлiй державi дасться вести пiсля одного пляну?
 13. Якi є недержавнi форми плянового господарства?
 14. Що таке корпорацiї у фашистiвськiй Италiї?
 15. Чи i як може прийти до замирення мiж селом i мiстом?
 16. Чи розбудова промислу потрiбна селовi i чому?
 17. Що таке закон Мальтуза? Чи вiн правдивий?
 18. Яких засад повинна держатися господарська полiтика, коли має бути корисною для цiлого населення?
-

Д о д а т о к

до розділу про банки й каси

(стор. 157—160)

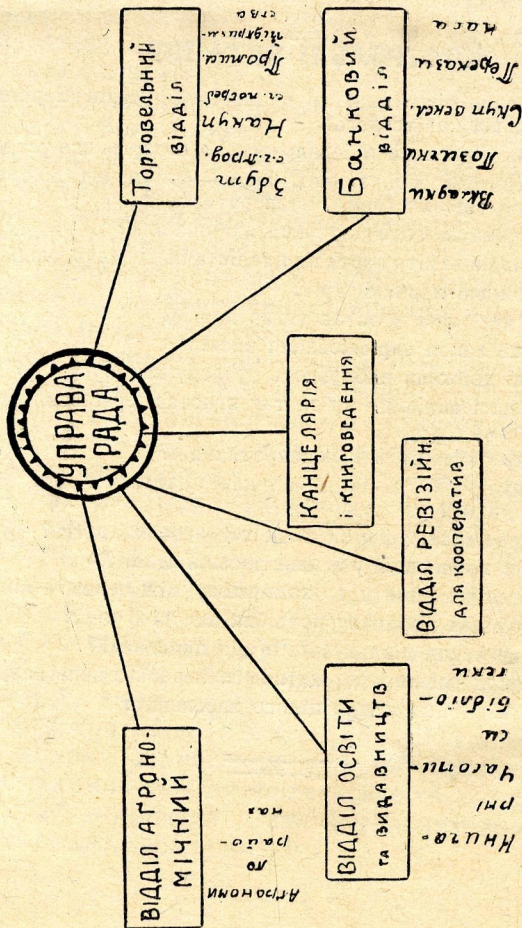

Схема організації Кубанського Кооперативного Банку (основаного 1912 р.), зладжена пок. його директором І. Івасюком. Взірець спокуси економічної діяльності з освітньою та культурною.

З М І С Т:

В с т у п

	стор.
Господарські потреби й господарство . . .	3
Що таке народне господарство	4
Натуральне і обмінне господарство	5
Грошеве і кредитове господарство	6
Аграрне й індустріальне господарство . . .	7

Розвиток нар. господарства

Господарство в добі родового комунізму . . .	8
Господарство за панування невідільництва . . .	11
Господарство за феодалного ладу	13
Міщансько-цеховий устрій	16
Грошевий капіталізм	21
Бунт проти феодалізму й цехів	24
Доба меркантилізму	25
Промислова революція (18 і 19 стол.) . . .	29
Ліберальний капіталізм	35
Капіталізм організується. Доба картелів . . .	38
Контрольні питання	40

Людська праця та її поділ

	стор.
Боротьба за існування	41
Вплив природних умов	42
Праця основою багатств	43
Праця і капітал	44
Ощадність і господарність — друге джерело багатств	47
Праця нині поділена. Роди професій . . .	47
Продукція, обмін, консумція	53

Продукція

Продукція сирівців

	стор.
Що таке сирівці?	55
Продукція органічних сирівців (сільське господарство й лісництво)	56
Особливі прикмети сільського господарства . . .	60
Продукція неорганічних сирівців (гірництво) . . .	71
Контрольні питання	80

Оброблюючий промисл

У фабриці	84
Організація фабрики	89
„Рационалізація“ промислу	92
Роди фабричного промислу	94
Суспільні наслідки фабричного промислу . . .	95
Ремесло	95
Халупництво („кустарний“ або „домашній“ промисл)	102
Домашнє виробництво для власної потреби . . .	103
Індустріялізація	104
Транспорт і лучба	109

Виміна товарів

	стор.
Длячого потрібна торгівля?	113
Роди торговельних підприємств	114
Торгівля приватна і суспільна	117

	стор.
Допоміжні установи торгівлі	120
Про ціни товарів і услуг	122
Як твориться ціна на вільнім ринку	123
Тягар торговельного посередництва	125
Міжнародня торгівля	128

Гроші

	стор.
„Колись були гроші як гроші“	133
Чи від скількості грошей залежить добробут насе- лення	134
Інфляція	135
Дефляція	137
Чи би не можна без грошей?	139
Яку службу роблять гроші	141
З історії металевих грошей	141
Чим держиться курс паперових грошей	144
Валюта є сильна, коли має металеве покриття	146
Вплив валюти на краєве господарство	149
Заступники грошей (цінні папери)	152
Контрольні питання	153

Суспільні услуги

	стор.
Кредит	154
Банки й каси	157
Небезпеки кредиту	161
Ріжні роди обезпечень	162
Інші суспільні услуги	163
Держава та самоврядування	164

Суспільство як цілість

	стор.
Професійний склад населення	168
Суспільний дохід та його розділ	169
Боротьба за суспільний дохід	173
Світ капіталу: Картелі	178
Акційні спілки	180
Роля капіталістичних банків	182
Роля капіталізму взагалі	183

<i>Світ праці:</i>	Робітнича справа	стор. 185
	Дрібні продуценти (селяни й ремісники)	189
Контрольні питання		192

Великі проблеми сучасної господ. політики

Євро-американська господарська система	193
Національні змагання в господарстві	196
Господарські кризи	201
Державне вмішування в господарство	207
Плянове господарство	213
Продуценти й консументи, село й місто	218
Майбутність села	220
Індустріялізація, машинізація, безробіття	224
Шлях у майбутнє	229
Контрольні питання	231
Додаток: схема Куб. Кооп. Банку	232

Література

З українських книжок на загально-економічні теми, які можна ще набути, радимо прочитати наступні:

- А. Сміт: Про багатство народів,
 М. Туган-Барановський: Політична економія (популярний курс),
 Бах: Економічні нариси,
 К. Коберський: Криза світового господарства (вид. Самоосвіти; ціна 40 гр.)

Для спеціального читання:

- Шарль Жід: Програма кооператизму (ціна 2 зол.).
 К. Коберський-Левицький: Ідеологія кооперації (ціна 2 зол.).
 К. Коберський: Україна в світовому господарстві (ціна 2 20 зол.).
 „ Господарське самоврядування
 „ Вільне спілчанство (кооперація) ц. 45 гр.
 „ Про кредит і сільські каси (ціна. 20 гр.).
 „ Кооперативний Буквар (ціна. 1 зол.).

Видавництво С А М О О С В І Т А

ВИДАЛО ДОСІ 72 КНИЖКИ

які разом дають

ПОВНИЙ КУРС ПОПУЛЯРНОГО ЗНАННЯ

(після плану народніх університетів)

СПИС ВИДАНЬ (ПО КІНЕЦЬ 1935 РОКУ)

(Ціна кожного поодинокого числа 35—45 сотиків)

Суспільне виховання

Що таке самоосвіта і як до неї братися (ч. 1).

Культурна людина (правила доброго поведення). ч. 4.

Слово до молодих людей, переклад з чеської мови. ч. 10.

Культурна родина. ч. 53.

Математично-логічні науки

Початки арифметики ч. 71.

Початки геометрії ч. 72.

Природознавство

Наш світ, початки астрономії. ч. 5.

Тайни природи (хемія) ч. 7—8.

Історія землі. Геологія ч. 30.

Сила, праця, машина. Фізика I. ч. 35.

Механіка течей і газів. Фізика II. ч. 52.

Наука про голос і магнетизм. Фізика III. ч. 67.

Наука про світло. Фізика IV. ч. 63.

Наука про електрику. Фізика V. ч. 68.

Розвиток життя на землі. ч. 12.

Основи життя. Біологія I. ч. 20.

Як повстає життя? Біологія II. ч. 27.

Рослина та її життя. Ботаніка. ч. 55.

Світ звірів. Зоологія I. ч. 38.

Які є тварини на землі. Зоологія II. ч. 42.

Від риби до малпи. Зоологія III. ч. 46.

Людина і машина. Будова людського тіла. ч. 32.

Чоловік та жінка. Полові недуги ч. 11.

Чого земля потребує. Початки агрономії. ч. 2.

Землезнання

Опис землі, географія I. ч. 13.

Які є народи і держави на землі. Географія II. ч. 14—15.

Атлас Самоосвіти ч. 21.

6,90 (1986)

РЛ

2787 У

Світова Іс

В - ВО САМООСВІТА

Про найстарші часи на землі. ч. 25.
 Історія старинного Сходу. ч. 25.
 Між двома морями, історія Вавилону, Жидів, Персів. ч. 26.
 Країна сонця і радості, історія Греції. ч. 31.
 Сила п'ястуха і сила духа. Рим. ч. 33—34.
 Під владою двох мечів, середні віки ч. 37.
 На переломі нових віків. ч. 41.
 Народина нового людства ч. 41—45.
 Про велику французьку революцію. ч. 50.
 Перед світовою бурею. 19 століття. ч. 58.
 Причини світової війни. ч. 17.
 Як провадилася світова війна. ч. 19.
 Царі і люди. Історія російської революції. ч. 24.
 Як упала царська влада в Росії. ч. 28.
 Як дійшли большевики до влади. ч. 29.

Історія України

500 літ старої укр. держави. ч. 39.
 Україна під Литвою і Польшею. ч. 43.
 Українська Козацька Держава. ч. 48.
 При битій дорозі (до упадку гетьманщини) ч. 48.
 Відродження укр. нації. ч. 60.
 Великий зрив. Початок укр. революції. ч. 3.
 Боротьба світів на Україні. ч. 6.
 Історія Галичини в рр. 1917—1919. ч. 9.
 Велика Україна в огнях. ч. 23.
 Як гасли вогні (доба диктатур на Україні) ч. 36.
 Історія українського письменства. ч. 61.

Історія духового життя, Суспільні науки

Історія політичних думок в старині і середніх віках. ч. 40.
 Влада народу. Розвиток політичних думок в нових часах ч. 65.
 Історія науки I. ч. 66.
 Історія науки II. ч. 73.
 Національна ідея в її істор. розвитку. ч. 47.
 Що таке держава. ч. 69—70.
 Розвиток нар. господарства. Економія I. ч. 81.
 Як у світі господарять. Екон. II. ч. 54.
 Промисл і торгівля. Екон. III. ч. 56—57.
 Світ капіталу і світ праці Екон. IV. ч. 59.
 Великі проблеми суч. господарства. Екон. V. ч. 64.
 Криза світового господарства. ч. 18.
 Вільне спілчанство (кооперація). ч. 62.

Адреса Видавництва: ЛЬВІВ, МІЩКЕВИЧА 7. — Чек.konto
 ПКО: 500.872. — Річна передплата за 12 книжок 3 зол. пол.

Видання продовжується і в 1936 році!

18.681.

СУСПІЛЬНА

ЕКОНОМІЯ

написав Карло Коберський

ЛЬВІВ

1935